

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom. 20. évfolyam, 2009. 1. szám

NYELVPOLITIKA

- HORVÁTH ISTVÁN
A romániai nyelvpolitikák értékelése 3
- VOGL MÁRK
A Nyelvi Karta szlovákiai alkalmazásának problémái 17

EMLÉKEZETÉPÍTÉS

- BAUMANN TIMEA
„A könyvbe’ van az írásod” – Egy kopácsi háborús napló élete 61

KÖRNYEZET-DISKURZUS

- VÁRADI MONIKA MÁRIA – DORIS WASTL-WALTER
A szomszédság színe és fonákja: határok, konfliktusok, diskurzusok 85

EGYHÁZ-NEMZETESÍTÉS

- PÁL JÁNOS
Zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet-
és egyházépítő stratégiájának tükrében (1940–1944) 117

SZEMLE

ANDERS BLOMQVIST

A magyar elit stratégiái és diskurzusai
a két világháború közötti Romániában 147
(Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között.*
A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái 1931–1940)

BAKK MIKLÓS

A határontúliség fenomenológiája 154
(Öllös László: *Az egyetértés konfliktusa. A Magyar Köztársaság*
alkotmánya és a határon túli magyarok)

ÖLLÖS LÁSZLÓ

A közösség határai 160
(Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás*)

NYELVPOLITIKA

HORVÁTH ISTVÁN

A romániai nyelvpolitikák értékelése*

A nyelvi demokrácia fogalma viszonylag újkeletű. Szociolingvisztikusok, a nyelvi jogok aktivistái e fogalmat a nyelvi sokféleség kezelésének milyenségére, illetve megőrzésére és a nemzetállami keretekbe való integrációjára szokták használni.¹ A fogalom arra az előfeltevésre épül miszerint létezik valamiféle kapcsolat egy állam demokratikus berendezkedése és a nyelvi szempontból megosztott társadalom különböző szegmenseihez való alkalmazkodásának mértéke között.

A nyelvi demokrácia minőségének elemzését értékalapúan és instrumentális, jogi szempontból is egyaránt elvégezhetjük. Az értékalapú megközelítés a többnyelvű társadalmak igazságosságos nyelvi rendjére vonatkozó normatív politikai filozófiákból levezethető előírásokra épül.²

* A kolozsvári Etnokulturális Kisebbségek Forrásközpontja és a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet „A romániai nemzeti kisebbségekre vonatkozó integrációs politikák” c. kutatásában készült tanulmány eredetileg román nyelven jelent meg: Evaluarea politicilor lingvistice din România. In Salat Levente (szerk.): *Politici de integrare a minorităților naționale din România. Aspecte legale și instituționale într-o perspectivă comparată*. Fundația CRDE, Cluj-Napoca, 2008, 203–213.

¹ Kontra Miklós: Nyelvi emberi jogi polémiák. *Korunk* 11, 2004. Stephen May, *Language and Minority Rights: Ethnicity, Nationalism and the Politics of Language*. London: Longman, 2001. Stephen May, “Language rights: Moving the debate forward.” *Journal of Sociolinguistics* 9, 2005, pp. 319–347. Christina Bratt Paulston, “Language Policies and Language Rights.” *Annual Review of Anthropology* 26, 1997, pp. 73–85. Tove Skutnabb-Kangas, “Marvellous human rights rhetoric and grim realities: Language rights in education.” *Journal of Language, Identity and Education* 1, 2002, pp. 179–206.

² Lásd Kymlicka, Will: *Politics in the Vernacular*. Oxford: Oxford University Press, 2001; és Kymlicka, Will and Alan Patten: *Language Rights and Political Theory*. Oxford: Oxford University Press, 2003.

Az instrumentális, jogi szempont viszont a ténylegesen megvalósított nyelvpolitikai célok mértékét és alakzatait elemzi.³

Tanulmányunkban a román politikai osztály többnyelvűsége vonatkozó nyelvpolitikai célkitűzéseiből indulunk ki, és azt fogjuk kritikusan górcső alá venni, hogy ezek hogyan és milyen mértékben valósultak meg a gyakorlatban. Egy ilyen elemző eljárásnak több szintje lehetséges, éspedig: a.) jogi keret, b.) az intézményi megvalósítás, azaz az intézményi gyakorlatba ültetés, c.) szociolingvisztikai hatás (a célcsoport nyelvi magatartásának változása), illetve d.) a domináns nyelvi ideológiákra való hatások szintje. Elemzésünk során elsősorban az első két szinttel foglalkozunk.

A jogi keret értékelése

Írásunkban a romániai kisebbségek nyelvi jogainak 2006-os állapotát⁴ nemzetközi kontextusban kívánjuk tárgyalni, és ezúttal nem nyílik lehetőség arra, hogy felsoroljuk a román törvénykezés összes vonatkozó jogszabályát.

A nyelvi jogokat két dimenzió mentén elemezhetjük. Egyrészt figyelembe vehetjük e jogok gyakorlásának kiterjedtségét, másrészt pedig azokat a funkciókat, amelyeket az állam valamely nyelvi kód használatának szabályozása által a kisebbségi nyelvekhez különböző kommunikációs helyzetekben társít.

A kisebbségi nyelvi jogok gyakorlatának kiterjedtsége két alapelv szerint szerveződhet: a jog gyakorlásának területisége, illetve e jog gaya-

³ Robert B. Kaplan and Richard B. Baldauf, *Language Planning from Practice to Theory*. Clevedon: Multilingual Matters LTD, 1997. Robert B. Kaplan and Richard B. Baldauf, "Language planning and policy in Europe", *Language planning and policy*. Clevedon; Buffalo: Multilingual Matters, 2005. Robert B. Kaplan and Richard B. Baldauf, "Language planning and policy in Europe Vol 1, Hungary, Finland and Sweden." vol. 1. Clevedon; Buffalo, NY: Multilingual Matters Ltd, 2005. Robert B. Kaplan and Richard B. Baldauf, "Language planning and policy in Europe. Vol. 2, The Czech Republic, the European Union, and Northern Ireland." Clevedon; Buffalo: Multilingual Matters, 2006. Robert B. Kaplan and Richard B. Baldauf, *Language planning and policy in Europe. Vol. 3, The Baltic States, Ireland and Italy*. Clevedon, UK; Buffalo, NY: Multilingual Matters, 2008.

⁴ A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának életbe lépése előtt.

korlásának személyhez kötöttsége.⁵ A területiség elve a nyelvi jogok biztosítását és fenntartását egy adott közigazgatási egység területén élő nyelvközösség nagyságától, illetve területi koncentrátságának függvényében írja elő. A nyelvi jog személyhez kötöttségének elve szerint az egyéneket megilletik a nyelvi jogok, függetlenül attól, hogy egy adott ország mely közigazgatási egységében van a lakóhelyük. A személyhez kötöttség elve nyelvi státuszt biztosít minden egyes személynek, aki egy adott nyelvet beszél, míg a területiség elve egy területileg behatárolható közigazgatási egység számára biztosít nyelvi státuszt, aminek következtében ez a közigazgatási terület sajátos nyelvhasználattal rendelkezik.

Romániában a kisebbségek nyelvi jogait a területiség és a személyhez kötöttség elvei alapján is biztosították. Így például a tulajdonnevek használatához kötött nyelvi jogok, vagy a szülő (gyám) joga ahhoz, hogy megválassza gyereke iskoláztatásának nyelvét, az egész ország területén érvényes, függetlenül attól, hogy abban a közigazgatási egységben, ahol ezt esetleg kérelmezik, hányan beszélnek az illető nyelvet.

Egy pontosítást azonban tennünk kell: az a tény, hogy egy adott kisebbségi nyelven történő oktatáshoz való hozzáférés jogát egy minimális diák létszám meglétéhez kötik, nem jelenti a személyhez kötöttség alapelvének sérülését vagy helytelen alkalmazását. Egyszerűen csak arról van szó ugyanis, hogy bizonyos rendelkezésre álló szűkös forrásokkal (oktatásra szánt költségvetéssel) hatékonyan kell gazdálkodni. Bukarestben például, ahol a magyar etnikum avagy a magyarul beszélők aránya még az 1 százalékot sem éri el, mégis léteznek magyar tannyelvű osztályok. Az ilyen osztályok szervezésének előfeltétele, hogy – függetlenül a nyelvi származástól vagy képességektől – az ezt igénylők száma érjen el egy adott, az oktatási rendszer döntéshozói által előírt minimális létszámot.

A helyi közigazgatás intézményekkel, vagy az országos közigazgatási egységek alacsonyabb szintű intézményeivel való kapcsolattartásban a nyelvi jogok kérdését a területiség alapelve alapján oldották meg.

⁵ Stephen May, "Language rights: Moving the debate forward." *Journal of Sociolinguistics* 9, 2005, pp. 319–347. KD McRae, "The principle of territoriality and the principle of personality in multilingual states" *International Journal of the Sociology of Language* 4, 1975, pp. 33–54. Christina Bratt Paulston, "Language Policies and Language Rights." *Annual Review of Anthropology* 26, 1997, pp. 73–85.

Azokban a közigazgatási egységekben (pl. falu, község, város, megyei jogú város, megye), amelyekben egy nyelvi kisebbség részaránya eléri a 20százalékot, a közigazgatási egység jellegétől függően ugyan, ám lehetővé tették, hogy az illető kisebbség nyelve bizonyos nyilvános szerepekkel is fel legyen ruházva.

A kisebbségi nyelveknek tulajdonított funkciók megértéséhez a nyelvtervezés általánosabb, pontosabban, a nyelvi státusz tervezésének vonatkozásaiból kell kiindulnunk.⁶ A nyelvi tervezés elsősorban a hivatalos, nyilvános kommunikációban használatos nyelvi kód kiválasztását feltételezi. Bourdieu megfogalmazása szerint az állam által kiválasztott és előszeretettel terjesztett nyelvi kód lesz a kommunikáció uralkodó közege, és ez a kód arra törekszik, hogy a közigazgatási intézményekben, illetve a szélesebb értelemben vett nyilvánosságban hegemon szerepet töltsön be.⁷ Tény, hogy az ily módon kiválasztott nyelv lesz a közigazgatás, igazságszolgáltatás és a közoktatás nyelve, ugyanakkor pedig a közszolgáltatások és a tömegkommunikáció meghatározó kommunikációs csatornája is. Ez azt is jelenti tehát, hogy ez a nyelvi kód nem szorítkozik kizárólag a *hivatalos nyelv*⁸ szintjére, és nem csak a hivatalos ügyek intézésének nyelve lesz, hanem az általánosabban vett nyilvánosság nyelve akar lenni.⁹ Funkcionálisan ez azt jelenti, a kisebbségi nyelvek használata azokba a szférákba szorul vissza, ahová az állam szabályozó hatalma nem tudott behatolni (mint például a magánélet, esetleg a vallásos élet). Ilyen esetekben az állam több nyelvpolitikai stratégiát is alkalmazhat, ezek értékelése pedig a nyelvi demokrácia formális terminusaival írható le. A nyelvpolitikák egyrészt megkísérelhetik a kisebbségi nyelv vagy nyelvek visszaszorítását a magánéletbe. Megemlíthetjük példaként a francia állam második világháború utáni, Elzászban

⁶ Robert Cooper, *Language Planning and Social Change*. New York: Cambridge University Press, 1989. Robert B. Kaplan and Richard B. Baldauf, *Language Planning from Practice to Theory*. Clevedon: Multilingual Matters LTD, 1997. A nyelvtervezésnek több formája van: a státuszok tervezése, a korpusz (szókészlet) és a nyelvelsajátítás tervezése.

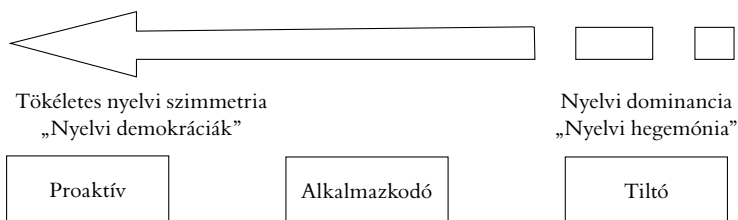
⁷ Bourdieu, Pierre, "The Economics of Linguistic Exchanges." *Social Sciences Information*, 1977, pp. 645 – 668. Bourdieu, Pierre, *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity Press, 1991.

⁸ A hivatalos nyelvek funkcióinak elemzésére lásd W. Fasold: *The Sociolinguistics of Society*. Oxford U.K., Cambridge USA: Blackwell, 1990.

⁹ Kathryn A. Woolard, "Language Variation and Cultural Hegemony: Toward an Integration of Sociolinguistic and Social Theory", *American Ethnologist* 12, 1985, pp. 738–748.

beszélt német dialektussal szembeni viszonyulását.¹⁰ Ezeket a politikákat *tiltó nyelvpolitikáknak* nevezhetjük. Másrészt az államok egy kisebbség által beszélt nyelvet vagy nyelveket felruházhatnak a hivatalos nyelvtől eltérő funkciókkal úgy is, hogy közben valamiféle asszimetriát fenntartanak a kétféle nyelv között. Ezeket a politikákat *nyelvi alkalmazkodásnak* nevezzük. Harmadsorban az államok dönthetnek úgy is, hogy a különféle nyelvek között egyfajta szimmetriát, egyenlőséget őriznek meg. Ezt megtehetik a személyhez kötöttség elve alapján (lásd a svájci háromnyelvűség példáját), ám megtehetik a területiség elve mentén is, és erre jó példa az észak-olaszországi (dél-tiroli) Bolzano tartományban a német nyelv speciális státusa. Az e csoportba sorolható nyelvpolitikákat *proaktív politikáknak* nevezzük.

A proaktív, illetve a nyelvi alkalmazkodást megcélzó politikákat a nyelvtervezés olyan folyamatainak tekinthetjük, amelyek ellenállnak a hivatalos nyelv vagy nyelvek kizárólagos dominanciájának. Ezekben az esetekben a kisebbségi nyelvek bizonyos nyilvános funkciókkal bírnak, illetve azokban az esetekben, amikor már eleve beszélt nyelvekről van szó, használatra vonatkozó státusuk jogi kodifikációban is visszaköszönhet vagy megerősödhet.

Románia posztkommunista történetében két különálló nyelvpolitikai szakaszt különíthetünk el. Egyrészt a kisebbségi nyelvek formálisan vagy szokásjog által korábban elért szerepeinek korlátozásait tapasztalhattuk,¹¹ másrészt pedig 1996-tól kezdődően egészen máig a nyelvi

¹⁰ Helga Bister-Broosen and Roland Willems, “French-German Bilingual Education in Alsace”, *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* 1, 1998, pp. 3–17.

¹¹ Horváth, István: *Facilitating Conflict Transformation: Implementation of the Recommendations of the OSCE High Commissioner on National Minorities to Romania, 1993–2001*. Hamburg: CORE, 2002.

jogok, azaz a kisebbségek által beszélt nyelvek jogszabályok által is biztosított funkcióinak kiterjesztését láthatjuk. A kisebbségi nyelvi jogok egyértelmű és hangsúlyos kiterjesztése ellenére azonban azt is kell látnunk, a hivatalos nyelv államnyelvként való megőrzése és megerősítése is zajlik. Ennek következtében a kisebbségi nyelvek hivatalos nyelvként való használata valójában kivételnek tekinthető, és a román és különböző kisebbségi nyelvek közötti formális asszimetria továbbra is fennmarad.¹²

Mivel tanulmányunkban az intézményi alkalmazásról szóló alfejezetben részletesebben is kitérünk a kisebbségi nyelvek közigazgatásban történő használatára, itt csak a vonatkozó jogszabály néhány aspektusát soroljuk fel, pontosabban azokat a nyelvi jogokat, amelyeket a 2001. április 23-án hozott 215-ös, ún. Helyi Közigazgatás Törvénye is tartalmaz.

A nyelvi jogoknak közigazgatásban való kiterjesztése a területiség elve alapján történt. Azokban a közigazgatási egységekben, ahol egy adott nyelvi kisebbség részaránya eléri vagy meghaladja a 20 százalékot, a kisebbségi nyelv *korlátozott hivatalos státuszt* kap. E státusz általában azt jelenti, hogy egy nyelv a hivatalos nyelvhez hasonló funkciókkal bír. A korlátozás az itt tárgyalt törvény értelmében két szinten érvényesül: 1.) csak azon helyi (községi, városi, megyei jogú városi) és megyei közigazgatási egységekben érvényes ez a hivatalos státusz, ahol a nyelvi kisebbség részaránya meghaladja a 20 százalékos küszöböt; 2.) a kisebbségi nyelv hivatalos státusza nem terjed ki a hivatalos nyelv összes funkciójára, hanem csak az alábbiakra:

- a) Az állampolgár és a közigazgatás képviselője közötti formális kommunikáció közege lehet, azaz az állampolgárnak joga van arra, hogy (szóban és írásban egyaránt) a kisebbség nyelvén forduljon a hivatalokhoz és kapjon is választ;
- b) A hivatalos ügyek megvitatásának nyelve is lehet, azaz használni lehet a különböző ülések, meghallgatások, tanácskozások stb. során, azonban e kisebbségi nyelv nem lehet az ezzel kapcsolatos információk tárolásának közege, és nem lehet a hivatalos jellegű határozatok jogi kodifikációjának nyelve sem;
- c) A nyilvánosság tájékoztatásának nyelve is lehet: annak ellenére, hogy a hivatalos jellegű határozatokat, a jogszabályokat hivatalos (román) nyelven kell kodifikálni, a helyi adminisztráció ezek tar-

¹² Kontra Miklós és Szilágyi N. Sándor: A kisebbségeknek van anyanyelvük, de a többségnek nincs. In: Kontra M. – Hattyár H. (szerk.): *Magyarok és nyelvtörvények*, Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002. 3–10.

talmáról, illetve egyéb közérdekű információkról (intézmények székhelye, a település megnevezése stb.) tájékoztathat kisebbségi nyelven is;

- d) A különféle nyilvános vagy magán jellegű ünnepi alkalmak során használt nyelv is lehet (például házasságkötéskor az anyakönyv-vezető használhatja e nyelvet stb.)

Azokban a közigazgatási egységekben tehát, ahol egy kisebbség részaránya meghaladja a 20 százalékot, elméletileg az adott kisebbség nyelvén történő kommunikáció széles spektrumával kellene találkozunk. Sőt, ezekben a helyzetekben a kisebbségi nyelvnek a románnal párhuzamosan a hivatalos kommunikáció és feliratok nyelvének is kellene lennie, amely által létrejöhetne egy igazi kétnyelvű közeg (vagy legalábbis kialakításának csírája).

Intézményi alkalmazás

Naivitás azonban azt hinni, hogy a nyelvpolitikát kizárólag hivatalos szervek vagy kormányzati intézmények befolyásolják. Klaus Bochmann szerint a nyelvpolitikai elemzéseknek több szereplőt kell figyelembe venniük. A szubszidiaritás elvéhez hasonlóan azt gondolja, amilyen mértékben a döntéshozók közel kerülnek egy általuk uralható kommunikációs helyzethez, olyan mértékben a tényleges befolyásuk is nagyobb lesz.¹³ A nyelvpolitikai elemzések tehát nem merülhetnek ki a nyelvi magatartást változtatni hivatott jogszabályok számbavételével, hanem ki kell terjedniük az intézményi gyakorlatok, illetve a tényleges nyelvi viselkedés változásainak mértékére és módoszataira is. Magyarán: meg kell vizsgálni azt is, a törvényi keretből levezethető jogok gyakorlásához milyen mértékben adottak az intézményi lehetőségek, ugyanakkor azt is, az állampolgárok milyen mértékben élnek ezekkel a jogokkal.

A nyelvi jogok helyi közigazgatási szinteken való intézményesült alkalmazásának vizsgálata céljából kéttípusú kutatást végeztünk: egyrészt a polgármesteri hivatalokat, mint intézményeket céloztuk meg, hiszen az előírásokat a helyi tanácsok és polgármesteri hivatalok

¹³ Klaus Bochmann, *Sprachpolitik in der Romania. Zur Geschichte sprachpolitischen Denkens und Handelns von der Französischen Revolution bis zur Gegenwart*. Berlin and New York: de Gruyter, 1993.

értelmezik és alkalmazzák, másrészt pedig a közszolgákat, mivel ők azok a szereplők, akik a vonatkozó előírásokat ténylegesen is alkalmazzák. A kutatás keretében a 2001. április 23-i 215. számú törvény alapján a kisebbségi nyelvi jogok alkalmazásában érintett polgármesteri hivatalokat (postai úton) kerestük meg. Összesen 522 helyi közigazgatási egységet kerestünk meg, amelyek 1249 település vonatkozásában rendelkezettek adatokkal. A kutatás a bolgár, cseh, horvát, görög, lengyel, orosz, szerb, szlovák, tatár, török, ukrán, magyar és német kisebbségi nyelvi közösségeket ölelte fel. Noha célunk az volt, hogy minden egyes érintett település vonatkozásában nyerjünk adatokat, a válaszadási arány mindösszesen 95,67 százalékos volt.¹⁴

A másik kutatásunkat az érintett polgármesteri hivatalokban dolgozók körében végzett interjúk képezték. Ennek során 2000 és 2006 között több mint 40 félig strukturált interjút készítettünk, amelyek egyrészt a (kizárólag csak román, illetve a kétnyelvű) hivatalnokoknak a kétnyelvűséget támogató törvényi cikkelyekkel szembeni hozzáállását firtatta, másrészt pedig azt tudakoltuk, hogyan alkalmazzák a gyakorlatban ezeket az előírásokat. Mindkét kutatást az Interetnikai Kapcsolatok Kutatási Központja keretében végeztük.

Az alábbiakban a polgármesteri hivatalokat megcélzó kutatásunk néhány eredménye alapján szeretnénk következtetéseket levonni az intézményi alkalmazás mértékéről. A kérdőív egy része azokra a hivatalos feliratokra vonatkozott, amelyeket a törvény értelmében a helyi nyelvi kisebbség nyelvén is el kellene helyezni (kétnyelvű közlekedési vagy helységnév táblák, a helyi közigazgatási vagy ezeknek alárendelt intézmények kétnyelvű feliratai). Az ilyen feliratok nem pusztán tájékoztatási jelleggel bírnak egy adott hivatalos nyelvi közegben, hanem szimbolikusan is jelzik egy közösség jelenlétét, illetve egy nyelv és beszélőinek elismert státusát.¹⁵ Ezt az elismerést ugyanakkor könnyen értelmezhetjük úgy is, hogy a különféle közösségek közötti kapcsolatok új alapokra kerülnek, ami főképpen a versengő interetnikus viszonyok

¹⁴ A kutatás bővebb leírása, illetve a részletesebb adatsorokra épülő kutatási beszámoló román nyelven interneten is elérhető: *Aplicarea legislației cu privire la drepturile minorităților naționale în România*, in: <http://www.dri.gov.ro/index.html?page=integreare>.

¹⁵ Ahol egy kisebbség részaránya meghaladja a 20 százalékot a közlekedési táblák, illetve a helyi intézmények (elsősorban a helyi tanácsok, illetve a polgármesteri hivatalok) feliratainak a kisebbségek nyelvén is meg kell jelenniük.

közepette komoly jelentőséggel bír.¹⁶ A feliratokra vonatkozó törvényi előírások életbe léptetése során több ilyen helyzettel találkozhattunk Erdélyben, és több településen valóságos tábla-háború dúlt, a feliratokat gyakran lemázolták, tönkretették, majd helyrehozták, újrafestették és végül újra tönkretették.

A feliratokat és a kisebbség(ek) nyelvén is feltüntetett közlekedési táblákat négy-öt évvel a folyamat elindulása után mintegy 1253 esetben kellett volna kitenni (ez nem azt jelenti, hogy ugyanennyi településen is, hiszen van olyan helyzet is, ahol két nyelvi kisebbség jogait is érvényesíteni kellene). A megkeresett polgármesteri hivatalokhoz tartozó települések 79,4 százalékában jelezték azt, hogy e törvényi előírásoknak eleget tettek. A települések 7 százaléka vonatkozásában (vagy egyáltalán vagy csak erre a kérdésre) nem kaptunk választ, 6,5 százalék (mintegy 81 település) jelezte, hogy nincsenek ilyen feliratok, és mintegy további 7 százalék (90 település) valamilyen más helyzetet említett. A polgármesteri hivatalok épületére kihelyezett kétnyelvű feliratok létezéséről a törvény erejénél fogva erre jogosult közigazgatási egységek háromnegyede (74,7 százalék) számolt be.

A kétnyelvű feliratokra vonatkozó előírások alkalmazásának hiánya kapcsán az érintett hivatalok kétféle magyarázatot adtak:

- az adott kisebbség nem (vagy a kutatás időpontjában *már* nem) éri el a 20 százalékos küszöböt, tehát már nem köteles kisebbségi nyelven is kitenni e feliratokat (találkoztunk olyan esetekkel is, amikor a hivatalnokok nem ismerték pontosan a vonatkozó jogszabályt, és nem tudták, hogy egy több faluból álló község esetében nem az egész községben, hanem csak azokban a falvakban kell kétnyelvű közlekedési táblát kitenni, ahol a kisebbség jelenléte meghaladja a 20 százalékot);
- nem léteznek egyáltalán, tehát román nyelven sem feliratok, vagy azért mert ki sem voltak téve, illetve megrongálták, vagy azért, mert a település közigazgatási szempontból megszűnt létezni (például egybeolvadt egy másikkal).

Az 1. táblázat adatai alapján látható, az oktatási intézmények és kultúrházak jelzik leginkább egy település többnyelvű jellegét. Azokon a településeken, ahol léteznek ilyen intézmények, az esetek mintegy

¹⁶ Rodrigue Landry and Richard Y. Bourhis, "Linguistic Landscape and Ethnolinguistic Vitality: An Empirical Study." *Journal of Language and Social Psychology* 16, 1997, pp. 23–49.

kétharmadában kétnyelvű feliratok is léteznek, ám valamivel több mint negyedük esetében a feliratok nem tükrözik a nyelvi kisebbség jelenlétét.

1. táblázat: A helyi intézmények feliratokkal való ellátottsága az érvényes válaszok százalékában (ha létezik az intézmény a településen)

	Rendőrség	Posta	Kulturális ház	Óvoda	Elemi iskola (1–4. o.)	Általános iskola
Van felirat	15,7	22,2	63,1	63,2	66,3	64,2
Nincs felirat	72,8	67,1	29,3	29,5	26,6	27,4
nem aktuális	11	9,4	7	6,6	6,8	8,1
Nem tudja	0,4	1,2	0,7	0,7	0,2	0,3
Érvényes település-szám	445	562	875	859	864	665

Összehasonlítva a helyi tanácsoknak (önkormányzatoknak) alárendelt intézményekkel, a posta és rendőrség vonatkozásában¹⁷ jóval kevesebb esetben találunk feliratokat kisebbségi nyelveken. E két közintézmény többnyelvű tábláinak helyzetét elemezve úgy tűnik, hogy jobbra valamiféle *alkufolyamat* eredményeképpen kerülnek kihelyezésre, és nem elvek és előírások alkalmazásának egységes logikája mentén.

Az önkormányzatok alkalmazottainak véleménye alapján az anyanyelv használatának esélyét a különböző intézményekben és helyzetekben a 2. táblázat adatai tartalmazzák.

A hatályos törvény alá eső közigazgatási egységek 13 százalékában gyakorlatilag egyáltalán nem biztosított a kisebbségi nyelvek szóbeli használata, és alig felében biztosították (a felmérés időpontjában) a helyi közigazgatási törvény által előírt (lásd a 2. táblázat 3–7 pontjai alatt szereplő sorokat) összes kisebbségi nyelvi jogot.

A kutatás időpontjában (2006 végén és 2007 elején) tehát a kisebbségi nyelvek használatára vonatkozó előírások intézményi alkalmazásának mértékéről a következő megállapításokat tehetjük:

¹⁷ Nincsen tudomásunk arról, hogy e két intézmény felirataira vonatkozóan létezik-e valamilyen egységes előírás.

- a) A hivatalos helyi nyelvi jelképek (felirat Polgármesteri Hivatalra, többnyelvű helységnevének táblák) tekintetében a közigazgatási egységek mintegy háromnegyede tesz eleget a törvényi előírásoknak;

2. táblázat: A kisebbségi nyelvek intézményi használatának lehetővé tétele szám szerint és százalékban*

	Adminisztratív egységek	
	Szám szerint	százalékban
1. Rendőrség	154	45,7
2. Posta	258	76,6
3. A polgármesteri hivatal alkalmazásában van olyan személy, aki beszéli a kisebbség nyelvét	293	86,9
4. Anyakönyvi hivatal	257	76,3
5. A helyi tanács napirendi pontjait közlik a kisebbség nyelvén	189	56,1
6. Határozatokat közölnek a kisebbség nyelvén	171	50,7
7. Egyéni megkeresésekre hivatalos választ adnak a kisebbség nyelvén	166	49,3
8. Közérdekű hirdetések megjelennek a kisebbség nyelvén	271	80,4

* Az adatok azokra a 20 százaléknyi kisebbséggel rendelkező közigazgatási egységekre jellemzők, amelyek lehetővé teszik a kisebbség anyanyelvének használatát, illetve amelyek használják is e nyelvet a köztájékoztatásban.

- b) Az önkormányzatoknak egészében vagy részben alárendelt más intézmények esetében (mint például kultúrházak, oktatási intézmények) a feliratok a kutatás során felkeresett közigazgatási egységek kétharmadában szimbolikusan is jelzik valamely kisebbség jelenlétét;
- c) A hivatalok 13 százaléka nem tette lehetővé a kisebbségi nyelv (szóbeli vagy írásbeli) használatát;
- d) A törvény hatálya alá eső hivatalok közel fele teljes mértékben alkalmazza a törvénybe foglaltakat, és biztosítja a kisebbséghez tartozó állampolgárokkal való hivatalos (szóbeli, írásbeli, nyilvános) kommunikációt anyanyelvükön is;

- e) Az esetek közel harmadában köztes kommunikációs helyzetet állapíthatunk meg, azaz az illető kisebbség nyelvén való kommunikáció a törvényi előírásokhoz képest csak részlegesen valósul meg;
- f) A törvény alkalmazása során jelentős különbségeket tapasztalunk a szóbeli és írásbeli (lásd a 2. táblázat 5–7. sorait) kommunikációs helyzetek között. A hivatalok a kisebbségek nyelvét nagyobb mértékben használják a szóbeli kommunikációban, mint az írásbeliben, és még ritkábban válaszolnak valamilyen megkeresésre írásban (láttuk, az egyéni megkeresésekre adnak a legkisebb mértékben írásos választ a kisebbségek nyelvén).

Kutatásunk során elemeztük azt is, hol és milyen helyzetekben tapasztalható hiányosság a törvény alkalmazása során. Az első egyértelműen körvonalazódó tendencia az volt, hogy minél kisebb egy adott közigazgatási egység kisebbségének számaránya,¹⁸ annál kisebb a valószínűsége, hogy kétnyelvű feliratok létezzenek, avagy használják az anyanyelvet a hivatalokban. A 20 százalék körüli demográfiai küszöb közelében a kisebbség száma „alku tárgyává” válik, és nem ritkán az is előfordult, az önkormányzatok azt válaszolták, esetükben a törvény nem alkalmazható, mivel információik szerint a településen élő kisebbség aránya nem éri el a 20 százalékot.

Az előző megállapításunkkal szoros összefüggést mutat az is, miszerint egy adott településen számbelileg minél kisebb egy kisebbség, illetve minél inkább szétszórt területi szempontból is, annál kisebb az esélye a helyi hivatalokban az anyanyelv törvény által lehetővé tett használatának.

A helyzet kissé ellentmondásosnak tűnik. Azokon a településeken, illetve közigazgatási egységeken ugyanis ahol a kisebbség meglehetősen jelentős (40 százalék fölötti) aránnyal rendelkezik, a kisebbségi anyanyelv pedig több funkcióval rendelkezik, és nagy valószínűséggel már használják is a hivatalos kommunikációban, ott a törvény alkalmazása gördülékeny, ám éppen ezért hatása nem különösebben jelentős. Azokban az esetekben viszont, amikor a kisebbségi helyzet együtt jár az anyanyelv nyilvános használata esélyeinek csökkenésével, a nyelvi jogok intézményi alkalmazásának pedig ténylegesen is hozzáadott értéke lehetne, a törvény alkalmazása nehézségekbe ütközik.

¹⁸ Értelemszerűen 20 százalék fölötti arányokról van szó, hiszen kutatásunk és a törvény hatálya csak ilyen településekre terjed ki.

Egy másik elemzési szempontot a törvény szóbeli és írásbeli helyzetekben való alkalmazásai közötti eltérések képezik. Az önkormányzatok ugyanis könnyebben találnak és alkalmazhatnak olyan személyeket, akik képesek egy adott kisebbség nyelvén beszélni, mint olyanokat, akiknek hivatalos dokumentumokat kell gyártaniuk e nyelven. A hivatalnokokkal készült interjúk alapján erre a sajátosságra néhány magyarázatot is kaptunk.

Az első magyarázat általánosabb jellegű, és a négy alapvető nyelvi kompetenciára vezethető vissza.¹⁹ Általános jelenség ugyanis, hogy a szóbeli és írásbeli receptív képességek (egy szöveg hallás utáni vagy olvasás általi megértése) gyorsabban kifejlődnek, mint a produktív képességek (az írás és a beszéd). Ezt tapasztaltuk mi is, részben azoknál a hivatalnokoknál, akiknek anyanyelve a helyi kisebbségi nyelv, de hangsúlyosabban azoknál a kétnyelvű alkalmazottaknál, akiknek a román az anyanyelvük. E hivatalnokok rendszerint felelegették, hogy mivel ritkábban használják a kisebbség nyelvét, nem találják a megfelelő szavakat, nem biztosak bizonyos kifejezések pontos értelmét illetően stb. számukra nehéz ezen a nyelven beszélni. És mindez az írásbeli kommunikációra is érvényes. Túl azon, hogy a produktív nyelvi kompetenciák nehezebben fejlődnek ki, az írásbeli kommunikációtól való ódzkodás azért is érthető, mert ilyen esetekben valamiféle időállóbb üzenetet rögzítenek (*verba volant, scripta manet*), amelynek során nagyobb hangsúlyt kell fektetni a pontos megfogalmazásra.

A hivatalnokok kisebbségi nyelven történő írásbeli kommunikációtól való tartózkodása továbbra azért is érthető, mert tudják, hogy olyan autoritással rendelkező szöveget (határozatot, jogszabály fordítását stb.) gyártanak, amelyet könnyebb lenne azon a nyelven tenniük, amit jobban ismernek. Ez a vélemény tapasztalható volt egyébként a magyar anyanyelvű hivatalnokok esetében is, akik beszámoltak arról, hogy úgy érzik, a közigazgatás hivatalos román nyelvezetét jobban ismerik, mint a magyart.

Egy harmadik típusú magyarázat a román és kisebbségi nyelvek közötti – alanyaink által vélelmezett – státuszbeli különbségekkel kapcsolatos. Annak ellenére, hogy a vonatkozó jogszabály kimondja, a helyi közigazgatásban a hivatalos nyelv és kisebbségi nyelv státusa formálisan azonos, illetve a kisebbségek nyelvén történő beadványok is jogszerűek, elfogadhatók és az eljárásokban használatosak, hivatalnokként dolgozó

¹⁹ Colin Baker, *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. Clevedon: Multilingual Matters LTD, 2006, pp. 7–9.

interjúalanyaink szerint ők maguk, de az ügyfélként jelentkező állampolgárok is azt gondolják, a román nyelven benyújtott iratok „sikeresebbek” lehetnek.

A fentiek alapján megállapítható, hogy a Helyi Közigazgatási Törvény kisebbségi nyelvi jogokra vonatkozó paragrafusait csak részlegesen ültették életbe (ismételjük, vonatkozó kutatásunk 2006 végén, 2007 zajlott). Ennek oka egyrészt a helyi hivatalok ellenállása és/vagy intézményi szintű érdektelensége, másrészt azonban a törvény előírásainak alkalmazására kijelölt szereplők vonatkozó ismereteinek hiánya. Helyi nyomásgyakorlás hiányában az érintett polgármesterek és önkormányzati képviselők hajlanak arra, hogy mellőzzék e törvényi előírásokat. Azokban az esetekben, amikor mégis létezik akarat e rendelkezések életbe léptetésére, hatékonysága megkérdőjelezhető, mivel a kisebbségi nyelv új funkciókkal való felruházása nem társul a hivatalnokok vonatkozó szaknyelvi ismereteivel.

Ez az utolsó megállapításunk élesen felveti a nyelvtervezés folyamatának koherenciáját is. A kisebbségi nyelvek helyzetét javítani kívánó romániai tervezési folyamatnak egyformán ki kellene terjednie a nyelvtervezés összes szakaszára: a státusok tervezésére (a nyelvnek tulajdonított funkciókra), a nyelvi korpusz tervezésére (a szaknyelvre), valamint a nyelvelsajátítás tervezésére (a nyelv megtanulására) is. A helyi közigazgatás törvénye új szerepkörökkel ruházza fel a kisebbségi nyelveket, de ez önmagában mindaddig nem lehet hatékony, amíg e szándékok nem társulnak a román közigazgatás jogszabályi sajátosságait és hagyományait figyelembe vevő viszonylag egységes, a hivatalnokok által elsajátítandó szaknyelv kimunkálásával.

Fordította: *Papp Z. Attila*

VOGL MÁRK

A Nyelvi Karta szlovákiai alkalmazásának problémái

Előjáróban néhány olyan kérdésről, amely írásom olvasása során nyilván felmerül majd az olvasóban. Először is, a cím azt sugallja, hogy a Karta alkalmazásának valamennyi kérdését tárgyalom, holott nem térek ki például a roma vagy a ruszin nyelv helyzetére, vizsgálódásaimat a magyar nyelvvel kapcsolatban vállalt szlovák kötelezettségek teljesítésére korlátozom. Másodszer, főként a „nem teljesített” vállalásokra koncentrálok, ezért azt a megoldást választottam, hogy amely pontok végrehajtása során nem merültek fel problémák, illetve amelyek végrehajtására vonatkozóan Szlovákia nem hozott elég információt a Szakértői Bizottság tudomására, ott egyszerűen csak utalok ezekre a tényekre. Meg kell említenem végül, hogy a REGIO e száma dokumentumként közli az Európa Tanács Szakértői Bizottsága értékelő jelentésének azon részeit, amelyek a magyar nyelv használatára vonatkoznak. Írásom második felében jórészt e dokumentum-részletekre támaszkodom. Ezt az elemzést vezeti be annak a folyamatnak a rövid bemutatása, melynek végén Szlovákia ratifikálta a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartáját.

1. A Karta ratifikációja

Csehszlovákia megszűnése után az önálló Szlovákiának újra kérnie kellett felvételét az Európa Tanácsba, amely emberi jogi és kisebbségjogi szempontból „előszobája” az Európai Unióhoz való csatlakozás

kérelmezésének. Ezzel összefüggésben az ET ajánlásaiban megfogalmazottakon túl¹ – garanciális szerepe miatt² – a szlovákiai magyar mozgalmak és pártok azt is szerették volna elérni, hogy Szlovákia még a felvétel előtt vállaljon kötelezettséget a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának aláírására és ratifikálására, ugyanis ez megfelelő kereteket biztosíthatott volna a kisebbségi igények kielégítésére. Ezek a törekvések fogalmazódtak meg az Európa Tanácsnak címzett, 1993. február 4-én keltezett négypárti memorandumban³ és az 1993. május 18-i, eredetileg szintén négypártinak tervezett nyilatkozatban is⁴. Utóbbi nyilatkozat a következőket tartalmazta: „A Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom, a Magyar Néppárt és a Magyar Polgári Párt (...) kinyi-

¹ A szlovák hatóságok a kisebbségvédelemre irányuló politikájukban támaszkodjanak az 1201-es ajánlásban lefektetett alapelvekre. A többi pont a helységnevek írására, a magyar vezeték- és keresztnévnek anyakönyvezésére, Szlovákia közigazgatási területi felosztásának mikéntjére, és arra vonatkozott, hogy a kollektív bűnösség elvét érvényesítő törvények maradványait és következményeit ki kéne itatni a szlovák jogrendből. Az ajánlások eredeti szövegét nem találtam meg, azonban ezek megismétlődnek a Európa Tanács Parlamenti Közgyűlésének 39. ülésén, Szlovákia felvételének kérdésében hozott vélemény 8–11. pontjaiban. Ld. Opinion No. 175 (1993) on the application by the Slovak Republic for membership of the Council of Europe. Vö. http://www.duray.sk/index.php?Itemid=2&id=180-&option=com_content&task=view.

² Ezzel kapcsolatban érdemes idézni Herczegh Gézának a Karta tervezetere vonatkozó, 1988-as véleményét: „(...) az Európa Tanács égisze alatt elkészült a regionális vagy kisebbségi nyelvek Európai Kartája, mely nem a kisebbségeket mint olyanokat, azaz önálló arcúval és politikai súllyal rendelkező csoportokat védelmez, hanem az európai kulturális örökség részét képező regionális (kisebbségi) nyelveket. Ennek a védelemnek a keretében a Kartát majdan elfogadó államok részére konkrét kötelezettségeket állapít meg (...). A Karta valamennyi rendelkezését nem ismertethetem (...), de ezeket bizvást összegezhetem abban, hogy kielégítik mindazokat az igényeket, amelyek a nemzeti kisebbségek védelmével kapcsolatban felmerülnek. Fogalmazhatok azonban egyszerűbben is: *A kisebbségi nyelvek megfelelő védelme megnyugtatóan védi magukat a kisebbségeket is*. Biztosítja fennmaradásukat, hagyományaik ápolását, kultúrájuk megőrzését és gazdagítását.” Ld. Herczegh Géza: A kisebbségek nemzetközi jogi védelme. In: *Tanulmányok a nemzeti kisebbségek jogi védelméről*. Pécs-JPTE ÁJK, 1988. 422–423.

³ Ebben a Kartával kapcsolatban a következők szerepeltek: „Fontosnak tartanánk, ha a Szlovák Köztársaság mielőbb eleget tenne az Európa Tanács normarendszerének. Ehhez, megítélésünk szerint, elengedhetetlen lenne, hogy: (...) g) aláírja, majd azt követően ratifikálja (...) a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvekről szóló Európai Chartát (...).” In: Zalabai Zsigmond szerk.: *Mit ér a nyelvünk, ha magyar?* Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1995. 96–97.

⁴ Zalabai, i. m. 113.

latkoztatja, hogy támogatja a Szlovák Köztársaság fölvételét az Európa Tanácsba, de elvárja:

1. Szlovákia kormánya még a Szlovák Köztársaságnak az Európa Tanácsba történő felvétele előtt kötelezi magát arra, hogy
 - *alátírja a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Chartáját,*
 - elfogadja az Európa Tanács parlamenti közgyűlésének a nemzeti kisebbségek jogaira vonatkozó 1201. sz. (1993) ajánlását,
 - törvényileg biztosítja a nemzeti kisebbségek tagjai számára vezeték- és keresztnévük használatát,
 - törvényileg biztosítja a kétnyelvű község-, köztéri és utcanévtáblák használatát, mely a szlovák megnevezéssel együtt a hagyományos kisebbségi nyelvű megnevezést is a község hivatalos nevéként ismeri el.
2. Szlovákia kormánya még a Szlovák Köztársaságnak az Európa Tanácsba történő felvétele előtt kötelezi magát arra, hogy
 - leveszi a napirendről a kisebbségek érdekeit sértő közigazgatási és területi elrendezésről szóló új törvénytervezetet és a kisebbségek legitim képviselőinek bevonásával azt átdolgozza;
 - az Európa Tanács felügyelete alatt a szlovákiai magyarok és a többi kisebbség legitim képviselőivel együttműködve kidolgozza és 1993. szeptember 30-áig a Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa elé terjeszti az Európa Tanács 1201-es ajánlásának szellemében a kisebbségek önkormányzati jogairól szóló alkotmány-törvény-javaslatot;
 - konstruktív párbeszédet kezd a szlovákiai magyarok legitim képviselőivel azokról a további kérdésekről és javaslatokról, amelyek az Európai Tanácsnak címzett, 1993. február 4-én keltezett négypartii Memorandumban foglaltatnak, és ennek eredményéről 1993. szeptember 30-áig együttesen jelentést tesznek az Európa Tanácsnak.”

Szlovákiának az Európa Tanácsba való felvétele előtt azonban sem a szlovákiai magyar politikai pártok⁵, sem a magyar külpolitika nem

⁵ A kormányzó DSZM képviselői egész egyszerűen azt is tagadták, hogy a magyar politikai mozgalmak kisebbségek helyzetének javítását célzó elképzeléseiről bármi tudomásuk lett volna. Ezen felül Roman Kovác, a kormány alelnöke az MKDM képviselőivel május végén folytatott tárgyaláson azt állította, nem ismerik pontosan sem az ET ajánlásának szövegét, sem az Európai Önkormányzati Kartát, illetve a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Kartáját sem. Ahogy Bugár Béla elmondta: „Ez azért döbbenetes számunkra, mert időközben a szlovák parlament elnöke és a szlovák kormányfő megígérte mind az Európa Tanács, mind

tudta elérni⁶, hogy ezek a törekvések valóra válhassanak, így az Európa Tanács 1993. június 30-án felvette tagjai közé Szlovákiát, ami után nem sokkal, 1993 decemberében, a szlovák parlament 369. sz. határozatával még azt a 225. sz. határozatát is visszavonta, amelyben kötelezettséget vállalt az Európa Tanács 1201-es ajánlásában foglalt alapelvek megtartására kisebbségi politikájában⁷.

A magyar koalíció (Együttélés, MKDM) a második Mečiar-kormány 1993 késő ősztől kialakuló válságának idején került alku pozícióba. 1994 februárjának közepén a parlamenti ellenzék szlovák részéről megkeresték a két magyar párt vezetőjét, mert az előrehozott választások kiírásához szükség volt a magyar képviselők szavazatára. Előrehozott választások nélkül is lehetőség lett volna ugyan arra, hogy átvegyék Mečiar-tól a kormányzást (ehhez 14 szavazattal kevesebb is elég lett volna, ráadásul

pedig az Európai Közösség képviselőinek, hogy a kisebbségi politikában a szlovák kormányzat e három dokumentum alapján kívánja módosítani „politizálását”. Ld. A szlovák kormányzó mozgalom a magyarokkal tárgyalt. *Magyar Nemzet, LVI. évfolyam, 120. szám.*

⁶ A magyar kormány több esetben is aggodalmát fejezte ki Szlovákia túl korai felvételével kapcsolatban. A magyar külügyminisztérium június 29-i tájékoztatója például kijelenti: „A Jozef Moravcik külügyminiszterrel sorra került június 26-i – nagy várakozással várt – külügyminiszteri megbeszélés során Szlovákia nem mutatott készséget az ET ajánlásaival összhangban megfogalmazott feltételek teljesítésére. Ezek alapján a magyar kormány azt a következtetést vonhatta le, hogy Szlovákia kormánya a korábbi ígéreteihez képest is visszalépett az emberi jogok, különösen a magyar nemzeti kisebbség jogainak biztosítása területén, és nincs meg a politikai akarata vagy politikai ereje ezek következetes érvényesítésére.” Ld. A külügyminisztérium tájékoztatója – a szóvivője útján – a Cseh Köztársaság és a Szlovák Köztársaság Európa Tanácsba való felvételével kapcsolatban magyar álláspontból. *Magyar külpolitikai évkönyv 1993.* 249–250. Emiatt a magyar külpolitika arra törekedett, hogy az ET halassa el Szlovákia felvételét addig, míg az megfelelő garanciákat nem nyújt kisebbségi kérdésekben. Vagy, ahogy Tabajdi Csaba fogalmazott: „nem megátolni kívánjuk Szlovákia ET-tagságát, csupán szeretnénk elérni, hogy a testület egyforma következetességgel igényelje feltételeinek betartását minden, felvételt kérelmező ország részéről.” A fokozódó nemzetközi nyomás hatására (a csehek például azért sérelmeztek a magyar álláspontot, mert attól tartottak, hogy az Európa Tanács egybekapcsolja a Cseh Köztársaság és Szlovákia felvételét, így a magyar vétó rájuk is kihat) a magyar kormány megelégedett azzal, hogy küldöttsége tartózkodott a szavazáson. Vö. Csehország és Szlovákia ET-tagsága összefügg. *Magyar Nemzet, LVI. évfolyam, 146. szám,* valamint A magyar küldöttség tartózkodik a strasbourgi szavazáson. *Magyar Nemzet, LVI. évfolyam, 149. szám.*

⁷ Zalabai, i. m. 187.

1991. áprilisában volt is rá példa), de ez sem sikerülhetett volna a magyar képviselők nélkül⁸.

Hogy az 1994. február 22-én induló tárgyalások milyen feszült légkörben zajlottak, azt bizonyítja az is, hogy egy alkalommal Ján Čarnogurský, a KDM akkori elnöke állítólag kijelentette, Mečiar inkább árusítsa ki az országot (azaz privatizáljon tetszése szerint), de a magyar követeléseknek nem lehet engedni⁹. A szlovák ellenállás és az MKDM engedékeny magatartása eredményeként (bejelentették, hogy feladják a két magyar párt közötti 11 pontos megállapodást és csupán négy kérdésben tartják fontosnak a megegyezést¹⁰) a tárgyalások egy időre megszakadtak, mivel az Együttélés jelenlévő képviselői az engedményekkel nem értettek egyet. Miután azonban a február 26-ai parlamenti ülésen nem sikerült megszavazni az előrehozott választásokat, a felek újból tárgyalásztalhoz ültek és 1994. március 2-án végül sikerült megállapodni az alapelvekről, melyek az ideiglenes kormány támogatásának feltételeit rögzítették Vladimír Mečiar visszahívása után az előrehozott parlamenti választásokig.

Ennek a 8 pontos megállapodásnak az 5. pontja értelmében az ideiglenes kormány köteles lett volna előkészíteni a Helyi Önkormányzatok Európai Kartájához való csatlakozást és a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának aláírását. Korábban, a tárgyalások során egyébként az Európa Tanács által elfogadott Önkormányzati és Nyelvi Karta aláírása ellen azzal érveltek, hogy ez az ideiglenes kormány nem tehet olyan lépést a külpolitikában, amellyel megkötné az utána következő kormány kezét, illetve, ha aláírnák a két kartát, ez olyan visszhangot váltana ki a szlovák közvéleményben, hogy a kormány engedett a magyarok nyomásának. Ezzel csökkenne a kormánypártok választási esélye. Ha az őszi választások után ezek a pártok ismét kormányra jutnak, akkor aláírják a két európai kartát. 1995 januárjában (már a harmadik Mečiar-kormány idején) amúgy ezeknek a politikusoknak nagy része

⁸ http://www.duray.sk/index.php?option=com_content&task=view&id=178&Itemid=5.

⁹ http://www.duray.sk/index.php?option=com_content&task=view&id=178&Itemid=5.

¹⁰ A vezeték- és keresztnév használatának törvényes szabályozása, a helységnevek anyanyelvi használata, a Mečiar-kormány által tervezett közigazgatási területi átszervezés felfüggesztése, a magyar oktatási nyelv korlátozására kilátásba helyezett alternatív iskolatípus bevezetésének leállítása. http://www.duray.sk/index.php?option=com_content&task=view&id=178&Itemid=5.

a parlamentben nem szavazta meg a Magyar Koalíciónak e két karta aláírására irányuló javaslatát¹¹.

Az Moravčík-kormány azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, az Önkormányzati Karta ügyét nem is tűzte napirendre, a Nyelvi Karta kérdését pedig egy tárgyalás után levette a napirendről (érdekesként megjegyezhetjük, hogy 1993-ban – az Európa Tanácsba való felvétel idején – a Mečiar-kormány komolyan foglalkozott a Nyelvi Karta aláírásával¹²). Fontos megemlíteni viszont, hogy ebben a néhány hónapban fogadták el az 1994. évi 191. számú törvényt a településeknek nemzetiségi kisebbségi nyelven történő megjelöléséről és az anyakönyvekről szóló 1994. évi 154. számú törvényt, mely módosította az 1993. szeptember 24-én elfogadott névtörvényt is (1993. évi 300. sz. törvény), ugyanis megszüntette a nem szlovák nemzetiségű nők vezetéknevének -ová végződésű kötelező hivatalos használatát.

A harmadik Mečiar-kormány idejét – annak ellenére, hogy Szlovákia már 1995-ben aláírta és ratifikálta a Nemzeti Kisebbségek Védelmének Keretegyezményét¹³, valamint aláírta az európai stabilitási egyezményhez kapcsolódó magyar-szlovák alapszerződést is¹⁴ –, a kisebbségek nyelvhasználati, kulturális, oktatási, gazdasági és politikai jogainak korlátozása jellemezte¹⁵. Mivel a Keretegyezmény hatályba lépésétől Szlovákiának egyelőre nem kellett „tartania”¹⁶, ez leginkább abban nyilvánult meg, hogy igyekezett a magyar-szlovák alapszerződés ratifikálása előtt belső jogrendjét törvényhozási úton oly módon megváltoztatni,

¹¹ http://www.duray.sk/index.php?option=com_content&task=view&id=178&Itemid=5.

¹² http://www.duray.sk/index.php?option=com_content&task=view&id=178&Itemid=5.

¹³ Aláírás: 1995. február 1.; ratifikáció: 1995. szeptember 14.; hatályba lépés: 1998. február 1.

¹⁴ Aláírás: 1995. március 19.; ratifikáció: 1996. március 26.; hatályba lépés: 1996. május 15.

¹⁵ Vö. Gyurcsík Iván: Nyelvtörvénytől – nyelvtörvényig. *Új Forrás*, 1996. 7. sz. http://www.jamk.hu/ujforras/9607_16.htm

¹⁶ Ehhez ugyanis legalább az Európa Tanács 12 tagállamának elfogadása volt szükséges, és 1995-ben még csak Magyarország, Románia, Szlovákia és Spanyolország ratifikálta a Keretegyezményt.

Ld. http://www.oco.hu/WEBSET_DOWNLOADS/174/1999%5B1%5D._evi_xxxil._torv.-pdf.pdf, valamint [http://www.coe.int/t/e/human_rights/minorities/2_FRAMEWORK_CONVENTION_\(MONITORING\)/2_Monitoring_mechanism/1_Brief_introduction/H\(1998\)005rev.11%20E%20Briefing%20document.asp#TopOfPage](http://www.coe.int/t/e/human_rights/minorities/2_FRAMEWORK_CONVENTION_(MONITORING)/2_Monitoring_mechanism/1_Brief_introduction/H(1998)005rev.11%20E%20Briefing%20document.asp#TopOfPage).

hogy ezzel kihúzza az alapszerződés kisebbségek jogait szabályozó részének „méregfogát”¹⁷. Ez a kormányzati politika csúcsosodott ki végül az 1995. évi 270. törvény, az ún. Államnyelvtörvény¹⁸ megalkotásában¹⁹.

Ez a törvény, mely lényegében az 1990-es nyelvtörvénynek a hivatalos nyelv használatát előíró rendelkezéseit „fejleszti tovább”, illetve terjeszti ki²⁰, több problémát is felvetett. Egyrészt számos olyan esetben is kötelezővé tette a szlovák használatát, ahol a kisebbségi nyelveknek is helye lehetett volna, másrészt a 12.§-ával hatályon kívül helyezte a Szlovák Köztársaság hivatalos nyelvéről szóló 1990. évi 428. számú törvényt (ez szabályozta a kisebbségek nyelvének használatát a hivatalokkal való kapcsolattartásban) azzal az ígérettel, hogy a nemzetiségi kisebbségek és

¹⁷ Gyurcsík, *i. m.*

¹⁸ Bár az alkotmány preambulumban keveredik a nemzeti és a polgári elv („Mi, a szlovák nemzet, (...) azaz mi, a Szlovák Köztársaság állampolgárai, képviselőink által a következő alkotmányt fogadjuk el”), megfogalmazásából adódóan nehezen értelmezhető máshogy, mint a nemzetállamiság kinyilvánításaként. Ennek logikailag következőzetes folytatása az Államnyelvtörvény preambulumban található: „a szlovák nyelv (...) a Szlovák Köztársaság (...) állampolgárainak olyan egyetemes érintkezési eszköze, mely a Szlovák Köztársaság egész területén *szavatolja* (kiemelés tőlem – V. M.) szabadságukat, egyenlő jogaikat és egyenlő méltóságukat”. Vagyis ebből az következhethetne, hogy a szlovák nyelvismeret hiányában a Szlovák Köztársaság területén nem szavatolt a szabadság, az egyenlő jogok és egyenlő méltóság. Lásd még: <http://www-8.vlada.gov.sk/index.php?ID=1377> és <http://www.gramma.sk/index.php?lang=hu&lparam=nyelvespolitika/nyelvi-jogok/allamnyelvtv>.

¹⁹ Fontos megjegyezni, hogy ezt a törvényt a korábban már aláírt Keretegyezmény-nyelv és a magyar-szlovák alapszerződéssel való tartalmi összeütközései miatt ilyen formában elvileg a Szlovák Nemzeti Tanács nem hozhatta volna meg, mivel Szlovákia is csatlakozott a nemzetközi szerződések jogáról szóló 1969-es bécsi egyezményhez, melynek 18. cikke rögzíti a nemzetközi szerződések tárgyának és céljának a hatályba lépés előtti meghíúsításától való tartózkodás kötelezettségét. A 18. cikk szerint: „Az állam tartózkodni köteles azoktól a cselekményektől, amelyek meghíúsítanak a szerződés tárgyát és célját, midőn a) megerősítés, elfogadás vagy jóváhagyás fenntartásával írta alá a szerződést vagy cserélte ki a szerződést létrehozó okiratokat, mindaddig, amíg nem válik nyilvánvalóvá az a szándéka, hogy a szerződésnek nem válik részesévé, vagy b) kifejezte azt, hogy a szerződés reá nézve kötelező hatályát elismeri, mindaddig, amíg a szerződés hatályba nem lép, és feltéve, hogy e hatályba lépést indokolatlanul nem késleltetik.”¹⁹ Ld. Dunay – Kardos – Kende – Nagy szerk.: *Nemzetközi jogi szerződések és dokumentumok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1991. 353.

²⁰ Szabó Mihály Gizella: A szlovákiai kisebbségek nyelvi jogai és a kisebbségi nyelvhasználat szinterei, különös tekintettel a magyar közösségre. In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella szerk.: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2002. 19–40.

etnikai csoportok nyelvének használatát külön törvény fogja szabályozni²¹. Így aztán, mivel a kisebbségi nyelvhasználatról szóló törvényt csak 1999. júliusában hozták meg, több mint három és fél évig az államnyelvről szóló törvényt alkalmazták a kisebbségek tagjaira is. Hangsúlyozandó, hogy a kisebbségi jogokkal kapcsolatban képviselt szlovák álláspont pozitivistá-normativista²², vagyis csak azt tartják jognak, ami valamely konkrét jogszabályban *expressis verbis* megfogalmazódik²³, amit valamely jogszabály megenged²⁴.

²¹ Az Államnyelvtörvény 1.§ (4) bekezdése szerint: „Jelen törvény nem szabályozza a nemzetiségi kisebbségek és etnikai csoportok nyelvének használatát. E nyelvek használatát külön törvények szabályozzák.” <http://www.gramma.sk/index.php?lang=hu&lparam=nyelvespolitika/nyelvijogok/allamnyelvtv>.

²² Simon Szabolcs: Szlovákiai magyarok és nyelvtörvények. Kontra Miklós – Hatytyár Helga szerk. *Magyarok és nyelvtörvények*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002. 26.

²³ Úgy tűnik tehát, hogy nem vesznek tudomást az implicit jogelismerés problémájáról, jelen esetben tehát arról, hogy a szlovák nyelv államnyelvi jogállása maga után vonja, hogy a szlovák anyanyelvű többségnek, illetőleg e többség tagjainak joga van anyanyelvét az ország államnyelveként az élet minden szférájában gyakorlatilag korlátozás nélkül használni, míg ugyanez a jog az ország magyar vagy más, nem szlovák anyanyelvű közösségeit, illetőleg e közösségek tagjait nem illeti meg. Vö. Andrassy György: *Nyelvi jogok*. JPTE Európa Központ, Pécs, 1998. 35–38. Ezt látszik alátámasztani az 1994-es kormányprogramnak az államnyelvtörvényre vonatkozó egyik része is: „Az államalkotó nemzet nemzeti érdekei megvalósításának fontos előfeltétele nyelvének védelme. A kormány elkészíti az államnyelvről szóló törvényt, úgy, hogy az megfeleljen az európai szokásoknak és a nemzeti szükségleteinek, és a Szlovák Köztársaság Alkotmányából induljon ki. Ezzel megakadályozandó a Szlovák Köztársaság területén élő különböző etnikumokhoz tartozók közötti korlátok kialakulását. A Szlovák Köztársaság minden polgára *egyforma lehetőséget kap* az érvényesülésre az ország egész területén.” Idézi Gyurcsik Iván. In: *Nyelvtörvénytől – nyelvtörvényig. Új Forrás*, 1996. 7. sz. Ezzel teljes összhangban a kormányprogram egy további része, valamint a szlovák alkotmány 34.§ (2) bekezdése az államnyelv elsajátításához való jogról, nem pedig kötelezettségről beszél.

²⁴ Különösen szembeütő volt ez az álláspont a kisebbségi nyelvű településnevek használatának szlovák gyakorlatában: a szlovákiai „táblaháború” idején a magyar kisebbséghez tartozó parlamenti képviselők gyakran hivatkoztak az alapvető jogokról és szabadságjogokról szóló alkotmánylevél 1. fejezete 2. cikkelyének (3) bekezdésére, mely leszögezte, hogy „mindent szabad, amit a törvény nem tilt, és senkit sem szabad kényszeríteni arra, amit a törvény nem ír elő”, annak a közigazgatási gyakorlatnak a kapcsán, melynek során a Szlovák Köztársaság területi és közigazgatási felosztásáról szóló 1990. évi 517. számú és a hivatalos nyelvről szóló 1990. évi 428. számú törvényekre hivatkozással leszerelték a kétnyelvű helységnévtáblákat, annak ellenére, hogy ezek a törvények nem tiltották a helységek kétnyelvű megjelölését. Ladislav Pittner, szlovák belügyminiszter ezzel összefüggésben így nyilatkozott: „itt sajátos jogi fordulatról van szó, amikor is a nyelvtörvény speciális

Mivel a Szlovák Köztársaság Nemzeti Tanácsa az államnyelvről szóló törvényt az Európai Unió és az Amerikai Egyesült Államok demarsai, a nyugat-európai figyelmeztetések (az Európa Tanács szakértői véleménye, az Európai Parlament liberális és szocialista frakciójának határozati javaslata), a magyar kormány többször kinyilvánított aggályai, illetve a szlovákiai magyarok parlamenti képviselőinek erélyes tiltakozása ellenére fogadta el²⁵, azt lehetne gondolni, hogy 1994 és 1998 között egyáltalán nem volt napirenden a Kartához való csatlakozás kérdése (hiszen kevés olyan dokumentum van, ami ennyire eltérne szellemiségében). 1994-ben azonban a Külügyminisztérium mellett az Igazságügy-, a Belügy-, a Művelődésügyi és az Oktatási Minisztérium képviselőiből tárcaközi bizottság alakult, melynek feladata a Karta egyes rendelkezéseinek elemzése, értékelése volt. Ennek ellenére konkrét előrelépés ebben az időszakban nem történt²⁶.

Az 1998. szeptemberi választások után új kormány alakult Szlovákiában. Ebbe a Magyar Koalíció Pártja is bekerült, mely párt a Magyar Kereszténydemokrata Mozgalom, az Együttélés Politikai Mozgalom és a Magyar Polgári Párt 1998. június 21-ei egyesülésével jött létre²⁷. A demokratikus politikai erők győzelme és az MKP részvétele a kormánykoalícióban a kisebbségek számára kedvezőbb politikai környezetet eredményezett. Az MKP-nek sikerült bevetetnie a kormányprogramba a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának

jellegére való tekintettel nem érvényesülhet az az általános és laikus meghatározás, mely szerint amit a törvény nem tilt, az megengedett”. Talán még ennél is „frappánsabb” volt azonban Ján Bencúr, belügyminiszter-helyettes: „Az említett jogszabályok nem rendelkeznek a többnyelvű feliratokról, tehát arról, hogy a hivatalos megjelölés mellett más nyelvű is legyen. A jogállam alapfilozófiája a polgárokkal szemben az, hogy amit a törvény nem tilt, az megengedett. Az államigazgatás pozíciója azonban más módon.” In: Zalabai, *i. m.* 25 és 29.

²⁵ Gyurcsík, *i. m.*

²⁶ Szabó Mihály Gizella: A regionális vagy kisebbségi nyelvek európai kartájának Szlovákia által elfogadott változatáról. In: Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella szerk.: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2002. 63–75.

²⁷ 1998 májusában a szlovák parlament a választójogi törvény olyan módosítását fogadta el, mely minden választási koalíció számára tagonként 5 százalékos küszöböt állapított meg, ráadásul a koalícion belül külön volt számlálendő az egyes részt vevő pártokra leadott szavazatok száma, és a koalícion belül is mindenkinek el kellett érnie az 5 százalékos küszöböt (korábban a külön induló pártok esetében a parlamenti küszöb 5 százalékos volt, míg a 2–3 tagú koalíciók esetében ez csupán 7 százalékosra, a több mint háromtagú választási szövetségek esetében pedig csak 10 százalékra emelkedett). Ez pártszövetségbe tömörítette a három pártot.

aláírását és ratifikálását²⁸, a kormány Csáky Pál vezette nemzetiségi tanácsa pedig szorgalmazta, hogy erre még a kisebbségek nyelvhasználatát szabályozó törvény elfogadása előtt sor kerüljön, mert ez biztosabb alapot nyújthatott volna a hazai jogszabály optimális megalkotásához²⁹. Ez ekkor még nem valósult meg, a Kisebbségi Nyelvhasználati Törvény elfogadását viszont nem lehetett tovább halogatni, mert esedékessé vált az Európai Unió 1999. decemberi helsinki csúcsertekezlete, melyen többek között arról is döntöttek, hogy Szlovákiát átsorolják-e az EU-csatlakozásra esélyes országok első körébe. Ennek feltétele volt a törvény elfogadása³⁰.

A kormánykoalíció szlovák része azonban olyan nyelvtörvényt szeretett volna, amely a lehető legkisebb mértékben változtat a kisebbségi nyelvek jogállásán, az államot pedig minél kevesebb konkrét intézkedésre kötelezi. Ez azért volt „meglepő”, mert 1997-ben a megalkotandó Kisebbségi Nyelvhasználati Törvényhez egy olyan, ellenzéki képviselőkből álló szakértői csoport fektette le az alapelveket, melynek tagjai később kormányra kerültek. Ezek az alapelvek pedig a Nemzeti Kisebbségek Védelmének Keretegyezményére és a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájára támaszkodtak³¹. A kormánykoalíció által kidolgozott törvényjavaslatot, mely az 1997. évi elvi dokumentumnak csupán a közigazgatással foglalkozó fejezetén alapult, ezért az MKP nem tudta elfogadni és képviselői indítványként benyújtotta saját törvényjavaslatát, mely szintén az említett elvi dokumentum figyelembe vételével készült, s mely szerkezetében a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartáját követte. A parlament így első olvasatban két tervezetet

²⁸ Vö. <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&cikk=m990117.htm> és http://www.foruminst.sk/publ/magy/1-1/magyszlovban_hamberger.pdf.

²⁹ http://www.hhrf.org/html/?menuid=1001&observer065_year=1999&op=show_id&observer065_number=22&observer065_id=29418.

³⁰ Ez az Európai Bizottságnak Szlovákia uniós csatlakozásra való felkészültségéről készített 1998. és 1999. évi éves jelentéseinek a koppenhágai kritériumok politikai pontjára vonatkozó részeinek összehasonlításából következik. Lásd még ezzel összefüggésben: http://www.hhrf.org/html/index.php?menuid=1001&observer065_year=1999&op=show_id&observer065_number=25-26&observer065_id=29474, valamint az éves jelentéseket: http://ec.europa.eu/enlargement/archives/key_documents/reports_1998_en.htm és http://ec.europa.eu/enlargement/archives/key_documents/reports_1999_en.htm.

³¹ Lanstyák István: Az 1999. évi kisebbségi nyelvtörvény. In: Lanstyák István – Szabómihály Gizella szerk.: *Magyar nyelvtervezés Szlovákiában. Tanulmányok és dokumentumok*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2002. 41–47.

tárgyalt, melyek közül azonban második olvasatba csak a kormánytervezetet utalta. Ezt 1999. július 10-én el is fogadta³².

Hamarosan újból napirendre került a Karta ratifikálásának kérdése is, mivel az Európai Unióhoz való csatlakozás szükségessé tette a szlovák alkotmány módosítását, mely a magyar képviselők szavazatai nélkül nem volt megvalósítható. Az MKP a közigazgatási reform elfogadását, a szlovákiai magyar nyelvű felsőoktatás megalapozását, a nevesítetlen földeknek a községek tulajdonába adását, valamint legfontosabbként, a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának ratifikálását határozta meg támogatása feltételeként. Ezeket az igényeket – annak ellenére, hogy a kormányprogram szerint is a kormányzati ciklus második évében teljesíteni kellett volna³³ – egyes kormányparti politikusok politikai zsarolásnak tekintették, de ahogy Bugár Béla, akkori pártelnök nyilatkozta, az MKP-nek nemigen volt más lehetősége³⁴. A kormánykoalíció szlovák pártjainak merev elzárkózása az MKP követeléseinek teljesítésétől (főleg a Demokratikus Baloldal Pártja késleltette a megállapodást³⁵) az MKP koalícióból való kiválásának kérdését is felvetette³⁶. Erre azonban nem került sor. Mivel mind az Európai Unió³⁷, mind az EBESZ kisebbségi főbiztosa, Max van der Stoel hangot adott a Karta ratifikálásával

³² Ez egyben alkotmányos kötelezettség is volt, ugyanis a Szlovák Köztársaság Alkotmányának 6.§-ának (2) bekezdése előírja: „Az államnyelvtől eltérő más nyelveknek a hivatalos érintkezésben való használatát törvény szabályozza”. Ld. <http://www.gramma.sk/index.php?lang=hu&lparam=nyelvespolitika/nyelvi-jogok/alkotmany>.

³³ http://www.foruminst.sk/publ/magy/1-1/magyszlovban_hamberger.pdf.

³⁴ „Követeléseinket azért kötöttük az alkotmány támogatásának feltételéhez, mert ez az egyetlen módja annak, hogy a koalíció teljesítse saját programnyilatkozatát. Mivel zsarolunk? Azzal, hogy tartjuk magunkat saját kormányunk programnyilatkozatához”. http://www.hhrf.org/htmh/?menuid=1001&observer065_year=2000&op=show_id&observer065_number=41&observer065_id=32248.

³⁵ http://www.hhrf.org/htmh/index.php?menuid=1001&observer065_year=2000&op=show_id&observer065_number=39&observer065_id=32051.

³⁶ „A Magyar Koalíció Pártja Országos Tanácsa arra figyelmezteti a kormánykoalíció pártjait, hogy ha nem teljesítik az 1998-ban közösen elfogadott programot, kérdésessé válhat az MKP jelenléte ebben a koalícióban” – állt többek között az Országos Tanács nyilatkozatában. http://www.hhrf.org/htmh/index.php?menuid=1001&observer065_year=2000&op=show_id&observer065_number=40&observer065_id=32140.

³⁷ http://www.hhrf.org/htmh/index.php?menuid=1001&observer065_year=2000&op=show_id&observer065_number=50&observer065_id=32858.

kapcsolatos elvárásainak és reményeinek³⁸, lassan intenzívebbé váltak a tárgyalások, 2000. december 12-én a szlovák kormány koalíciós pártjai között létrejött a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának aláírása előtt utat nyitó megállapodás, 2001. január 17-én pedig a kormány jóváhagyta a Karta parlament elé terjesztendő tervezetét, mely tartalmát tekintve Csáky Pál szerint is elégedettségre adhatott okot³⁹. Végül az MKP Országos Tanácsa galántai ülésén úgy döntött, hogy támogatja a szlovák alkotmány módosítását⁴⁰, Eduard Kukan szlovák külügyminiszter pedig az Európa Tanács strasbourgi székhelyén február 20-án aláírta a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartáját⁴¹.

Az aláírástól a ratifikációig vezető út sem volt akadályoktól mentes, a „szlovákok nemzeti jogait védő és a magyar irredentizmusnak gátat vető küzdelem” jegyében a „nagysurányi aláírók” néven ismert hazafias érzelmű szlovák értelmiségi csoportosulás követelte, hogy a parlament utasítsa el a Kartát⁴², Anna Malíková, a Szlovák Nemzeti Párt elnöknője pedig azzal ijesztgetett, hogy a Karta ratifikációja „kijelöli Szlovákia azon területeit, ahol a magyar nyelv de facto államnyelvvé válik, és visszaszorítja a szlovák nyelvet”⁴³. Az ellenzéki pártok heves ellenkezése dacára (hét órán át tartott a parlamenti vita) azonban a szlovák parlament június 19-én megszavazta a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájának ratifikálásáról szóló kormányzati előterjesztést⁴⁴. Ezek után a Karta 2002. január 1-jén hatályba lépett.

³⁸ http://www.hhrf.org/htmh/index.php?menuid=1001&observer065_year=2000-&op=show_id&observer065_number=46&observer065_id=32541.

³⁹ „nemzetközi összehasonlításban is az egyik legtartalmasabb (ilyen dokumentum), ezért várhatóan külföldön is igen kedvező értékelésben részesülhet.” http://www.hhrf.org/htmh/index.php?menuid=1001&observer065_year=2001&op=show_id&observer065_number=3&observer065_id=33047.

⁴⁰ Annak ellenére, hogy az MKP több követelése közül Szlovákia csak a Karta ratifikációját vállalta fel.

⁴¹ http://www.hhrf.org/htmh/index.php?menuid=1001&observer065_year=2001-&op=show_id&observer065_number=7&observer065_id=33345.

⁴² http://www.hhrf.org/htmh/index.php?menuid=1001&observer065_year=2001-&op=show_id&observer065_number=12&observer065_id=33626.

⁴³ http://www.hhrf.org/htmh/?menuid=1001&observer065_year=2001&op=show_id&observer065_number=24&observer065_id=34709.

⁴⁴ Szlovákia ezzel tizenötödik országgént ratifikálta a Kartát. A szavazás során a százötven tagú parlament 124 jelen lévő képviselője közül 71 támogatta, 46 ellenzte a ratifikálást, 6 képviselő tartózkodott a szavazástól, 1 pedig nem szavazott. A kormányzati tervezetet előterjesztő Kukan cáfolta az ellenzék hevesen kinyilvánított aggodalmait, miszerint a Nyelvi Karta hatálya „megrengeti a szlovák

2. A Szakértői Bizottság értékelő jelentésének elfogadása

A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartája egy ellenőrzési mechanizmust biztosít ahhoz, hogy a részes államban értékelni lehessen, miként alkalmazzák a Kartát, azért, hogy ahol szükséges, ajánlásokat tegyenek a jogalkotás, a politika és a gyakorlat javítására. Ennek az eljárásnak a központi eleme a Karta 17. cikkének megfelelően létrehozott Szakértői Bizottság. A Szakértői Bizottság legfontosabb feladata, hogy az adott államban megvizsgálja a regionális vagy kisebbségi nyelvek valós helyzetét; hogy jelentést tegyen a Miniszteri Bizottságnak a Fél által vállalt kötelezettségek teljesítésének értékeléséről, és ahol helyénvaló, bátorítsa a Felet arra, hogy fokozatosan magasabb szintű kötelezettségeket vállaljon.

Hogy megkönnyítse ezt a feladatot, a Miniszteri Bizottság a Karta 15. cikk (1) bekezdésével összhangban elfogadott egy ismertetőt, mely meghatározza, hogy miként, milyen módon kell a Félnek elkészítenie, s a Főtitkárnak benyújtania az időszaki jelentést. Az érintett kormány a jelentést nyilvánosságra hozza. Ez az ismertető megkívánja az Államtól, hogy adjon számot a Karta tényleges alkalmazásáról, a II. Rész alapján védettnek minősülő nyelvekre vonatkozó általános politikáról, illetve pontosabban is részletezze azokat az intézkedéseket, amelyeket a Karta III. Része alapján védettnek minősülő nyelvekkel kapcsolatosan megtettek. Ezért a Bizottság elsődleges feladata az, hogy megvizsgálja az időszaki jelentésben szereplő információkat az érintett állam területén használt valamennyi érintett regionális vagy kisebbségi nyelv esetében.

A Bizottság szerepe az, hogy értékelje az egyes államokban meglévő törvényeket, egyéb jogszabályokat és a tényleges gyakorlatot a regionális

nyelv pozícióját.” A hét órán át tartó éles vitában az ellenzék heves indulatokkal küzdött a ratifikálás ellen. A Szlovák Nemzeti Párt (SZNP) és a vele „egy követ fűjő” Vladimír Meciar vezette Demokratikus Szlovákiáért Mozgalom – Néppárt (DSZM-NP) képviselői azt hangoztatták, hogy a ratifikáció nyomán második szlovákiai államnyelvvé lép elő a magyar. Ezzel – úgymond – a szlovákokat a magyar nyelv megtanulására kényszerítik, amivel végső soron megteremtik a dél-szlovákiai magyar autonómia létrehozásának feltételeit (lásd ezzel összefüggésben a magyarázó jelentés 13. és 55. bekezdését). Ján Slota, az SZNP magyarellenes kirohanásairól elhíresült korábbi elnöke egyszerűen csak „naivnak és ostobának” nevezte szlovák honfitársait, amiért azok megengedik, hogy „az államalkotó nemzetet a saját nemzetállamában elnemzetlenítsék”. http://www.hhrf.org/htmh/index.php?menuid=1001&observer065_year=2001&op=show_id&observer065_number=24&observer065_id=34714.

vagy kisebbségi nyelvekre vonatkozóan. A Bizottság ennek megfelelően állapította meg munkamódszereit. Információkat gyűjt az illetékes hatóságoktól és független forrásokból is az Államon belül, azzal a céllal, hogy pártatlan és igazságos képet kapjon a valós nyelvi helyzetről. Az időszaki jelentés előzetes vizsgálata után a Bizottság szükség esetén kérdéseket tesz fel az érintett Államnak azokra az ügyekre nézve, amelyek a Bizottság véleménye szerint nem tisztáztak, illetve magában a jelentésben nincsenek kellőképpen részletezve. Ezt az írásbeli eljárást általában egy helyszíni látogatás követi a Bizottság delegációja részéről az érintett Államban. A látogatás során a delegáció találkozik azokkal a testületekkel és egyesületekkel, amelyeknek a munkája szorosan kapcsolódik az adott nyelvekhez, és konzultál a hatóságokkal azokról az ügyekről, amelyeket a tudomására hoztak.

A folyamat végeztével a Szakértői Bizottság elfogadja saját jelentését. Ezt a jelentést benyújtják a Miniszteri Bizottságnak, javaslatot téve ajánlások meghozatalára, amelyeket a Miniszteri Bizottság döntése szerint a Résztes Államhoz intézhet.

A Karta résztes országainak tehát rendszeres időközönként jelentést kell tenniük a Karta általuk vállalt pontjainak teljesítéséről az Európa Tanácsnak⁴⁵, melyek közül az első egy évvel a hatályba lépést követően esedékes, majd ezt követően háromévenként. Vagyis Szlovákiának az első jelentését már 2002 végére el kellett volna készítenie és elküldenie az Európa Tanácsba, azonban erre nem került sor, részben azért, mert Csáky Pál rámutatott arra, hogy a 2002-től kormányzó SZDKU–MKP–KDM–ANO koalíció programtéziseinek 21. pontja szerint a kormány kötelezte magát arra, hogy az elfogadott Nyelvi Karta alapján jár el⁴⁶ – vagyis értelemszerűen megalkotja a szükséges törvényeket, illetve végrehajtja a szükséges törvénymódosításokat –, és ennek megfelelően olyan kiegészítő javaslatokkal állt elő a kormányban a Karta teljesítéséről szóló első éves jelentést illetően (kilenc törvény módosításának szükségességére mutatott rá), melyek új szakmai tárgyalásokat igényeltek⁴⁷.

⁴⁵ A Karta 15. cikk (1) bekezdése szerint: „(...) Az első jelentést a Kartának az illető állam tekintetében történt hatályba lépést követő egy éven belül, majd a többi jelentést az első jelentést követően háromévenként kell benyújtani”.

⁴⁶ <http://www.mkp.sk/old/index.php?t=&p=&xp=&Mid=1&Lev1&Ind1=123&P=index,&Ind=123>.

⁴⁷ „A külügyminisztérium (2003) januárban ki is dolgozott egy értékelést, amely azonban számomra elfogadhatatlan volt. A külügyminisztérium a szokásos játékot játszotta: állították, minden rendben van, minden uniós feltételnek leget

Ennek eredményeképpen az első időszaki jelentés csak 2003 decemberében jutott el az Európa Tanács Főtitkárához.

Az első szlovákiai jelentésnek az Európa Tanácshoz való benyújtását követően az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának háromtagú szakértői küldöttsége járt Szlovákiában 2004. szeptember 28-a és október 1-je között a helyzet felmérése céljából. Ennek a szakértői küldöttségnek a tagjai voltak: Emyr Lewis (Nagy Britannia), Nicholas Macris (Cyp rus) és Alexander Brösl (Szlovákia)⁴⁸. E szakértői felmérést követően fogadta el 2005. november 23-án az Európa Tanács Szakértői Bizottsága a Nyelvi Karta szlovákiai teljesítéséről szóló jelentést.

3. A Szakértői Bizottság jelentésének felépítése

A Szakértői Bizottság 2005. november 23-án elfogadott jelentése három fejezetből és a jelentéshez kapcsolt két függelékből áll.

Az első fejezet (Háttér információk és általános/előzetes kérdések) bevezetésében a Karta szlovákiai elfogadásáról és az első időszaki

teszünk. Ez nincs így. Én saját szakértőimmal, a kormányhivatal emberjogi és kisebbségi szekciójának jogászaival és a kisebbségi tanács tagjaival kidolgoztam egy anyagot, melyben elemeztük azt, hogy a vonatkozó törvények miben nem felelnek meg a chartának. Kiderült, összesen kilenc törvényt kell összhangba hozni a chartával. Azt akarom megelőzni, hogy Szlovákia jövőre újabb piros lapot kapjon, amikor jön az Európa Tanács ellenőrizni azt, mi történt a charta megvalósítása terén. A módosító javaslatok többsége nem tőlem származik, hanem a kormány kisebbségi tanácsától. Ezt tehát nem én találtam ki, hanem ez a charta ratifikálásából fakadó kötelezettség. A kormánynak ugyanis annak idején meg kellett határoznia egy szervet, amelyik felügyeli a charta megvalósítását, ez a kabinet érvényes döntése értelmében a kormány kisebbségi tanácsa lett, amelynek én vagyok az elnöke. Ott kérték a kisebb létszámú közösségek képviselői, hogy a 20 százalékos nyelvhasználati küszöböt 10 százalékra kellene csökkenteni, hogy jobban tudják érvényesíteni nyelvi jogaikat. Ez az anyag van most tárcaközi egyeztetésen. Szeretném, ha ezzel a jelentéssel szeptemberben-októberben foglalkozna a kormány”. <http://www.uj szo.com/clanok.asp?vyd=20030820&cl=66763>. A módosítandó törvények a következők voltak: Kisebbségi Nyelvhasználati Törvény, a települések nevééről szóló törvény, a Büntető és Polgári Perrendtartás, az Oktatási, Fogyasztóvédelmi, valamint a Szlovák Rádióról és a Szlovák Televízióról szóló törvények, illetve meg kellett volna alkotni a kisebbségi kultúrák finanszírozásáról szóló törvényt. Ld. <http://www.uj szo.com/clanok.asp?vyd=20030301&rub=prnt21721581448&cl=51117>.

⁴⁸ <http://www.hhrf.org/szabadsug/modules.php?name=News&file=article&sid=1063>.

jelentés benyújtásáról szóló információk találhatóak (1–3. bekezdések). Ezt a Szakértői Bizottságnak jelentése elfogadásáig végzett tevékenységről szóló rövid összefoglaló követi (4–7. bekezdések). Az 1.3. pontban (8–31. bekezdések) a Szlovákia által a Karta 3. cikk (1) bekezdésének megfelelően a ratifikációs okmányban megjelölt regionális vagy kisebbségi nyelvek helyzetének rövid bemutatása foglal helyet. Ezek a regionális vagy kisebbségi nyelvek a következők: roma, magyar (15–16. bekezdések), német, ruszin, ukrán, cseh, bolgár, lengyel és horvát. Az 1.4. pont a jelentés értékelése során felmerült általános kérdésekkel foglalkozik, mint például az olyan nyelvek helyzetével, melyek beszélői szétszórtaan élnek az országban, és csak elvétve vannak jelen koncentrált számban (34. bekezdés); a szlovák jogi keretek és a Karta rendelkezéseinek konzisztenciájával (35. bekezdés), valamint Szlovákiának a ratifikációs okmány letétbe helyezésekor tett nyilatkozatai és a Karta egyes rendelkezései jogi hatályának viszonyával (36–39. bekezdések). Az 1.5. pont alatt a 20%-os nyelvhasználati küszöb vizsgálata található.

A második fejezet (A Szakértői Bizottság értékelése a Karta II. és III. Részének tekintetében) két részből áll. Az elsőben a Szakértői Bizottság azt értékeli, hogy Szlovákiának mennyiben sikerült megvalósítania a 2. cikk (1) bekezdésének értelmében minden, a területén használt regionális vagy kisebbségi nyelv vonatkozásában a Karta 7. cikkében megfogalmazott célokat és elveket (48–89. bekezdések). A másodikban a Szlovákia ratifikációs okmányában megjelölt egyes nyelvek védelmében választott konkrét rendelkezések szlovákiai alkalmazását értékeli a Szakértői Bizottság (90–685. bekezdések).

A harmadik fejezet (Megállapítások) a Szakértői Bizottságnak a Karta szlovákiai végrehajtásáról tett általános megállapításait foglalja magában (686. bekezdés).

A jelentéshez kapcsolt első függelék Szlovákia ratifikációs okmányát, a második a szlovák hatóságoknak a Szakértői Bizottság jelentéséhez fűzött megjegyzéseit tartalmazza.

4. A Szakértői Bizottságnak a magyar nyelvet is érintő általános megállapításai

4.1. *A szlovák jogi keretek kérdése*

Sok esetben előfordul, hogy a Kartából folyó kötelezettségeket bizonyos fokig teljesítik a gyakorlatban, de világos jogi bázis nélkül. Legtöbbször az Államnyelvtörvény ütközik a Karta rendelkezéseivel, de némely esetben a szlovák jog más elemei sem konzisztensek a Kartával.

4.2. *A ratifikációs okmány letétbe helyezésekor tett nyilatkozatok*

A ratifikációs okmány letétbe helyezésekor Szlovákia három nyilatkozatot tett azzal a szándékkal, hogy elkerülje a konfliktust a Kartában szereplő kötelezettségek és a megfelelő belső jog között. Nevezetesen a következő nyilatkozatokat tette:

„A Szlovák Köztársaság kijelenti, hogy a 8. cikk (1) bek. e/i pontja a pedagógusok, teológusok, kulturális dolgozók és népművelők képzésére vonatkozik az államnyelven való oktatás sérelme nélkül, s hogy a Szlovák Köztársaság felsőoktatási jogszabályainak tiszteletben tartása mellett az oktatott tárgyak többségének – ideértve az oktatott szak szempontjából meghatározóknak – az oktatását kisebbségi nyelven biztosítja.“

„A Szlovák Köztársaság kijelenti, hogy a 10. cikk (1) bek. a/ii pontjának, a 10. cikk (2) bek. a) pontjának és a 10. cikk (3) bek. b) pontjának értelmezése a Szlovák Köztársaság Alkotmánya értelmében és a Szlovák Köztársaság jogrendjével összhangban az államnyelv használatának sérelme nélkül történik.“

„A Szlovák Köztársaság kijelenti, hogy a 12. cikk (1) bek. e) pontja, valamint a 13. cikk (2) bek. c) pontja akkor alkalmazhatóak, ha következményei nem állnak ellentétben a szlovákiai jogrendnek azon egyéb rendelkezéseivel, melyek a Szlovák Köztársaság állampolgárainak a Szlovák Köztársaság területén érvényes munkajogi viszonyaiban tiltják a diszkriminációt.“

A Szakértői Bizottság egyrészt e nyilatkozatokkal összefüggésben megállapította, hogy a 21. cikk (1) bekezdésének megfelelően a Karta csak a 7. cikk (2)-(5) bekezdéséhez enged fenntartást tenni, így ezek a nyilatkozatok legfeljebb értelmező nyilatkozatoknak tekinthetők, melyek nem módosítják a Karta rendelkezéseinek jogi hatályát, másrészt arra is utalt, hogy feleslegesek az államnyelv védelmében tett kitételek, mivel a Karta preambuluma leszögezi, hogy „a regionális vagy kisebbségi nyelvek védelme és támogatása nem történhet a hivatalos nyelvek és azok megtanulása szükségességének a hátrányára, valamint a 4. cikk (1) bekezdése biztosítja, hogy „a jelen Karta egyetlen rendelkezése sem értelmezhető úgy, mint amely korlátozza vagy lerontja az Emberi Jogok Európai Egyezménye által biztosított jogokat”.

4.3. A 20%-os küszöbvel foglalkozó konkrét kérdés

Mindenek előtt, e kérdés kapcsán megjegyezhetjük, hogy mivel a Kisebbségi Nyelvhasználati Törvény az olyan településeken teszi lehetővé a hivatali érintkezés során a kisebbségi nyelvhasználatot, ahol a nemzetiségi kisebbséghez tartozó szlovák állampolgárságú személyek az utolsó népszámlálás szerint legalább a lakosság 20%-át alkotják⁴⁹, minden esetben, amikor a Szakértői Bizottság jelentésében a 20%-os küszöb szóba kerül, az a magukat egy adott nemzetiséghez tartozóknak vallók, nem pedig az adott nyelvet anyanyelvként beszélők, 20%-ára vonatkozik⁵⁰.

⁴⁹ A Kisebbségi Nyelvhasználati Törvény (1999. évi 184. számú törvény) 2.§ (1) bekezdése szerint: „Ha a nemzetiségi kisebbséghez tartozó szlovák állampolgárságú személyek egy adott településen az utolsó népszámlálás adatai szerint a lakosságnak legalább 20%-át alkotják, e településen a hivatali érintkezés során használhatják a kisebbségi nyelvet”. Ld. <http://www.grammar.sk/index.php?lang=hu&lparam=nyelvespolitika/nyelvijogok/kisebbségi>.

⁵⁰ Ez több problémát is felvet: a tapasztalat egyfelől azt mutatja, hogy többen jelölik meg anyanyelvként a magyart, mint ahányan magukat magyar nemzetiségűnek vallják – 2001-ben a különbözet 52401 fő volt. Ebből következően a nemzetiségi adatokhoz való ragaszkodás semmiképpen sem könnyíti, hanem nyilvánvalóan nehezíti a magyar mint kisebbségi nyelv használatát, s minthogy a Karta nem a kisebbségi vagy regionális nyelvek használatának nehezítését, hanem e nyelvek használatának a könnyítését szorgalmazza, a szóban forgó szlovák jogi rendelkezés aligha áll összhangban a Karta céljával és szellemével. Másfelől, a kisebbségi nyelvek használatának a nemzeti kisebbségek számarányához kötése

A ratifikációs okmányhoz csatolt második nyilatkozat így hangzik: „a Karta 1. cikk b) pontja értelmében a Szlovák Köztársaság kijelenti, hogy „a regionális vagy kisebbségi nyelv használatának területe” fogalom a 221/1999. számú (1999.8.25.) kormányrendeletben megállapított településekre vonatkozik, vagyis azokra, melyekben az egy adott nemzeti-segi kisebbséghez tartozó állampolgárok a lakosságnak legalább 20%-át alkotják; ez a 10. cikkben foglaltak érvényesítésére is érvényes“. A Szakértői Bizottság megállapítása szerint ennek a nyilatkozatnak a szó szerinti olvasata azt sugallja, mintha a nyilatkozat azt célozná, hogy a 20%-nyi legyen az „olyan számú személy, amely indokolja a jelen Karta által előírt különböző védelmi és ösztönző intézkedések meghozatalát”, melyre a Karta 1. cikk (1) bekezdés b) pontja utal a „regionális vagy kisebbségi nyelv használatának területe” meghatározása során. Következésképpen, ahol ez a szám kevesebb, mint 20%, a nyelv nem élvezhetné a Karta védelmét. Ez lenne irányadó mind a Karta 7. cikk (1) bekezdésére, mely a végrehajtást megköveteli „azokon a területeken, ahol ezeket a nyelveket használják”, mind a III. Rész különböző kötelezettségeire, melyek hatálya földrajzilag korlátozott.

A szlovák ratifikációs okmányhoz csatolt nyilatkozatban megfogalmazódó ezen megközelítés elfogadása azt jelentené, hogy Szlovákia fenntartással él területi szempontból, mely mint olyan, összeegyeztethetetlen a Kartával. A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartáját magyarázó jelentés 134. bekezdése szerint ugyanis a Karta megalkotói szándékosan határoztak úgy, hogy nem szerepeltetnek olyan területi záradékok a záró rendelkezések között, amely lehetővé tenné, hogy az államok

ellentmondani látszik annak a Karta preambulumban kifejezett álláspontnak is, mely szerint valamely regionális vagy kisebbségi nyelv magánéleti és közéleti gyakorlásának joga elidegeníthetetlen (emberi) jog. Ebből ugyanis levonható egy olyan következtetés, hogy e jog alanya elvben bárki lehet, nem csak az, aki egy adott kisebbséghez tartozónak vallja magát. Egészében véve tehát a kérdéses rendelkezés azt a régi beidegződést sugallja, mely szerint a kisebbségi vagy regionális nyelvek használatának joga, illetőleg lehetősége voltaképpen privilégium, valamiféle többletjog, holott a valóság az, hogy e jogok vagy lehetőségek csak mintegy mérséklék a kisebbségi vagy regionális nyelvet használók hátrányára fennálló nyelvi jogegyenlőtlenséget. Vö. Andrassy György: *I. m.* 47. és 131–132. A többletjogi felfogás továbbéléséről lásd például Anna Malíková–Belousovova nyilatkozatát a Magyar Nemzet 2005. november 17-i számában (10.). A népszámlálási adatokat lásd: Gyurgyik László: *Népszámlálás 2001. A szlovákiai magyarság demográfiai, valamint település- és társadalomszerkezetének változásai az 1990-es években*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2006. 19–24.

kivonhassák területük egy részét a Karta hatálya alól. „Ez azért van így, mert a jelen Chartának már egy belső jellegzetessége, hogy elsősorban különböző területekkel foglalkozik, nevezetesen azokkal, ahol regionális vagy kisebbségi nyelveket használnak; továbbá a 3. cikk 1. bekezdése alapján a Szerződő Államoknak már jogukban áll meghatározni, hogy részletes kötelezettségvállalásaikat mely regionális vagy kisebbségi nyelvek vonatkozásában alkalmazzák”⁵¹. Vagyis a Karta már így is elég rugalmas a tekintetben, hogy mely területeken kell a rendelkezéseit alkalmazni.

A hatóságoknak tehát fel kell mérniük, hogy melyek azok a területek, ahol a regionális vagy kisebbségi nyelveket beszélők elégséges számban vannak jelen a Kartában vállalt különféle kötelezettségek alkalmazásához és ezeken a területeken is alkalmazniuk kell a Kartát. Ezt a felmérést a 20%-os küszöbtől függetlenül kell elvégezni, mely mindenképpen magasnak tűnik. A Szakértői Bizottság természetesen kétségbe vonhatja ezt a felmérést, ha ez olyan eredményre vezetne, mely ellentétes a Karta szellemével.

Bár a szlovák hatóságok a Szakértői Bizottság ezzel kapcsolatos konkrét kérdésére adott válaszukban tisztázták, hogy a 20%-os küszöb kizárólag a regionális vagy kisebbségi nyelvek közigazgatási ügyintézésben való használatára értendő, és ez a feltétel nem meghatározó a Kartában szereplő más területeken, a Szakértői Bizottság megállapítása szerint „egy ilyen magas küszöb alkalmazása a Kartában megfogalmazott kötelezettségek végrehajtásának útjába gördített akadálnak tekinthető minden olyan esetben, amikor az adott nyelvet beszélők a települési lakosság kevesebb, mint 20%-át alkotják, mindazonáltal elégséges számban vannak jelen a 10. cikkben Szlovákia által vállalt kötelezettségek szempontjából, mivel ezekben az esetekben a szlovák jogban nincs olyan, a szlovák hatóságokra vonatkozó kötelezettség, hogy biztosítaniuk kellene a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatát ezen a területen, míg a Kartában szerepel ilyen kötelezettség”. A 20%-os küszöbnek a közigazgatás területére való korlátozása egyébként újabb bonyodalmakat okoz, mivel a 10. cikk nem használja a „regionális vagy kisebbségi nyelv használatának területe” kifejezést. A 10. cikk közigazgatási kerületekre és helyi és regionális hatóságok területeire vonatkozik, ahol „a regionális vagy kisebbségi nyelveket használók száma az alábbi intézkedéseket indokolja”.

⁵¹ Magyarázó jelentés (Ideiglenes kiadás) http://konferencia_20071205.eokik.hu/docs/forditasok/jelentes_magyar.pdf.

Probléma adódhat abból a tényből is, hogy az idők folyamán megtörténhet, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelveket beszélők száma az adott településen a 20%-os küszöb alá esik, vagy a fölé emelkedik. Ez ugyanis akadályozhatja a nyelvpolitika következetes és állandó végrehajtását ezen a téren.

4.4. A közigazgatási felosztás kérdése (7. cikk (1) bek. b.)

A Szakértői Bizottság információi szerint különösen a Szlovák Köztársaság területi és közigazgatási felosztásáról szóló 1996. évi 221. számú törvénnyel kialakított közigazgatási beosztás vezethet olyan helyzetekhez, hogy a beszélők egy csoportját az érintett nyelv nagyobb települési területétől elvágva megakadályozzák abban, hogy egymagában elérje a 20%-os küszöböt és ezért a közigazgatási hatóságokkal való kapcsolattartás tekintetében kívül marad az adott nyelv védelemének keretein. A fentiekből következően azonban egy olyan közigazgatási felosztás, melynek eredményeképpen a regionális vagy kisebbségi nyelvek beszélőinek száma a 20%-os küszöb alá csökken, nem befolyásolja a Kartában foglalt releváns kötelezettségek alkalmazhatóságát, ha az érintett területen az adott nyelvet beszélők elégséges számban vannak jelen azon kötelezettségek szempontjából.

Előfordulhat viszont az a helyzet, hogy a közigazgatási felosztások eredményeképpen a nyelvet beszélők egy csoportja egy adott területen nincs jelen elégséges számban már a Karta releváns kötelezettségeinek értelmében sem, míg elégséges számban lett volna jelen, ha a területét a határos közigazgatási egységhez csatolták volna, ahol a nyelvet beszélők fő csoportja abban a régióban történelmileg jelen van. Továbbá, nem lehet kizárni azt sem, hogy a közigazgatási felosztás a Karta bizonyos kötelezettségeinek végrehajtását sokkal bonyolultabbá teszi, még ott is, ahol az „elkülönített” területen az adott nyelvet beszélők elégséges számban vannak jelen a Kartában foglalt kötelezettségvállalások szempontjából. Ezen problémákat a szlovák hatóságoknak megoldandó feladatként kell kezelniük.

4.5. A regionális vagy kisebbségi nyelveket nem beszélők kérdése (7. cikk (1) bek. g.)

Ezen a téren nem történtek olyan konkrét intézkedések, melyek azt céloznák, hogy eszközöket biztosítsanak a regionális vagy kisebbségi nyelveket nem beszélők számára, hogy kívánságuk szerint elsajátíthassák ezeket a nyelveket. Mivel azonban ennek a kötelezettségnek nagy jelentősége van a kölcsönös megértés erősítésében, és emiatt releváns a Karta 7. cikk (3) bekezdésének szempontjából is, a szlovák hatóságoknak fejleszteniük kell az ilyen lehetőségeket.

4.6. A nyelvek diszkriminációjának kérdése (7. cikk (2) bek.)

A Szakértői Bizottság számos esetet talált, ahol az Államnyelvtörvény (az 1995. évi 270. számú törvény) a szlovák nyelv használatát kifejezetten kötelezővé teszi, ezért a releváns területeken elbátoraltanít a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatától. A 8.§ (4) bekezdése például kimondja, hogy: „(...) Az egészségügyi személyzet a betegekkel rendszerint államnyelven érintkezik, az államnyelvet nem ismerő állampolgár vagy külföldi személy esetében olyan nyelven is, amelyen a beteggel kommunikálni lehet.” Vagyis nem teszi lehetővé a regionális vagy kisebbségi nyelvhasználatot, ha a beteg szlovákul is tud. Szükséges ezért ennek a törvénynek a módosítása, hogy összhangba kerüljön a Kartában foglalt kötelezettségekkel.

4.7. Az ország nyelvi csoportjai közötti kölcsönös megértés előmozdítása (7. cikk (3) bek.)

Ahogy a Szakértői Bizottság is megállapította, egy kisebbségi nyelv védelmének és támogatásának mértéke összefügg azzal, hogy a többségi nyelvet beszélők hogyan érzékelik és fogadják el azt; és, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelvek védelme és támogatása sok tekintetben a többség szemléletének és felfogásának tükröződése. A Karta 7. cikk (3) bekezdése szerint a többség felvilágosítása két területen különösen fontos: az oktatásban és a médiában. A média területén történtek is figyelemre méltó kezdeményezések, mint például a Felvilágosító Médiakampány

a Kisebbségekről, melyet az Európai Közösség PHARE programjának egyik alprogramjaként valósítottak meg, a helyszíni vizsgálat alatt szerzett információk mégis arra mutattak rá, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelvekről a többségi nyelvet beszélők által kialakított általános felfogás még mindig nem kielégítő. Továbbá, sok tennivaló maradt az oktatás területén is, tekintve, hogy a tananyag nem ad magyarázatot a szlovák nyelvű többségi tanulók számára, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelveket beszélők Szlovákiában miért vannak hagyományosan jelen és éppúgy „otthon”, akárcsak a többség. Úgy tűnik, hogy ennek a történelmi jelenlétnek a nyelvi és kulturális vonatkozásairól szóló információk a tananyag felépítéséből hiányoznak.

5. A Szakértői Bizottságnak a magyar nyelvre vonatkozó megállapításai

A Karta 2. cikk (2) bekezdése alapján a részes feleknek a megerősítés, elfogadás vagy jóváhagyás időpontjában megjelölt minden nyelv kapcsán vállalniuk kell, hogy a jelen Karta III. Részének rendelkezései közül legkevesebb harmincöt bekezdést vagy pontot alkalmaznak, és pedig legalább hármat-hármat a 8. és 12. cikkből és egyet-egyet a 9., 10., 11. és 13. cikkből.

Szlovákia a magyar nyelv esetében a Karta következő rendelkezéseinek végrehajtását vállalta:

- Oktatás: 8. cikk (1) bek. a/i, b/i, c/i, d/i, e/i, f/i, g, h, i) pont;
- Igazságszolgáltatás: 9. cikk (1) bek. a/ii és a/iii, b/ii és b/iii, c/ii és c/iii, d) pont, (2) bek. a) pont, (3) bek.;
- Közigazgatási hatóságok és közszolgálati szervek: 10. cikk (1) bek. a/ii pont, (2) bek. a, b, c, d, f, g) pont; (3) bek. b, c) pont, (4) bek. a, c) pont, (5) bek.;
- Tömegtájékoztatási eszközök: 11. cikk (1) bek. a/iii, b/ii, c/ii, d, e/i, f/i pont, (2) és (3) bek.;
- Kulturális tevékenység és kulturális létesítmények: 12. cikk (1) bek. a, b, c, d, e, f, g) pont, (2) és (3) bek.;
- Gazdasági és társadalmi élet: 13. cikk (1) bek. a, b, c) pont, (2) bek. c) pont;
- Határokon túli cserekapcsolatok: 14. cikk a, b) pont.

5.1. Oktatás (8. cikk)

Az oktatás területén elmondható, hogy Szlovákia nagyjából eleget tesz magas szintű (minden szintnél a legmagasabb opciót választotta) kötelezettségvállalásainak. Kisebb problémák azonban több helyen is előfordulnak. Középiskolából például meglehetősen kevés van (míg az általános iskolák közül 259 használja az oktatás fő nyelveként a magyart, és 29 kétnyelvű, addig a középiskolák esetében ezek a számok 11 és 8), és problémát okoz az is, hogy nem alkotnak elég sűrű hálózatot, így az iskola távolsága arra ösztönözheti a szülőket, hogy inkább közelebbi, szlovák oktatási nyelvű iskolákba járassák gyerekeiket, ami különösen Kelet-Szlovákiában járhat komolyabb következményekkel, ahol az asszimilációs folyamat erősebb. A d. i. alpontban foglalt kötelezettséget érinti az, hogy helyenként nehézségekbe ütközik a magyar tannyelvű szak- középiskolai osztályok indítása, ezért előfordulhat, hogy a diákok szlovák osztályokba iratkoznak be, ahol bizonyos tárgyakat egyáltalán nem oktatnak magyar nyelven. Bár csak a közgazdaságtudomány, a vezetés- tudomány és a teológia esetében, a komáromi Selye János Egyetemen magyar nyelven oktatnak, illetve a Nyitrai Egyetem biztosít magyar tannyelvű tanári alapképzést is, így Szlovákia a felsőoktatásban is eleget tesz vállalt kötelezettségének (8. cikk (1) bek. e. i.), mindamellett a Szakértői Bizottság ezeket úgy tekinti csupán, „mint kezdeti lépéseket egy szélesebb kínálatot nyújtó magyar nyelvű felsőoktatás felé”⁵².

A Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartájához fűzött magyarázó jelentés 87. bekezdése szerint, „ha egy állam garanciát vállal egy regionális vagy kisebbségi nyelv tanítására, gondoskodnia kell a szükséges eszközökről mind a finanszírozás, mind a tanárok és az oktatási eszközök vonatkozásában. Nincs szükség arra, hogy ezt a szükségyszerű következményt a Charta külön előírja. Mindazonáltal az oktatók vonatkozásában a felkészültségük, és ebből következően képzésük kérdései is felmerülnek. Ez egy olyan alapvető szempont, ami miatt az 1. bekezdés (h) pontjában külön rendelkezéseket fogalmaztak meg”. Hogy ennek a pontnak a szerepeltetése nem volt szükségtelen a Kartá-

⁵² Bár a Szakértői Bizottság jelentése nem említi, magyar nyelvű oktatás részben a pozsonyi Comenius Egyetemen és a besztercebányai Bél Mátyás Egyetemen is folyik. Vö. http://www.foruminst.sk/publ/disputa/6/disputa6_sandorvanco.pdf és http://www.hidvegimiko.hu/b2_kutatasaink/Regiojelentes_human_fejl_prog_SK.pdf.

ban, azt a Nyitrai Egyetem által végzett felmérés bizonyítja, mely szerint a magyar oktatási nyelvű iskolákban tanító alsó tagozatos tanároknak körülbelül 60%-a szerzi a diplomáját részidős tanulmányok során, ami pedig negatív hatással lehet az oktatás színvonalára. Az általános iskolák felső tagozatán a képesített tanároknak hiány van, és a helyszíni vizsgálat során a tanárok magyar nyelvtudásának fokával kapcsolatban is aggodalmak fogalmazódtak meg. Továbbá a tudományos fokozattal rendelkező tanároknak is hiány van, ami magyarországi egyetemi tanárok alkalmazásához vezet. Az is említést érdemel, hogy bár a magyaron kívül más tantárgyak oktatása is részben magyar nyelven folyik a tanárképzésben, ez nem elégséges mértékű ahhoz, hogy megfeleljen a magyar nyelvű oktatás szükségleteinek Szlovákiában. A továbbképzést illetően is elégtelennek tűnik a jelenlegi kínálat. A Szlovákiai Magyar Pedagógusok Szövetsége szervez ugyan néhány kurzust, de csak bizonyos beszélői csoportoknak, és ezt nyári egyetem formájában teszi. Úgy tűnik, hogy a továbbképzésben túl kevés a szakember és megállapítható, hogy semmilyen konkrét támogatás nem áll rendelkezésre.

A Szakértői Bizottság azt is megállapította, hogy nincs olyan, a 8. cikk (1) bekezdés i. pontjának megfelelő speciális szerv, mely felelős lenne a regionális vagy kisebbségi nyelvek oktatása, illetve a regionális vagy kisebbségi nyelvű oktatás megteremtésében és fejlesztésében tett intézkedések és elért előrehaladás figyelemmel kíséréséért és a kérdésekről nyilvánosságra hozandó időszaki jelentések elkészítéséért, vagyis ez a kötelezettség „nem teljesített”.

A Karta 8. cikk (1) bekezdés f. i. és g. pontjainak elfogadásával Szlovákia kötelezettséget vállalt arra, hogy „intézkednek, hogy a felnőttoktatásnak és továbbképzésnek legyenek olyan tanfolyamai, melyek első sorban vagy teljesen a regionális vagy kisebbségi nyelveken valósulnak meg,” és, hogy „intézkedéseket tesznek annak érdekében, hogy biztosítsák annak a történelemnek és kultúrának az oktatását, amelyet a regionális vagy kisebbségi nyelvek hordoznak”. Ezen pontok tekintetében nem hoztak elég információt a Szakértői Bizottság tudomására, hogy értékelhesse a teljesítést. Szlovákiának tehát a következő időszaki jelentésében kell tisztáznia az e kérdésekben kialakult helyzetet.

5.2. Igazságszolgáltatás (9. cikk)

A Szakértői Bizottság jelentésének az igazságszolgáltatásról szóló részét azzal kezdi, hogy leszögezi: a 9. cikk azokra a területekre is vonatkozik, ahol a magyarul beszélők száma nem éri el a 20%-ot, mindazonáltal elégséges a Karta 9. cikkének alkalmazásához. Ez azért is fontos, mert a bírósági kerületek nem esnek egybe azoknak a településeknek a területével, amelyekre a 20%-os küszöb vonatkozik. E cikk rendelkezései egyébként a büntető eljárásokban, a polgári eljárásokban, valamint a közigazgatási ügyekben illetékes igazságszolgáltatási szervek előtti eljárásokban való regionális vagy kisebbségi nyelvhasználat-tal kapcsolatosak.

A büntető eljárásban felmerülő problémák főként abból adódnak, hogy – amint azt a Szlovák Kormány is elismerte – a regionális vagy kisebbségi nyelvekre/nyelvekből való fordítást csak abban az esetben biztosítják, ha a vádlott nem ismeri eléggé a szlovák nyelvet, valamint (és ezt a releváns esetjog is megerősíti) tolmácsot is csak akkor kell alkalmazni, illetve a felmerülő költségeket az államnak csak akkor kell állnia, ha a nyilatkozat tevő nem tud szlovákul. Más szavakkal, a regionális vagy kisebbségi nyelven (beleértve a magyart is) benyújtott indítványok és bizonyítékok, úgy látszik, nem elfogadhatóak, ha a benyújtójuk tud szlovákul. A Szakértői Bizottság szerint ezek azt eredményezhetik, hogy a bíró, az ügyész vagy a rendőrség arra fogja összpontosítani a figyelmét, hogy vajon a vádlott elég folyékonyan beszél-e szlovákul. Ha igen, a bíró még mindig hozhat olyan diszkrecionális döntést, hogy tolmácsot biztosít neki, és valószínűleg így is tesz, azonban ettől még tény marad, hogy a vádlott joga, hogy regionális vagy kisebbségi nyelvét használja – függetlenül szlovák tudásának fokától – úgy tűnik, hogy nem egyértelműen garantált. További probléma, hogy a hatósági értesítések nem említik a nyelvi jogokat, feltételezvé, hogy mindenki tisztában van velük. A vádemelés bejelentése során megemlítik a tolmácsoláshoz való általános jogot, de az érintett rendőr egyszerűen csak felbecsüli, hogy az adott személynek szüksége van-e tolmácsra.

Általában elmondható, hogy az olyan kerületekben, ahol nagy számú magyar népesség él, nem merülnek fel valós problémák, éppen ezért a jelen kötelezettség bizonyos fokú végrehajtása, legalábbis néhány területen, megvalósul. A jogszabályi kereteket azonban tisztázni kell, és teljesebbé kell tenni.

Elvileg a polgári, valamint a közigazgatási eljárásokban is lehetőség van tolmács ingyenes igénybevételére, s így a peres fél használhatja anyanyelvét anélkül, hogy az külön költséget jelentene számára. Azonban több forrás is utalt arra, hogy azok a törvényi rendelkezések, melyek ezt a lehetőséget biztosítják⁵³, csupán annak a tolmácsoláshoz való általános jognak a végrehajtását jelentik, melyet a Szlovák Alkotmány 47.§ (4) bekezdése biztosít⁵⁴ a polgári (és közigazgatási) eljárásokban a szlovák nyelvet nem beszélők számára, de amely jog nem biztosított a szlovákul is értő regionális vagy kisebbségi nyelveket beszélők számára. A Szakértői Bizottság szerint ezért a szlovák hatóságoknak kifejezetten is biztosítaniuk kéne a jogalkotásban, hogy valahányszor egy peres félnek személyesen kell megjelennie a polgári vagy közigazgatási bíróság előtt, használhassa a magyar nyelvet anélkül, hogy ez számára külön költséget jelentene, és hogy a magyar nyelven készült bizonyítékok és iratok benyújtását engedélyezzék, ha szükséges, tolmácsok és fordítások segítségével, akkor is, ha a magyar nyelvet beszélő ismeri a szlovák nyelvet.

A fentiekből következően a Karta 9. cikk (1) bekezdés d. pontjából folyó kötelezettség „nem teljesítettnek” tekinthető.

A 9. cikk (3) bekezdésének elfogadásával Szlovákia vállalta, hogy magyar nyelven közzéteszi a legfontosabb állami törvénytövegeket, valamint azokat, amelyek különösen érintik a magyar nyelv használóit, feltéve, hogy e szövegek másként nem hozzáférhetők. A Szakértői Bizottság szerint a szlovák fél ezt a kötelezettségét sem teljesítette, mivel – ahogy egy nem kormányzati forrás is részletezte –, az ebben a rendelkezésben hivatkozott szövegek magyar nyelvű közzétételét nagyrészt magán pénzügyi forrásokból finanszírozzák.

⁵³ A Polgári Eljárásjogi Kódex 18.§-a és a 141.§ (2) bekezdése.

⁵⁴ A Szlovák Alkotmány 47.§ (2) és (4) bekezdése szerint: „(2) A bíróságok, egyéb állami vagy közigazgatási szervek előtt folyó eljárásban annak megindításától kezdve törvényben megszabott feltételek mellett mindenkinek joga van a jogsegélyhez. (4) Tolmács igénybevételéhez van joga annak a személynek, aki állítása szerint nem beszéli azt a nyelvet, amelyen a (2) bekezdés szerinti eljárás folyik.”
Ld. <http://www.gramma.sk/index.php?lang=hu&lparam=nyelvespolitika/nyelvi-jogok/alkotmany>.

5.3. Közigazgatási hatóságok és közszolgálati szervek (10. cikk)

A 20%-os küszöb egy alapvető, formális akadályát képezi ezen kötelezettségek megfelelő teljesítésének, mivel a releváns előírások némelyikének végrehajtása a szlovák jog értelmében hivatalosan lehetetlen ez alatt a küszöb alatt. Ezért elkerülhetetlen a 20%-os szabály újragondolása, hogy a Karta 10. cikke (1) és (2) bekezdésének releváns kötelezettségei azokban az esetekben is végrehajthatóak legyenek, amikor a magyar nyelvűek a települési lakosságnak kevesebb, mint 20%-át alkotják, mégis elégséges számban vannak jelen a Szlovákia által a helyi és regionális önkormányzat terén vállalt kötelezettségek szempontjából. A szlovák hatóságoknak mindenekelőtt fel kell mérniük, hogy mely területeken létezik a fent említett, 20% alatti, elégséges szám (lásd fentebb). A Szakértői Bizottság ezzel együtt megjegyezte, hogy a 20%-os küszöb csak az államigazgatás helyi szerveit és a helyi önkormányzatokat illetően bír közvetlen jelentőséggel, ugyanis a regionális hatóságok előtt a regionális vagy kisebbségi nyelvek használata a hatályos jog alapján formálisan nem engedélyezett.

A 10. cikk (1) bekezdés a. ii. alpontjában megfogalmazott kötelezettség teljesítéséről szóló információkat nem hoztak a Szakértői Bizottság tudomására. Ámbar néhány értesülés azt mutatja, hogy az állami tisztviselők csak nagyon keveset tudnak a Kartából folyó kötelezettségekről, és az első időszaki jelentés kifejezetten azt állítja, hogy a hivatalos okmányokkal és iratokkal (úgy mint személyi igazolvány, jogosítvány, útlevél, stb.) kapcsolatos kérelmeket nem lehet magyar nyelven előterjeszteni az illetékes helyi hatóságokhoz. A Szakértői Bizottság szerint az is tisztázatlan, hogy a 20%-os követelmény vonatkozik-e az államigazgatás helyi szerveire is. Bár a rendelkezésére bocsátott információk a teljesítés hiányát mutatják a Szakértői Bizottság megállapította, hogy mindez nem elég ahhoz, hogy ebben a kérdésben következtetéseket vonhasson le.

A 10. cikk (2) bekezdésének a. pontja a következő kötelezettséget foglalja magában: „Azon helyi és regionális hatóságokat illetően, melyek területén a regionális vagy kisebbségi nyelveket használók száma az alábbi intézkedéseket indokolja, a Felek vállalják, hogy megengedik és/vagy bátorítják a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatát a regionális vagy helyi közigazgatásban”. A magyarázó jelentés 106. bekezdése szerint (és ezt a Szakértői Bizottság a jelen esetben is megerősítette) ez a megfogalmazás „azt a szándékot jelzi, hogy a regionális vagy kisebbségi

nyelvet lehet használni az érintett hatóság munkanyelveként”. A használatnak ezen területéhez azonban nem fűztek megjegyzéseket az első időszaki jelentésben. Az első időszaki jelentés alapján a jelen kötelezettség szempontjából a következő lehetőségek tűnnek relevánsnak: a hivatalos épületek magyar nyelvű megjelölése és a fontos információkat tartalmazó magyar nyelvű feliratok (figyelmeztetők, egészségvédelem) használata, de ezek is csak azokon a településeken érvényesülhetnek, ahol a magyarul beszélők legalább a 20%-át alkotják a lakosságnak. Továbbá, hivatalos források jelezték a Szakértői Bizottságnak, hogy a releváns jogalkotás nem terjed ki a regionális hatóságokra.

A (2) bekezdés b. pontja tekintetében az első időszaki jelentés csak az írásos beadványok kérdésére tér ki (magyar nyelven való benyújtásokra azokon a településeken van garantált lehetőség, ahol a magyar nyelvűek legalább a lakosság 20%-át alkotják), nem szól azonban a szóbeli kérelmekről. Továbbá, ilyen lehetőség regionális szinten nem létezik.

További lépések szükségesek a 10. cikk (2) bekezdés c. és d. pontjaiban foglalt kötelezettségek teljesítése érdekében is. Az 1999. évi 184. törvény 4.§ (3) bekezdése szerint azokon a településeken, ahol a regionális vagy kisebbségi nyelveket beszélők legalább a lakosság 20%-át alkotják, a közigazgatási szerv saját hatáskörében az általánosan kötelező érvényű jogszabályokról kérésre kisebbségi nyelven is tájékoztatást nyújt. Ezekkel a kötelezettségekkel függenek össze a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 2000. évi 211. számú törvény 1.§ (1) bekezdés, 5.§ (1) bekezdés e) pont és 6.§ (5) bekezdés rendelkezései is, melyek értelmében az említett települések az érintett regionális vagy kisebbségi nyelveken is kötelesek közzétenni egy összefoglalót a következő információkról: rendeletek, határozatok, utasítások és értelmezések, melyeket a település a döntéshozatal során felhasznál, vagy amelyek meghatározzák a természetes és jogi személyeknek a településsel szemben fennálló jogait és kötelezettségeit. Mindazonáltal, amit a fentebb ismertetett feltételek estén közzétesznek, az csak egy összefoglaló és nem maga a hivatalos dokumentum. Továbbá, a regionális hatóságokra nem vonatkozik ilyen kötelezettség. Végül, ez a lehetőség nincs garantálva azon települések esetében, ahol a magyar nyelvet beszélők száma nem éri el a lakosság 20%-át. Ezért a jogi keretek nem felelnek meg a vállalt kötelezettségek által támasztott követelményeknek.

A 10. cikk (2) bekezdés f. pontja esetében a 20%-os küszöb szokásos akadályán kívül (mely nyilvánvalóan korlátozza a jelen kötelezettség teljesítését is) csak a kisebbségi nyelvhasználatról szóló 1999. évi 184.

törvény 3.§ (1) bekezdése vet fel egy problémás kérdést. E szerint ugyanis a területi önkormányzati szerv tanácskozása kisebbségi nyelven is folyhat, de csak akkor, ha azzal valamennyi jelenlevő egyetért.

A 10. cikk (2) bekezdés g. pontjának elfogadásával Szlovákiai a következő kötelezettséget vállalta magára: „Azon helyi és regionális hatóságokat illetően, melyek területén a regionális vagy kisebbségi nyelveket használók száma az alábbi intézkedéseket indokolja, a Felek vállalják, hogy megengedik és/vagy bátorítják a helyneveknél a regionális vagy kisebbségi nyelveken hagyományos és helyes formák használatát vagy elfogadását, ha szükséges a hivatalos nyelv(ek) szerinti elnevezésekkel együttesen használva”. A Szakértői Bizottság megállapítása szerint „a jelen előírásból folyó kötelezettségnek különös jelentősége van, mivel ez az egyik leghatékonyabb módja annak, hogy egy regionális vagy kisebbségi nyelv teljes mértékben láthatóvá váljon azon a területen, ahol hagyományosan jelen van. Ezért képzeletbeli fonál köti össze a területi regionális vagy kisebbségi nyelveknek a Karta értelmében vett alapvető definícióját (1. cikk 1.a. és b. pontjai) és a jelen kötelezettséget. Továbbá nyilvánvaló, hogy az a teljes láthatóság, melyet a kétnyelvű helységnevek használata és bevezetése biztosít egy regionális vagy kisebbségi nyelvnek annak hagyományos használati területén, olyan tényező, mely növeli egy nyelv általános presztízsét, amely presztízs viszont döntő szerepet játszik a védelem és támogatás szempontjából”.

A 20%-os küszöb alkalmazása⁵⁵ e kötelezettség teljesítése során sem az egyetlen probléma. Hivatalos forrásokból származó értesülések szerint ugyanis, a Szlovák Köztársaság Államnyelvéről szóló 1995. évi 270. számú törvény korábban azzal a kiegészítéssel látta el a településeknek nemzetiségi kisebbségi nyelven történő megjelöléséről szóló 1994. évi 191. számú törvényt, hogy a „helységnevé” kifejezés csak a település elnevezését jelenti, de nem terjed ki a település részeinek elnevezésére. A Szakértői Bizottság szerint bonyodalmakat okozhat az is, hogy az Államnyelvtörvény egyik melléklete tartalmaz egy felsorolást azokról a településekről, ahol regionális vagy kisebbségi nyelvű útjelző táblákat kell használni, mivel ez a magyar nyelvet illetően csak 425 tele-

⁵⁵ A kisebbségi nyelvek használatáról szóló 1999. évi 184. törvény 4.§ (1) bekezdése előírja, hogy azok a települések, ahol a regionális vagy kisebbségi nyelveket beszélők száma legalább a lakosság 20%-át alkotja, feltüntethetik az utcaneveket és más helyi földrajzi megjelöléseket regionális vagy kisebbségi nyelven. Ld. <http://www.gramma.sk/index.php?lang=hu&lparam=nyelvespolitika/nyelvjogok/kisebbségi>.

pülést érint, míg az a lista, ami az 1999-es Kisebbségi Nyelvhasználati Törvény függelékében található és azokat a településeket sorolja fel, ahol a magyarul beszélők elérik a 20%-os küszöböt, 512 települést tartalmaz⁵⁶. Továbbá, az 1994-es törvény 3.§ (3) bekezdése értelmében nem lehet használni azokat a hagyományos magyar helységneveket, melyeket 1867 és 1918 között, illetve 1938 és 1945 között változtattak meg.

Szlovákia a 10. cikk (3) bekezdésének b. és c. pontjaiban foglalt kötelezettségeket is vállalta, de – ahogyan azt a Szakértői Bizottság is megállapította – az ezen pontokban felsorolt lehetőségek valójában alternatívákat jelentenek, melyek közül a Szerződő Feleknek egyet ki kell választaniuk. A Szakértői Bizottság gyakorlatának megfelelően, ha több lehetőség áll rendelkezésre, az állam választásának hiányában a nyelv védelme és támogatása szempontjából legtöbbet kínáló lehetőséget kell rendszerint hivatalból alkalmazni, kivéve, ha az adott körülmények között nyilvánvaló, hogy ez a lehetőség összeegyeztethetetlen az érintett regionális vagy kisebbségi nyelv szükségleteivel és/vagy az e nyelvet beszélők kifejezett kívánságával. Jelen esetben arról van szó, hogy a b. pont nem csak azt teszi lehetővé, hogy kérelmeket lehessen benyújtani a közszolgálati szervekhez valamely regionális vagy kisebbségi nyelven, hanem azt is, hogy az e nyelveken beszélők így is kapjanak azokra választ. Mivel azonban az első időszaki jelentésben meglehetősen kevés információt hoztak a tudomására e kérdésben⁵⁷, a Szakértői Bizottság megelégedett az arra való

⁵⁶ A szakértők információi ez esetben azonban nem helytállóak, ugyanis – ahogy Szabómihály Gizella, a szlovákiai Gramma Nyelvi Iroda vezetője révén megtudtam –, az Államnyelvtörvénynek nincsen semmilyen melléklete, az 1994. évi 191. számú törvénynek (az un. táblatörvénynek) van csak melléklete, ebben az engedélyezett kisebbségi nyelvű megnevezések szerepelnek. A jegyzékben nem 425, hanem 489 magyar megnevezés szerepel. A Kisebbségi Nyelvhasználati Törvénynek sem a mellékletében szerepel az 512 települést tartalmazó lista, hanem a törvény alapján kiadott 221/1999. számú kormányrendeletben. A különbség abból adódik, hogy az 1994-es listán (táblatörvény) nincsenek azok a települések, amelyeknek szlovák neve szlovák történelmi személyiség nevéből lett képezve (pl. Štúrovo, Sládkovičovo), illetve az olyan települések, amelyek ezután önállósultak. Vö. a szlovák hivatalos közlöny (Zbierka zákonov) 89/1995-ös, 54/1994-es, 81/1999-es és 94/1999-es számaival.

⁵⁷ Az első időszaki jelentés mindössze azt a megállapítást teszi, hogy a magyar nyelv minden tevékenységi körben használható, ha a lakosok legalább 20%-a magyar nyelvű, és hozzáteszi, hogy erre vonatkozólag még nem érkeztek panaszok. Ld. az értékelő jelentés 250. bekezdését.

utalással, hogy a következő szlovák jelentésben foglaltakat már a 10. cikk (3) bekezdés b. pontja alapján fogja értékelni.

Mindemellett fontos megemlíteni, hogy más hivatalos források szerint a „közszolgálati szervek” meghatározást a Szlovák Köztársaság Államnyelvéről szóló 1995. évi 270. törvény által használt kifejezés, a „közjogi szervek” magába foglalja⁵⁸. Ez azért okoz nehézségeket, mert ezt az értelmezést követve lehetetlenné válna a szlováktól eltérő nyelv használata az ezekkel a testületekkel való kapcsolattartás során. A szlovák hatóságoknak tisztázniuk kell ezt a helyzetet.

Ami a 10. cikk (5) bekezdését illeti, az anyakönyvi hivatalokról szóló 1994. évi 154. törvény 19.§ (3) és (5)-(7) bekezdései lehetővé teszik a név anyakönyvbe való első bejegyzésének kijavítását, csakúgy, mint a női családnevekben a szlovák nyelvtani képző eltávolítását, ha a szlováktól eltérő nemzetiségű személy így kívánja (ez az eljárás illetékmentes). Hivatalos források által nyújtott információk szerint azonban a kerületi anyakönyvi hivatalok úgy értelmezik ezt az előírást, hogy a női családnev, szlovák nyelvtani szabályoknak megfelelő, nemet jelző nyelvtani képző nélküli használata anyakönyvben vagy anyakönyvi kivonatban csak a kérvényező jelenleg használt családneve esetében lehetséges, de nem lehetséges a születés kori családnev esetében. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy egy magyar nyelvű nő például használhatja a férje családnevét a tipikus szlovák végződés nélkül, de használnia kell ezt a végződést a születés kori családneve végén. Vagyis a családnevek magyar nyelven való használatának vagy felvételének joga feltétel nélkül csak a férfiak számára elérhető.

A Szakértői Bizottságnak a (4) bekezdés a. és c. pontjai tekintetében további információkra van szüksége, hogy értékelhesse az e pontokban foglalt kötelezettségek teljesítését.

⁵⁸ Az Államnyelvtörvény 3.§ (1) bekezdése szerint: „Az állami szervek és szervezetek, a területi önkormányzatok és a közintézmények szervei (a továbbiakban: „közjogi szerv”) hatáskörük ellátása során a Szlovák Köztársaság egész területén kötelezően az államnyelvet használják. A közjogi szervnél munkaviszonyba vagy munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonyba történő felvétel alapfeltétele, az adott munkakörben a megegyezés szerinti munkavégzés előfeltétele az államnyelv megfelelő szintű szóbeli és írásbeli ismeretének tanúsítása.” Ld. <http://www.grammar.sk/index.php?lang=hu&lparam=nyelvespolitika/nyelvjogok/allamnyelvtv>.

5.4. Tömegtájékoztatási eszközök (11. cikk)

A 11. cikk (1) bekezdés a. iii. alpontjában foglalt kötelezettséget Szlovákia jórészt teljesíti. Megjegyzést érdemel azonban, hogy lehetetlen magyar nyelvű élő adásokat sugározni, mivel az Államnyelvtörvény megköveteli minden televíziós műsor szlovák nyelvű feliratozását. A szlovák hatóságok ezt azzal indokolták, hogy a feliratozás biztosítja a lehetőséget a szlovák nyelvű többségi lakosságnak, hogy megismerkedjenek a magyarral mint regionális vagy kisebbségi nyelvvel. Ez nyilvánvalóan különösen fontos a Karta 7. cikk (3) bekezdése szempontjából. Azt a tényt is figyelembe kell azonban venni, hogy a magyar nyelvű élő adások sugárzásának teljes kizártsága a nyelv szempontjából egy kihagyott lehetőséget jelent, mivel az élő adásoknak nagyobb a nézettségük.

A b. ii. és a c. ii. alpontokban foglalt kötelezettségek (szemben a. iii. alpontban foglalt kötelezettséggel) a magyar nyelvű rádió- és televízió-programok rendszeres *magánjellegű* sugárzásának bátorítására vagy megkönnyítésére vonatkoznak. Ezen kötelezettségekkel kapcsolatban azonban nem jutott elég információ a Szakértői Bizottság tudomására, hogy azok alapján értékelhesse a teljesítést. Mindazonáltal figyelembe kell venni a tényt, hogy a magyar nyelvű adások szlovákra fordítása, illetve szlovák felirattal való ellátása nyilvánvalóan többletterhet jelentenek egy kereskedelmi rádióknak vagy televízióknak.

A Szakértői Bizottság a regionális vagy kisebbségi nyelvű sajtóorgánium létesítésére és/vagy fenntartására irányuló kötelezettség esetében (e. i. alpont) úgy fogalmazott, hogy azt „jelenleg teljesítettnek tekinti”. Erre azért volt szükség, mert bár regionális vagy kisebbségi nyelvű sajtó a gyakorlatban létezik, nincsen világos jogi alapja. Hiányzik a strukturált finanszírozási politika is, továbbá, mivel a hirdető a teljes lapot összehasonlító rendszeres felmérésekre támaszkodnak, melyekben a nagyobb szlovák újságok is szerepelnek, ők is elkerülhetetlenül az utóbbiak felé fordulnak. A magyar nyelvet beszélők szerint, valójában a Magyarországról érkező pénz teszi lehetővé a magyar nyelvű sajtó túlélését.

A (2) bekezdésben foglalt kötelezettség teljesítése során nem léptek fel bonyodalmak, az (1) bekezdés d., f. i. pontjaiban, valamint a (3) bekezdésben foglalt kötelezettségek teljesítéséről szóló információkat azonban nem szolgáltatott a Szakértői Bizottságnak. Ezeket tehát a szlovák hatóságoknak tisztázniuk kell.

5.5. Kulturális tevékenység és kulturális létesítmények (12. cikk)

A 12. cikkben foglalt kötelezettségekkel kapcsolatban elmondható, hogy teljesítésüknél nem merültek fel kirívó visszasságok, éppen ellenkezőleg, a problémát inkább az okozta, hogy sok esetben nem jutott elég információ a Szakértői Bizottsághoz a végrehajtásról, hogy értékelhesse azt. Valójában, csak az (1) bekezdés a. pont és a (3) bekezdés esetében állapította meg azt, hogy a „kötelezettség teljesített”, de – a tudomására jutott panaszok szerint – az (1) bekezdés a. pont tekintetében a teljesítés politikai alapokon nyugszik, nem jogi alapokon.

Az (1) bekezdés d. és f. pontjai rendelkezéseinek vonatkozásában (mindkettő a nemzeti kisebbségek kultúrájának támogatását célzó előirányzott alapok átutalásáért felelős Bizottság szerepével kapcsolatos) a Szakértői Bizottság úgy fogalmazott, hogy a kötelezettség „teljesítettnek tűnik”, és további információk szükségesek az (1) bekezdés b. és c. pontjai, valamint a (2) bekezdés tekintetében, hogy „következtetéseket vonhasson le ezen kérdésekben”.

Az (1) bekezdés e. pontjának megfelelően Szlovákiának gondoskodnia kéne arról, hogy a kulturális tevékenységek szervezéséért vagy támogatásáért felelős szervezeteknek olyan személyzet álljon rendelkezésére, amely teljes mértékben ismeri az adott regionális vagy kisebbségi nyelvet, valamint a lakosság többi részének nyelvét/nyelveit. A Szlovák Kormány által nyújtott utólagos információk arra utaltak, hogy az e kötelezettségben hivatkozott személyzet kiválasztásáért a Nemzeti Népművelési Központ keretein belül felállítandó Nemzeti Kisebbségi Kultúrák Kabinetje lesz a felelős⁵⁹. Mindazonáltal a Szakértői Bizottság nem jutott hozzá olyan információkhoz, melyek az ilyen tevékenységeket szervező vagy támogató testületeknek jelenleg rendelkezésre álló személyzetre vonatkoznának.

Továbbá a Szlovák Kormánytól kapott információk azt sem tették világossá a Szakértői Bizottság számára, hogyan hajtja végre a Fórum Kisebbségkutató Intézet a regionális vagy kisebbségi nyelveken készült műalkotások gyűjtését, rögzítését és a közönségnek történő bemutatását célzó tevékenységeket ((1) bekezdés g. pont).

⁵⁹ Ez a kabinet azonban nem jött létre. Ld. <http://www.hhrf.org/szabadujsg/modules.php?name=News&file=article&sid=420>.

5.6. Gazdasági és társadalmi élet (13. cikk)

Az első időszaki jelentés szerint nincsenek a szlovák jogrendszerben a 13. cikk (1) bek. a. pontjában hivatkozott tiltó vagy korlátozó rendelkezések, azonban úgy tűnik, hogy az államnyelvről szóló 1995. évi 270. törvény 8.§-a a szlovák használatát kötelezővé teszi több olyan esetben, amely releváns a jelen kötelezettség szempontjából, úgy, mint: munkajogi viszonyokhoz, vagy munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonyokhoz kapcsolódó jogi dokumentumok; pénzügyi és műszaki dokumentáció; társulások, egyesületek és gazdasági társaságok alapszabályai. Első látásra, ez a regionális vagy kisebbségi nyelvekkel – például a magyarral – szembeni korlátozásnak tűnik. Mivel ezt a korlátozást a szlovák hatóságok nem igazolták, a jelen kötelezettség „nem teljesítettnek” tekinthető.

„Nem teljesített” a Szakértői Bizottság álláspontja szerint a b. pontban foglalt kötelezettség sem, ugyanis nem hoztak a tudomására információkat arról, miszerint Szlovákia olyan jogszabályt alkotott volna, amely megtiltja, hogy a vállalatok belső szabályzataiba és a magánokiratokba, legalábbis amelyek az azonos nyelvet beszélők között jöttek létre, a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatát kizáró vagy korlátozó Cikkek kerüljenek.

A Szakértői Bizottság álláspontja szerint az államnyelvről szóló 1995. évi 270. törvény 8.§ (4) bekezdése⁶⁰ ellentmond a Szlovákia által vállalt, a Karta 13. cikk (2) bekezdés c. pontjában foglalt kötelezettségnek, amennyiben csak azokban az esetekben engedi meg a nem hivatalos nyelv használatát az egészségügyi intézményekben zajló kommunikáció során, ha az érintett személyek nem tudnak szlovákul. Az sem világos, hogy az Államnyelvtörvényben hivatkozott egészségügyi intézmények magukba foglalják-e a nyugdíjasházakat és otthonokat. Bár – ahogy a Szakértői Bizottság is megállapította – a magyarul beszélők a gyakorlatban használják a magyart, a szlovák jog, ha végrehajtanák, nem tenné lehetővé ezen eredményeket és megfosztaná a magyarul beszélőket azoktól a lehetőségektől, melyet a 13. cikk (2) bekezdés c. pontja biztosítani szeretne. Ezért ez a kötelezettség sem tekinthető teljesítettnek.

⁶⁰ „Az egészségügyi intézmények teljes ügyvitele szlovák nyelvű. Az egészségügyi személyzet a betegekkel rendszerint államnyelven érintkezik, az államnyelvet nem ismerő állampolgár vagy külföldi személy esetében olyan nyelven is, amelyen a beteggel kommunikálni lehet.” Ld. <http://www.gramma.sk/index.php?lang=hu&lparam=nyelvespolitika/nyelvijogok/allamnyelvtv>.

A szlovák hatóságoknak hivatalosan is biztosítaniuk kéne, hogy az olyan szociális intézmények, mint a kórházak, nyugdíjasházak és otthonok az érintetteket magyar nyelven fogadhassák és kezelhessék, akkor is, ha tudnak szlovákul, és átgondolt politikát kéne folytatniuk azért, hogy e lehetőség a gyakorlatban biztosított legyen minden olyan területen, ahol a magyar nyelvet beszélők száma elégségesnek tekinthető ezen kötelezettség szempontjából.

A 13. cikk (1) bekezdés c. pontjának teljesítésére vonatkozó információt nem szolgáltatott a Szakértői Bizottságnak.

5.7. Határokon túli cserekapcsolatok (14. cikk)

Általában elmondható, hogy Szlovákia teljesíti a 14. cikkben foglalt kötelezettségeket.

6. A Miniszteri Bizottság ajánlásai

A Szakértői Bizottság csaknem 150 oldalas értékelő jelentését megküldték Szlovákiának is véleményezés céljából. Erre Szlovákiának négy hónap állt a rendelkezésére. Szlovákia a jelentésen változtatni akart, elsősorban a következő területeken:

- 1) a hivatalos ügyintézésben a nyelvhasználat 20%-os határának megváltoztatása, csökkentése;
- 2) az államnyelvről szóló törvény módosítása;
- 3) a bíróságok előtti nyelvhasználat korlátainak megszüntetése;
- 4) a vezeték- és utónevek használatának lehetősége a kisebbségi nyelveken is;
- 5) speciális iskolák létesítése a roma gyermekek számára.

Hogy jobban megérthessük a szlovák kormány reakcióját, abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a szlovák gondolkodásban az állammá válás folyamata során a nyelv nemzeti-reprezentatív, valamint állami-integratív szerepe túlságosan is felértékelődött. Ebből az Alkotmányban és más dokumentumokban⁶¹ is megfogalmazódó szemléletből adódik egy-

⁶¹ Ilyen például az Államnyelvtörvény vagy a szlovák kormány 2001. február 14-i ülésén elfogadott „A Szlovák Köztársaság államnyelvről való gondoskodás koncepciója” (131/2001. számú kormányhatározat).

részt a szlovák – mint államnyelv – kiemelt szerepének folyamatos hangsúlyozása (azzal, hogy a kisebbségi nyelvek használata magánügy, elsősorban a kisebbségek egymás közötti kommunikációjára szolgál), másrészt az is, hogy az államnyelvet kell állami szinten védeni (ezért is nehezen érthető Szlovákia számára a Karta, amely a kisebbségi nyelveket védené). Hozzátehetjük, hogy a Szakértői Bizottság véleménye azért is volt nehezen elfogadható a szlovák kormány számára, mert mind a Karta elfogadásakor, mind pedig az első jelentésben a szlovák kormány azt állította, hogy a vállalt kötelezettségeket (pl. jogszabályi szinten) már előzőleg teljesítette.

Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága szakalbizottsági ülésén viszont Szlovákia törekvései a jelentés megváltoztatására nem sikerültek, mert ahogy azt a szlovák külügyminisztériumnak a 2007. május 16-i kormányülésre előterjesztett anyaga ismertette: „a módosító javaslatokat a magyar küldöttség határozottan elutasította. A többi küldöttség javaslatunkat se nem támogatta, se nem utasította el – összhangban az Európa Tanács gyakorlatával.” Ezek után az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága elé a Szakértői Bizottság eredeti, azaz a szlovák fél által nem változtathatót jelentése került⁶².

Ennek alapján az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága 2007. február 21-én a következő ajánlásokat fogalmazta meg a szlovák hatóságok számára a Nyelvi Karta teljesítésével kapcsolatban:

1. javítsák és tegyék teljesebbé a törvényi kereteket Szlovákiának a Karta ratifikációjakor vállalt kötelezettségei fényében, konkrétan:
 - vizsgálják felül a követelményt, miszerint a regionális vagy kisebbségi nyelveket beszélőknek legalább a települési lakosság 20%-át kéne alkotniuk ahhoz, hogy a közigazgatás területén vállalt kötelezettségek érvényesüljenek;
 - vizsgálják felül a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatát érintő, az államnyelvről szóló törvény rendelkezéseiből eredő korlátozásokat;
 - szüntessék meg bíróságok előtti regionális vagy kisebbségi nyelvhasználat korlátait;
 - a nők számára garantálják vezetéknevüknek a regionális vagy kisebbségi nyelven való felvételét vagy használatát;

⁶² http://www.duray.sk/index.php?option=com_content&task=view&id=276&Itemid=34.

2. javítsanak a regionális vagy kisebbségi nyelvoktatás lehetőségein, különösen a tanító- és tanárképzés területén, és állítsanak fel egy szervet, mely a megtett intézkedések, és az elért előrehaladás figyelemmel kíséréséért lenne felelős;
3. javítsanak a nyomtatott vagy sugárzott média lehetőségein minden regionális vagy kisebbségi nyelv vonatkozásában;
4. segítsék elő a regionális vagy kisebbségi nyelvek, valamint az általuk képviselt kultúrák – mint Szlovákia kulturális örökségének szerves részei – ismeretét, illetve a velük szembeni toleranciát, mind az általános tantervben az oktatás valamennyi szintjén, mind a médiában;
5. a roma nyelvre tekintettel:
 - biztosítsák a roma nyelv oktatásának lehetőségét mindenütt, ahol erre igény van, és erről tájékoztassák is a roma gyermekek szüleit;
 - gyorsítsák fel a roma nyelv oktatását szolgáló tanterv gyakorlatba ültetését;
 - késedelem nélkül szüntessék meg a roma gyermekeknek a speciális iskolákba való beíratásának indokolatlan gyakorlatát;
6. tegyék meg a ruszin nyelv oktatásához szükséges intézkedéseket az oktatás valamennyi szintjén.

A szlovák külügyminisztérium már említett anyaga megállapította: „Nincs olyan dokumentum, amely megszabná a következő lépések útvonaltát. Minden állam maga dönti el, milyen módon valósítja meg az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának ajánlásait” másrésztől felhívták a figyelmet arra, hogy ezek az ajánlások nem kötelező érvényűek egy adott országra nézve. A nyilvánosságtól eltekintve a nem teljesítés valóban nem szankcionálható⁶³, pozitív elmozdulás talán akkor következne be ebben a kérdésben, ha eredményre vezetnének azok a törekvések, melyek arra irányulnak, hogy a Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Európai Kartáját az uniós joganyag részévé tegyék⁶⁴.

⁶³ Vö. Szalayné Sándor Erzsébet: A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században. MTA Kisebbségkutató Intézet, Gondolat Kiadói Kör, Budapest, 2003. 220–222., Kovács Péter: *Nemzetközi jog és kisebbségvédelem*. Osiris Kiadó, Budapest, 1996. 76–77., valamint Andrassy György: *i. m.* 133–134. és 141.

⁶⁴ Tabajdi Csaba, az Európai Parlamentben működő Nemzeti Kisebbségügyi Intergroup elnöke többször is kifejtette, hogy egyszerűbb lenne a Nemzeti Kisebbségek Védelmének Keretegyezményét és a Nyelvi Kartát az uniós joganyag részévé tenni,

7. Néhány szó a második szlovák időszaki jelentésről

Tekintettel arra, hogy eredetileg a Szakértői Bizottság értékelő jelentésének bemutatása volt a célom, a második időszaki jelentésről – amelyet a szlovák kormány 2008. július 30-án nyújtott be a Főtitkárhoz – csak röviden szólok, annál is inkább, mert a Szakértői Bizottság az újabb értékelését még nem végezte el. Mondandómat ezért főleg a Bizottság olyan felvetéseire korlátozom, amelyekre a második időszaki jelentésben sincs válasz, illetve megemlítek néhány olyan szlovák intézkedést, amelyek előremutatók lehetnek.

Ahogy várható is volt, a közigazgatási felosztás kérdésében (7. cikk (1) b.) a szlovák kormány véleménye nem egyezik a Szakértői Bizottság véleményével; szerintük ez a közigazgatási szervezet nem akadályozza a kisebbségi nyelvek helyzetének előmozdítását, és nincs negatív hatással a kisebbségi nyelvekre. Az 1996. évi 221. számú törvénnyel kialakított közigazgatási felosztás azért nem okoz problémát, mert – az egyébként későbbi – 221/1999. Korm. rendelet amúgy is a településekre korlátozza a nyelvhasználat kérdésének vizsgálatát.

Arra az észrevételre, hogy nem történtek intézkedések annak érdekében, hogy a regionális vagy kisebbségi nyelveket nem beszélőknek biztosítsák e nyelvek megtanulásának lehetőségét (7. cikk (1) g.), röviden így válaszoltak: „az ilyen preferenciális elbánás a kisebbségi nyelvű oktatási rendszer részét képezi, legalább a gyerekek és a fiatalok számára.”

Az Oktatási Minisztérium a 2005–2014 közötti időszakra elkészítette az Emberi Jogok Oktatásának Nemzeti Tervét, melynek végrehajtásával szeretnék az ország nyelvi csoportjai közötti kölcsönös megértést (7. cikk (3) bek.) előmozdítani. Az emberi jogi kérdések – melyek magukban foglalják a multikulturális oktatást és az előítéletek megszüntetésére irányuló oktatást is – az oktatási folyamat részét képezik olyan módon, hogy az alap- és középiskolákban az általános tantárgyakba foglalták őket (állampolgári ismeretek, etika, társadalmi tanulmányok).

A felnőttoktatás és továbbképzés, valamint a tanári alap- és továbbképzés fejlesztésére vonatkozó kötelezettségeit (8. cikk (1) f.i. és h.) Szlovákia a Pedagógiai Módszertani Központon keresztül látja el, melynek az a feladata, hogy módszertani iránymutatással szolgáljon, illetve

mint az unión belül elfogadni egy jogilag kötelező érvényű kisebbségvédelmi egyezményt. Ld. például: http://www.tabajdi.hu/index.php?pg=news_3_404.

gondoskodjon az oktatók, valamint az egyéb munkavállalók továbbképzéséről. A 8. cikk (1) g. pontban megfogalmazottak tekintetében előremutatónak látszanak az Oktatási Minisztérium által 2004. május 25-én jóváhagyott alternatív tanmenetek és tanterv, melyben a magyar oktatási nyelvű, négy éves gimnáziumok részére a történelem tantárgyhoz készített tanmenetek a nemzeti kisebbségek történelmére vonatkozó témaköröket is tartalmazzák. Emellett az alapiskolák 5–7. osztályában is használnak olyan oktatási segédanyagokat, amelyek mind a szlovák, mind a magyar történelmi eseményeket bemutatják meghatározott időszakokban, illetve a középiskolai oktatásban is használnak az Oktatási Minisztériumban jóváhagyott tankönyveket. A 8. cikk i. pontjának megfelelő feladatot a Nemzeti Kisebbségi Oktatás Tanácsa (mint az Oktatási Minisztérium tanácsadó testülete), valamint a kormány Nemzeti Kisebbségekért és Etnikai Csoportokért felelős Tanácsa látja el.

Előremutatónak tekinthető Szlovákiának a Miniszteri Bizottság ajánlására adott válasza, mely bizonyos iskolatípusoknak a tanulók létszámához kapcsolódó normatív alapú finanszírozási rendjét vázolja fel. A 2/2004. számú kormányrendelet 4.§ (1) bekezdése ugyanis lehetővé teszi, hogy ha az egy bizonyos nyelven oktatott nappali tagozatos tanulók száma a településen nem éri el a 250-et, akkor a normatíva értékét kompenzációs ráhagyással növeljék. A tanulói létszámtól függően ez a szorzó 1,004-től 1,495-ig terjedhet, és meghatározza a tanulónkénti alap-normatíva növekedésének mértékét. Ezen kívül a kormányrendelet 4.§ (2) bekezdése a nem szlovák oktatási nyelvű iskolák tanulói után a bér normatívák 8%-os növekedését eredményezi, azaz egy ilyen tanuló után járó normatíva összege 1,08 szorosa annak, mint ami a szlovák oktatási nyelvű iskola tanulója után jár.

A második időszaki jelentésben az igazságszolgáltatásra vonatkozó rész (9. cikk) elején Szlovákia következő megjegyzései találhatóak: „A regionális vagy kisebbségi nyelveknek bírósági eljárásokban való használata tekintetében az érvényes jogi szabályozás megfelel az alkotmány 47.§-ának⁶⁵, és túl is megy a Karta választott cikkeinek terjedelmén. A hatályban lévő szlovák jogszabályok megfelelnek a Kartából adódó azon kötelezettségeknek, amelyek teljesítésére a Szlovák Köztársaság kötelezte magát, és ezért nincs szükség a jogszabályok módosítására. A gyakorlat-

⁶⁵ Ha emlékszünk még rá, a Szakértői Bizottság értékelő jelentésében kitért arra, hogy a 47.§ (4) bek. csak a szlovák nyelvet nem beszélők számára biztosítja a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatának jogát.

ban, a releváns érvényes és hatályos jogszabályok nem korlátozzák a regionális vagy kisebbségi nyelvek használatának jogát a bírósági eljárásokban.” Ennek megfelelően jóformán minden pont tekintetében azt állapították meg, hogy a gyakorlatban minden rendben van. Tulajdonképpen ezt állította a Szakértői Bizottság is⁶⁶, csak még hozzátette, hogy ez nem elég, és a jogalkotásban kifejezetten is biztosítani kéne ezeket a jogokat, ugyanis a hatályos jog alapján a vádlott vagy a peres fél még mindig csak akkor érvényesítheti ezeket a jogokat, ha nem tud szlovákul. A (3) bek. tekintetében azt állítják, hogy a legtöbb olyan jogszabályt, amely a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek alkotmányos jogait hajtja végre közvetlenül, már lefordították magyarra (itt egy felsorolás is található ezekről), nem tisztázza azonban a közzététel finanszírozásának kérdéseit.

A regionális vagy kisebbségi nyelveknek a közigazgatási hatóságokkal való kapcsolattartásban történő használatára vonatkozóan (10. cikk (1) bek. a.ii.) a második időszaki jelentés a kisebbségi nyelvhasználati törvény rendelkezéseire utal. E szerint a hatóságoknak meg kell teremteniük a kisebbségi nyelvhasználat feltételeit azokon a településeken, ahol az utolsó népszámlálás adatai szerint a lakosságnak legalább a 20%-át valamely nemzeti kisebbséghez tartozó személyek alkotják⁶⁷. A jelentés szerint a magyar nemzeti kisebbséghez tartozó személyek tíz olyan településen is meghaladják a 20%-os arányt, ahol járási hivatalok vannak, amelyekben tehát e személyek használhatják a magyar nyelvet. A regionális hatóságok előtti nyelvhasználat kérdése pedig már nem releváns, mivel a regionális hivatalok megszüntetéséről szóló 2007. évi 254. számú törvény megalkotásával, valamint a regionális és járási hivatalokról szóló 2003. évi 515. számú törvény, és más törvények módosításával a regionális hivatalok megszűntek, mint második folyamodású helyi államigazgatási hatóságok. A továbbiakban nemigen kapunk választ a Szakértői Bizottság észrevételeire: nem derül ki, hogy lehet-e használni az adott regionális

⁶⁶ Ha eltekintünk például a hatósági értesítések kérdéséről a büntető eljárásban, amire nem tér ki a második időszaki jelentés.

⁶⁷ A szakértői Bizottság ajánlására adott válaszában Szlovákia kifejti, hogy a 20%-os küszöb megfelelő, hiszen lehetőség szerint figyelembe veszi a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek azon érdekét, hogy kisebbségi nyelvüket a hivatalos kapcsolatokban használhassák; az egyes kisebbségi nyelvek helyzetét, és az eltűnésük megelőzésének valós szükségletét; csakúgy, mint az állam kötelességeit, legitim érdekeit, szükségleteit, gazdasági hatékonyságát. Itt egyébként megint csak a ratiifikációs okmány letétbehelyezésekor tett második nyilatkozatra hivatkoznak, ami Szakértői Bizottság szerint elfogadhatatlan területi fenntartással egyenértékű.

vagy kisebbségi nyelvet a hatóságok munkanyelveként a 20%-os nemzeti kisebbségi részarányt elért településeken (10. cikk (2) bek. a.), most sem történik említés a szóbeli kérelmekről (10. cikk (2) bek. b.), hogy csak összefoglalót kell-e közzétenni a rendeletekről, határozatokról, utasításokról, stb. (10. cikk (2) bek. c. és d.), nem reagálnak a Szakértői Bizottság javaslatára, hogy törölni kéne azt a feltételt, hogy minden jelenlévőnek egyet kell értenie a helyi önkormányzat ülésének magyar nyelven történő lefolytatásával (10. cikk (2) bek. f.), a g. pontban felvetettekre csak annyiban válaszolnak, hogy azokon a településeken, ahol az adott nemzeti kisebbséghez tartozó személyek az utolsó népszámlálás szerint elérik a lakosság 20%-át, ott az utcanevet és más helyi földrajzi elnevezéseket is megjelölhetnek kisebbségi nyelven. Elvileg a hatályos szlovák jog alapján a nem szlovák nemzetiségű nő használhatja családnévét az -ová végződés nélkül, azonban továbbra sem győződhetünk meg arról, hogy ez a gyakorlatban is minden esetben így van-e.

Szlovákia nem fűzött megjegyzést ahhoz, hogy lehetetlen magyar nyelvű élő televíziós adásokat sugározni a feliratozás kötelezettsége miatt (11. cikk (1) a.iii.). A regionális vagy kisebbségi nyelvű sajtóorgánum létesítésére és/vagy fenntartására irányuló kötelezettség esetében (11. cikk (1) e.i.) továbbra sem beszélhetünk világos jogi alapokról, hiszen a módosított 1966. évi 81. számú törvény az időszaki kiadványokról és az egyéb tömegtájékoztató eszközökről olyan „általános jogi rendelkezés, amely nem korlátozódik a nemzeti kisebbségi nyelveken készült időszaki kiadványok megjelentetésére. Másrésztől nem tartalmaz a nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok időszaki vagy alkalmi kiadványaira vonatkozó különös rendelkezéseket.” Az f.i. alpont tekintetében nem állapítható meg, hogy a Kulturális Minisztérium támogatási rendszerén keresztül kiutalt pénzeszközök fedezik-e a regionális vagy kisebbségi nyelvű tömegtájékoztató eszközök többletköltségeit (nincsen például összehasonlító táblázat). A 11. cikk (3) bekezdésére vonatkozóan megtudhatjuk, hogy a parlament tagjai vagy nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok érdekeit képviselő jogi személyek is javaslatot tehetnek azok személyére, akik felkerülnek a Nemzeti Tanács illetékes bizottságának jelöltlistájára, amely listáról a Nemzeti Tanács majd tizenöt-tizenöt tagot beválaszt a Szlovák Televízió Tanácsába, valamint a Szlovák Rádió Tanácsába. Továbbá a második időszaki jelentés hozzáteszi, hogy a kormány Nemzeti Kisebbségekért és Etnikai Csoportokért felelős Tanácsa minden időszerű, kisebbségi nyelvekkel kapcsolatos kérdést megvitát, beleértve

a médiát is. Az előző, kevésbé megnyugtató megállapításokkal szemben azonban elmondható, hogy a 11. cikk (1) b.ii. és c.ii. alpontjaiban megfogalmazott kötelezettségeket a továbbsugárzással ténylegesen teljesíteni lehet, a d. pontnak megfelelhet a 2007. május 31-étől hatályos digitális műsorszolgáltatásról szóló törvény, valamint a 2008. január 1-től hatályos Audiovizuális Törvény, azáltal, hogy az előbbi liberalizálja a televíziós és rádiós műsorszolgáltatás engedélyezési rendjét, és új platformok létrehozásával helyet teremt az on-line szolgáltatások nyújtásának, az utóbbi pedig lehetőséget teremt az audiovizuális műalkotások bemutatására eredeti nyelvükön.

Továbbra sem igen lehet beszélni a 12. cikk (1) bek. a. pontjának megfelelő jogi alapokról, hacsak az időszaki és alkalmi kiadványoknak, valamint az audiovizuális művek másolatainak köteles példányairól szóló 1997. évi 212. számú törvény nem tekinthető annak, de amaz csak kis részben fedi le a jelen kötelezettséget. A Kulturális Minisztérium művészettámogatási alapjából támogatják a regionális vagy kisebbségi nyelvű műalkotások szlovák nyelvre való fordítását, illetve jelentős támogatásokat kapnak azok a nemzeti kisebbségi kiadók, amelyek magyarra fordított irodalmi alkotásokat adnak ki (12. cikk (1) bek. b. és c.). Ezek az információk azonban még mindig hiányosnak tűnnek. A második időszaki jelentés szerint minden olyan szervezetet, mely a nemzeti kisebbségek kultúráját segíti, fejleszti vagy mutatja be, illetve a nemzeti kisebbségi múzeumokat és színházakat az adott nemzeti kisebbséghez tartozó személy vezet; valamint az alkalmazottak is ismerik az adott nyelvet. Ezen kívül a Kulturális Minisztérium Kisebbségi és Regionális Kultúrák Igazgatóságán is dolgozik olyan, a magyar nemzeti kisebbséghez tartozó tisztviselő, aki a támogatási kérelmek feldolgozásáért felel, és a magyar kérelmezőkkel tartja a kapcsolatot (12 cikk (1) e.). A Kulturális Minisztérium támogatási alapjából a nemzeti kisebbségek arányára való tekintet nélkül segíti az adott régióban a nemzeti kisebbség kultúráját, ennek azonban feltétele a tényleges szükségesség, vagyis a támogatás megokolhatósága és igazolhatósága (12.cikk (2) bek.). Bár a kultúrafinanszírozásról még mindig nem született törvény, a szlovák kormány a 2006. évi elvi nyilatkozatában legalább elismerte a törvény megalkotásának szükségességét azaz, hogy ezen belül a kisebbségi kultúrák finanszírozását is szabályozni kell.

Szlovákia a 13. cikk (1) a. pont tekintetében sem mulasztja el hangsúlyozni véleményét, miszerint az államnyelv védelmét szolgáló és a kisebbségi nyelvhasználatot biztosító jogi rendelkezések között nincs

összeütközés. Az Államnyelvtörvény nem szabályozza a kisebbségi nyelvek használatát, és az alkalmazása a gyakorlatban nem eredményezi a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek azon jogainak korlátozását, melyek révén anyanyelvüket nyilvánosan használhatják. Ezt az érvényes jogszabályok biztosítják a Szlovák Köztársaság területén. Megjegyzi például, hogy az igaz ugyan, hogy „A munkajogi viszony vagy munkavégzésre irányuló egyéb jogviszony esetében az írásbeli jogi aktusok szövegezése államnyelven történik”, de a Munka Törvénykönyv kifejezetten nem tartalmaz olyan rendelkezéseket, melyek tiltanák vagy kizárnák a regionális vagy kisebbségi nyelveken megfogalmazott szerződéseket az államnyelvű szerződés mellett, ha a munkaviszonyban résztvevő felek ebben így egyeznek meg. Úgy tűnik, hogy a 13. cikk (1) b. pontjának megfelelő tilalom a szlovák fél szerint több törvényből, így a Munka Törvénykönyvből, a foglalkoztatási szolgálatokról szóló 2004. évi 5. számú törvényből és az Antidiszkriminációs törvényből (2004. évi 365. számú törvény) is levezethető. A Munka Törvénykönyv 1. cikkében (Alapelvek) szerepel, hogy a természetes személyeknek joguk van szabadon megválasztani foglalkozásukat, joguk van a korrekt és kielégítő munkafeltételekhez és a munkanélküliségtől való védelemhez. Ezek pedig mindenfajta korlátozás nélkül illetik meg őket, és közvetlen vagy közvetett – többek között nyelvi alapú – diszkrimináció nélkül gyakorolhatók. A Szakértői Bizottságnak a 13. cikk (2) c. pont teljesítésére vonatkozó felvetéseire a második időszaki jelentés sem reagál.

EMLÉKEZETÉPÍTÉS

BAUMANN TÍMEA

„A könyvbe’ van az írásod”

– *Egy kopácsi háborús napló élete* –

1. Bevezetés

*„Hát, én meg csak még éjjelig is írtam.
Le se fekiüdhattünk. Ruhástul.
És ott a göré alatt,
a mécses mellett, ott irkáltam.”**

A megidézett interjúban írás közben ábrázolja önmagát történetünk főszereplője, a kopácsi Kettős Jolán, aki a délszláv háború alatt naplót vezetett, kizárólag önmaga számára, emlékezete megsegítése céljából. Naplója mégis tágabb olvasóközönség elé került: előbb az etnográfus pillanthatott bele, majd rajta keresztül az etnográfiai szakirodalom olvasóközönsége; majd a média, és azon keresztül a helyi közösség. A „titkos” napló önálló életre kelt, sorai megmértettek, átszerkesztettek, mindennapi beszélgetések témájává váltak, s ezáltal a délszláv háború kommunikatív emlékezetének ösztönzői lettek. Kettős Jolán pedig naplót író asszonyból szerzői névvé vált, melyet be kellett töltenie személyével. Írásomban Kettős Jolánnak és naplójának történetét szeretném bemutatni, ahogyan a szerző és közössége ezt a történetet elbeszéli.¹

* Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

¹ E „történetmesélés” közben pedig fokozottan tudatosítom magamban Edward M. Bruner figyelmeztetését, miszerint az etnográfia is diszkurzus, a történetmesélés egyik műfaja. Lásd.: Bruner, M. Edward: Az etnográfia mint narratíva. In: Thomka Beáta, N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó: Budapest. 1999. 181–196.

Kettős Jolán naplója olyan tapasztalatokat rögzít, amelyek a helyi közösség emlékezetében traumatikus voltak miatt sokszor a passzív felejtésben² oldódnak fel, és a mai emlékezetben csak egy részük jelenik meg. Ezek a tapasztalatok a délszláv háború időszakára (1991 és 1995) esnek. Kopács (Kopačevo), ez az egykori, magyar többségű halászfalu a Dráva-szögben más horvátországi magyar falvakhoz hasonlóan szerb megszállás alatt élte végig ezt az időszakot. A baranyai (Baranja) területet³ 1991. szeptember 4-én „szabadította fel” a szerb irányítás alá került egykori Jugoszláv Néphadsereg. Így Kopács is az 1991. december 19-én kikiáltott, de nemzetközileg el nem ismert Krajainai Szerb Köztársaság fennhatósága alá tartozott egészen 1995 novemberéig, amikor is megkezdődött a békés újraegyesülés Horvátországgal. A település a háborúban azáltal is különösen érintetté vált, hogy a szlavóniai harcok alatt határában húzódott az első frontvonal. A háború következtében a közösség három részre szakadt: *otthonmaradókra*, akik a szerb katonaság ellenőrzése alatt éltek; *külföldre menekültekre*, akik többnyire Magyarországon találtak átmeneti otthonra; valamint *Eszékre (Osijek) menekültekre*, akiknek nagy része a háborúban a horvátok oldalán harcolt. Ez a 6–7 évnyi különélés, eltérő élettapasztalat a mai napig meghatározza a kopácsi közösség mindennapjait és konfliktusait.

A délszláv háborúról szóló diskurzusokban a horvátországi magyarok történetei mindaddig kevésbé jutottak szóhoz. Hangjuk szinte elnémul a diskurzusok harcában, és nem csupán a traumatikus élmények miatt. A kopácsi közösség esetében sem állíthatjuk, hogy a téma teljes mértékben tabuvá vált volna a közösségen belül, bár a mindennapi érintkezésekben inkább csak anekdotikus fedőemlékek formájában jelenik meg. Elnémulás sokkal inkább a magasabb szintű diskurzusok⁴ körében tapasztalható, ahol „nem férnek bele” a délszláv háború elbeszéléseibe a magyar etnikum szerb megszállás alatti emlékei – sem a nem-

² Ricoeur, Paul: Emlékezet – felejtés – történelem. In: Thomka Beáta, N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó: Budapest. 1999. 51–68. Freud, Sigmund: Emlékezés, ismétlés és átdolgozás. In: Freud, Sigmund: *Válogatás az életműből*. (szerk. Erős Ferenc) Európa Könyvkiadó: Budapest. 2003. 389–397.

³ Az egykori Baranya vármegye mai horvátországi területéről van szó, melyet horvátul közigazgatásilag a Osječko-baranjska županija névvel neveznek meg. Kopács a horvátországi Baranyában (Baranja), a Bellyei járásban (Općina Bilje) található, néhány kilométerre Eszéktől (Osijek).

⁴ Lásd. Foucault, Michel: A diskurzus rendje. In: Foucault, Michel: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok, előadások és interjúk*. (Válogatta és fordította: Romhányi Török Gábor) Pallas Stúdió – Attraktor Kft.: Budapest. 1998. 50–74.

zeti (horvát), sem a nemzetközi, sem az anyaországi (főként a menekültek tapasztalatait közvetítő) diskurzusok esetében.⁵ A közösség három csoportja közül leginkább a traumatikus emlékeket őrző otthonmaradók hangja szól „halkan”. Őket nem csak a „csend összeesküvése”⁶ sújtja, hanem a „csetnikbarátság” stigmája is: e megbélyegzettség abból a feltetelezésből ered, miszerint ők azért nem menekültek el, mert a szerbek mellé álltak volna a háborúban. E bélyeg még inkább elnémítja a hangjukat a független Horvátországban, és felerősíti a menekültekét, különösen a horvátországi területekre menekültekét és a „honvédő háborúban” harcosként résztvevőket.

Mindezeket a lokális elbeszélést nehezítő tényezőket figyelembe véve érthetővé válik, hogy az ennek ellenére mégis létrejött és felfedezett szóbeli, írásbeli vagy vizuális emlékeket az érdeklődő kívülállók fontosnak tartják összegyűjteni, majd nyilvánosságra hozni. Kettős Jolán írásos naplója az egyike annak az emlékrögzítésnek, amely e közzétételi folyamaton keresztülment.

2. *„Akkor már se ceruza---”
Az írásba foglalás mint az emlékek elbeszélésének
egy lehetséges módja*

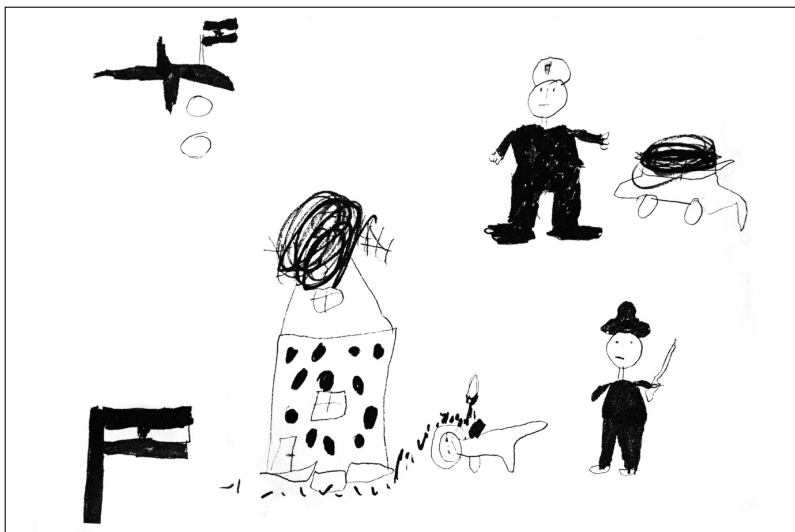
Azokról az elsődleges tapasztalatokról, amelyekkel a kopácsi magyarok a délszláv háborút illetően rendelkeznek, leginkább elbeszéléseken keresztül értesülünk. Pontosabban: nem is az elsődleges tapasztalatok, hanem csupán azok emlékei válnak az elbeszélésben a narratív valóság⁸ részévé. És itt egy többszörös diszkontinuitást tapasztalhatunk – ha követjük Reinhart Koselleck elméletét. „nincs olyan elsődleges

⁵ Erről részletesebben írtam egy másik, megjelenés alatt álló írásomban: lásd. Baumann Tímea: „Meséld el, hogyan volt, mikor majdnem agyonütöttek a szerbek!” A délszláv háború diskurzusai és lokális elbeszélései a kopácsi magyaroknál. In: Kovács Éva – Orbán Jolán – Kasznár Katalin Veronika: *Látás – tekintet – pillantás. A megfigyelő lehetőségei*. Gondolat: Budapest. 2008. *Megjelenés alatt*.

⁶ Dan Bar-On izraeli pszichológus írta le ezt a jelenséget a holokauszt-túlélőkkel kapcsolatban. In: Erős Ferenc: *Az identitás labirintusai. Narratív konstrukciók és identitás-stratégiák*. Osiris Kiadó: Budapest. 2001. 116.

⁷ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

⁸ Lásd. Genette, Gérard: *Az elbeszélő diskurzus*. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei I.* Jelenkor: Pécs. 1996. 61–98. [63.]

tapasztalat, amely közvetíthető lenne, hiszen a tapasztalatot az tünteti ki, hogy éppenséggel nem közvetíthető.”⁹ Tehát már az eredeti tapasztalás és annak emlékezete között létrejön egy hasadás a felidézés folyamatában. Egy további diszkontinuitást jelent az emlékképek valamely kódba való átültetése és kifelé történő kommunikációja – így van ez a nyelvi elbeszélés esetén is. És persze másképp közvetítődik az elsődleges tapasztalat emléke az itt látható gyermekrajzban¹⁰, és másképp egy írásműben.

Az emlékek írásos feldolgozása Jan Assmann¹¹ szerint nem egyéb, mint az emlékezet kívülre helyezése, vagyis externalizációja. Ennek kapcsán mindig felmerülnek azok a dilemmák, amelyek az írásban rögzített emlékezet hatásmechanizmusait firtatják (nem egyszer morálisan is) a főként orálisban élő személyes és kommunikatív emlékezet kapcsán. Paul Connerton¹² a különböző médiákon keresztül létrejövő emlékezést „beírt” vagy „bevésett” gyakorlatnak (*inscribing practice*) nevezi, és a testi gyakorlatok csoportjába sorolja. Itt ugyanis az emberi test performatikus bevonódása helyett egy külső hordozó testére íródnak be az

⁹ Koselleck, Reinhart: Az emlékezet diszkontinuitása. 2000 1999/10. 3–8. Itt: 3.

¹⁰ Egy menekült gyermek rajza, Farahó Anna kopácsi tanítónő gyűjtéséből.

¹¹ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas-kultúrákban*. Budapest: Atlantisz Könyvkiadó. 1999. 21–23.

¹² Connerton, Paul: *How societies remember*. CUP: Cambridge / New York. 1989. 75.

emlékek. Azonban a szociálisan és kulturálisan is szervezett emberi test testi gyakorlatai és a „beírtak” egy lényeges vonásban különböznek egymástól, mégpedig improvizációs lehetőségeikben. Így a média „testébe” vésett emlékek túlsúlya az élő elbeszélésekhez képest azzal a veszéllyel jár, hogy az improvizációk lehetősége beszűkül, és az újítás intézményesül. Hasonlóan fogalmaz az Erdélyben kutató Keszeg Vilmos is: „a könyv uralni kezdi az időt és a teret, bekebelezi, kisajátítja, újraszervezi, tárolja a tudást, kiküszöböli az emlékezés esetlegességeit.”¹³ A délszláv háború emlékeinek írásba foglalása egyben azt is jelenti, hogy a szerző rögzít egy narratív sémát, amelyben számára elbeszélhetővé válik életének ez az időszak (szemben a szóbeli felidézés változékonyságával). A szerző az írásos feldolgozással kanonizált, kulturális emlékezetet hoz létre – és így az írás az olvasói folyamaton keresztül már nemcsak saját személyes emlékezetének őrzője lesz, hanem a közösségé is, mégpedig nagyfokú megformáltságban. Ez a narráció, vagyis „alkotó elbeszélő eljárás”¹⁴ nemcsak a szerző számára ad lehetőséget az emlékek nyelvi megformálására, hanem utat nyit a lokális olvasóközönségnek is az elbeszélés irányába – így a megalakított szöveg egyben diskurzusként működik.¹⁵ Ez az állítás igaz azokra a szépirodalmi szövegekre, melyek különböző elbeszélismódok alkalmazásával igyekeznek megragadhatóvá tenni a délszláv háborút¹⁶, vagy azokra a történések által létrehozott szakszövegekre is, melyek e témát saját módszertanuk szerint igyekeznek feldolgozni.

A napló esetében is igaz – hiszen eredménye ugyanúgy írásban rögzített –, hogy tudást tárol és beszűkíti az improvizációs lehetőségeket. Azonban műfaji jellegzetességéből adódóan kevésbé képes rögzíteni egy olyan narratív sémát, amely modell lehet a szóbeli elbeszélések számára. Ez a naplóírás szituációjából ered: olyan műfajról van szó,

¹³ Keszeg Vilmos: Az etnográfiai leírás mint olvasmány a helyi társadalomban. In: Szemerényi Ágnes (szerk.): *Folklór és irodalom*. Akadémiai Kiadó: Budapest. 2005. 316. <http://keszeg.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=3&p=4850>

¹⁴ Genette, Gérard: Az elbeszélő diskurzus. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei I*. Jelenkor: Pécs. 1996. 61–98. [63.]

¹⁵ Ong, Walter J.: A szöveg mint interpretáció. In: Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Áron Kiadó: Budapest. 1998. 143–165.; Ricoeur, Paul: Mi a szöveg? In: Ricoeur, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. (Szegedy-Maszák Mihály szerk.) Osiris Kiadó: Budapest. 1999. 9–33.

¹⁶ Erről lásd bővebben: Szerbhovváth György: Háború, irodalom – háborús irodalom a vajdasági magyar irodalomban (1991 – 2005). *Regio* 2005/3. 89–119.

melynek meghatározója az időről időre (napról napra), dátumot követve történő írás. Ebből az írásformából következik, hogy a szerző nem tervezi meg előre a narratív sémát, amely szerint elbeszélheti a történetet, hiszen a történet az írás folyamata közben alakul – ahogyan az élet alakítja. Így a naplót mint szöveget elemző irodalomtudósok sem tekinthetnek el attól a szituációtól, amelyben és ahogyan az keletkezik. Szintén az írásmódból adódik a naplónál feltételezett referencialitás: a naplóíró e feltevés szerint a valóságot, a szerző valóságos tapasztalatait, élményeit jegyzi le – és éppen ez okozza a naplók másik gyakori jellegzetességét: intimitásukat. Vagyis a naplóírók gyakorta tekintik írásukat „titkosnak”, egy olyan szövegnek, amelynél csupán egyetlen olvasóval – önmagukkal – kell számolniuk. Így tudatosan nem fogalmaznak meg naplójukkal kapcsolatban olyan célokat, melyeket az olvasókra történő ráhatással kívánnának elérni.¹⁷ Kettős Jolán naplója rögzíti az élményeket, de elsősorban önmaga számára, mintsem más olvasóknak – kulturális emlékezeti tárgyként pedig egyáltalán nem kíván fellépni. Az, hogy ennek a naplónak később mégis ilyen szerep jut, már nem a szerző szándékát követi. Kettős Jolán kiadott naplója a kopácsi közösségben reflektálttá és a háborús emlékezet reprezentánsává vált. Így ezt az írást ebben a sajátos kontextusban vizsgálom, választ keresve arra a kérdésre, hogy a helyi olvasóközönség miként viszonyul hozzá, megjelenése mennyiben járult hozzá az emlékek elbeszélhetőségéhez.

3. *„Majd úgy visszaemlékszek rá, hogy mi is volt”¹⁸
– A napló a személyes használatban*

A délszláv háború emlékeit a Drávaszögben elsősorban a naplók mint személyes, saját életvilág tapasztalataiból származó lejegyzések őrzik írásban. Ezek a népi irodalom, a kishagyomány termékei, szemben a magaskultúra részeként számon tartott nagyhagyománnyal.¹⁹ Annak, hogy élet-

¹⁷ Lásd. Varga Zoltán, Z.: A lélek napi postája, a lélek napos tájai. *Kalligram* 2001/2–3. 23–28. Itt: 26–27.

¹⁸ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

¹⁹ Lásd: Robert Redfield modelljét, idézi Burke, Peter: Népi kultúra a kora újkori Európában. In: Faragó Tamás (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a 18–19. században*. II. Dico Kiadó – Új Mandátum Kiadó: Budapest. 2004. 8–35. [8.] Keszeg Vilmos: Irodalom a regionális kultúrában (Balázs Ferenc: Zöld árvíz). In:

rajzi ihletésű, az énelbeszélés körébe tartozó műfajok közvetítik az emlékezetet, további, a szövegek olvashatóságában és „használatában” megjelenő következményei is vannak, amint majd a későbbiekben látni fogjuk.

Kettős Jolán naplója mellett Kopácson több írásos feljegyzés is található, melyek a délszláv háború emlékeit rögzítik.²⁰ Ezek – főként szintén naplók, visszaemlékezések vagy dokumentációk – egyelőre olyan asztalfiókban rejtgetett irományok, melyeket szerzőik nem szánnak nyilvánosság elé, értékük felől sincsenek meggyőződve, így olvasójuk sem akadt még. „*Hogy miket írtam? Miket írhattam? Hát, azt, hogy mit főztem, hogy a gyerekeim hova mentek. Vagy éppen milyen hangulatba voltunk. Ilyen. Amit egy egyszerű asszony ír*” – meséli nekem egy kopácsi beszélgetőtársam. Naplóját, amelynek terjedelme több határidőnaplót és iskolás füzetet, „irkát” tesz ki, egyelőre nem kívánja nyilvánosság elé tárni. Hiszen abban nagyrészt „csak asszonyi dolgok” vannak, melyek nem nyomtatott könyvbe valók. Talán nyugdíjas éveiben majd „tisztázza” iratait, saját cenzúrája alá vetve azokat, újraírja naplóját. Ebben az attitűdben visszaköszön az, amit Keszeg Vilmos ír a falusi közösségek könyvhöz való viszonyáról Győri Klára széki asszony biográfiájával kapcsolatban: „A Győri Klára könyve elleni tiltakozás egyik oka az írás, az írott szöveg státusában bekövetkezett felértékelődés. (...) Győri Klára élete ugyanis nem könyvbe való. Mindezen, ami írva van, ellenőrzöttnek és igaznak kell lennie. Ez az ellenőrzöttség biztosítja a könyvnek a tekintélyt.”²¹ Ahogy Győri Klára élete és a székiekről közölt pletykái nem valók nyomtatott könyvbe a helyi közösség megítélése szerint, ugyanezen okokból nem tartja beszélgetőtársam saját naplójának intim, magánéleti és a könyvhez illő emelkedett mondanivalóhoz képest közönségesnek ítélt szövegrészeit nyomtatásra késznek. Kettős Jolán naplója is csupán egy lenne ezek közül a rejtgetett naplók közül, ha nem került volna felfedezésre és kiadásra, melynek következtében kikerült a személyes használatból.

Uő: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS: Kolozsvár. 2002. 179–204. [183.]

²⁰ Emellett még egy kiadott naplóról volna érdemes ehelyütt beszélni, melyet a bevezetőben is idéztem: Pataky András *Rettegő türelem. Szabálytalan napló a XX. század utolsó évtizedéből*. című írása (Siklós, 1997.). Erről azonban helyszúke miatt most nem szólok. Egy rövid elemzés idejéig kitértem rá, előbb hivatkoztam, megjelenés alatt álló tanulmányomban.

²¹ Keszeg Vilmos: Az írás és a beszéd konfliktusa: egy írástudó asszony „pere”. In: Keszeg Vilmos: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS: Kolozsvár. 2002. 147–178. [171.]

A napló szerzője, Kettős Dezsóné Ferenc Jolán²² kopácsi lakos, önmagát „egyszerű parasztasszonynak” nevezi, ami a faluban azt jelenti, munkáját a háztartásban és a háztáji gazdaságban végzi, zöldséget, gyümölcsöt és virágot termeszt „a földön”.²³ Egy leánya, három leányunokája van. „Jolán néni” – ahogy az idős asszonyt a falubeliek hívják – azzal emelkedett ki közösségéből, hogy „egyszerű”, csupán elemi iskolát végzett asszonyként naplót vezetett a délszláv háború időszakában. Naplója 1991. augusztus 6-án kezdődik és 1998. január 16-án zárul. A köztes időszakban majd minden napról készített feljegyzéseket. Kettős Jolán a háborút otthonmaradóként élte meg: férjével, lányával, vejével és legkisebb unokájával együtt Kopácson, férje régi szülői házában maradt a háborús évek alatt. A két idősebb leányunokát Magyarországra menekítették.

A kutató azonnal felmerülő kérdése, hogy vajon milyen célból készült el ez a napló? Mi készítetett egy egyébként fizikai munkát végző falusi asszonyt az írásra? Lábadi Károly etnográfusnak, a napló publikálójának interpretációja szerint a szerző unokái számára készítette feljegyzéseit. „A háború szorította rá, önként vállalt fogadalma adott kezébe tollat, hogy külhonba menekített unokáinak leírjon minden fontosat.”²⁴ Kettős Jolán azonban a vele készített későbbi interjúkban nem beszél e fogadalomról, helyette a napló dokumentációs és terápiás funkcióját emeli ki. „A lányokat elvitték Pécsre, és akkor én aznap, vasárnap délután mindjárt egy papírra rártam, na, hogy mikor vitték el. (...) Régebben is szerettem írni. '64-be meghalt egy öreg nagynénim, fogtam egy noteszt, beleírtam. Utána beleírtam a másikat. 40 éve, hogy írom, hogy ki halt meg!”²⁵ „Hát, könnyebb talán, vagy mit tudom én--- Nem is tudom. Nem is a könnyűség, hanem

²² Ez a szerzői név szerepel a Lábadi Károly által szerkesztett kötetben: Kettős Dezsóné Ferenc Jolán: Borult, homályos idő... In: Lábadi Károly: *Szétszórásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991–1998*. Timp Kiadó – MESZ: Budapest–Zágráb. 2004. 217–544. Továbbiakban az Új Magyar Képes Újság szerinti rövidebb megnevezéssel élek: Kettős Jolán.

²³ Kopácson a halászat mint legfőbb kereseti lehetőség megszűnése után a földiasítás kertészet terjedt el, amelyet az idősebb és a középső generáció a mai napig űz. A kopácsiak főként primőr zöldségek (paprika, paradicsom, retek stb.) és őrölt paprika előállításával foglalkoznak, egyes családok pedig a virágtermesztésre specializálódtak. Termékeiket az észéki piacokon értékesítik. A „kopácsi paradicsom” mára már fogalommá vált a horvátországi Baranjában.

²⁴ Lábadi Károly: Naplívivők. In: Lábadi Károly: *Szétszórásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991–1998*. Timp Kiadó – MESZ: Budapest–Zágráb. 2004. 41–49. [43.]

²⁵ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

*mikor már egyszer elkezdtem írni, akkor egy-két hónapig-- akkor meg nem tudtam abbahagyni!*²⁶ Dan P. McAdams kiemeli a naplónak eme öngyógyító funkcióját: „Nyilvánvaló, hogy a naplóbeli történetalkotás terápiás feladat, ami segít az egyén személyes problémáinak megoldásában, miközben előmozdítja a fejlődést és a személyes intergrációt.”²⁷ Juliet Mitchell pedig az írást a szóbeli elbeszélés helyettesítőjeként tartja fontos terápiás eszköznek, mivel itt nincs szükség a hallgatóságra. „Minthogy az írás reflexív tevékenység, be kell látni annak a lehetőségét, hogy a másik, a címzett nincs jelen. Beszélni hallgatóság nélkül »örület« - írni annak tudatában, hogy talán nem lesz olvasónk »ésszerű dolog.«²⁸ A háborús időszakban a horvátországi magyarok számára kockázatos vállalkozás lett volna beszélni élethelyzetükről. A panaszok, amelyek a nyilvánosság előtt nem jelenhettek meg, a naplókba kerültek lejegyzésre. Egy olyan krízishelyzetben, mint a háború különösen felértékelődik a rendszeres írás (amit nem lehet abbahagyni) problémamegoldó vagy -feloldó funkciója. Nem véletlen, hogy a kopácsi közösségben is megszorodtak a naplóiírók (mind az otthonmaradók, mind a menekültek között). Egy további, ezzel összefüggő funkciója a vizsgált naplónak, hogy a szelektív memória veszélyét hártja el: fenntartja a pontos, aprólékos tapasztalatokat, hogy később „pontosabb” emlékezést tegyen lehetővé a naplóíró számára. „*Majd úgy visszaemlékszek rá, hogy mi is volt.*” – mondja Kettős Jolán a naplójáról²⁹. Görömbei András a naplóírás ösztönzői között nevezi meg a dokumentálást, a történelem, a tények megörökítését.³⁰ Kettős Jolán naplója esetében is működik ez az ösztönzés, bár ő nem kíván részt venni a történelmi diskurzusban. A dokumentálást, az események rögzítését sokkal inkább saját maga, illetve szűkebb közössége számára végzi. „*És akkor hát ezt nem vezette senki sem, és tudták, hogy én biztos fölírtam, mikor kész lett, akkor ezt a papírt elvitték.*”³¹

Mindezeket a funkciókat ugyan számba vehetjük, hogy felfedezzük a naplóírás okát, ám nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy Kettős Jolán

²⁶ Uő.

²⁷ McAdams, Dan P.: A történet jelentése az irodalomban és az életben. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijártat Kiadó: Budapest. 2002. 157–174. [161.]

²⁸ Mitchell, Juliet: Trauma, felismerés és a nyelv helye. *Thalassa* 1999/2–3. 83–106. [79.]

²⁹ Interjú Kettős Jolánval, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

³⁰ Lásd. Görömbei András: A naplóforma mai változatai. *Alföld* 1993/2. 56–61.

³¹ Interjú Kettős Jolánval, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

nem tudatos céllal fogalmazta meg naplóját, számára az írás célja nem a nyilvánosság elé tárás volt. Magánaplójának mások általi olvasatakor első reakciója a szégyenérzet volt. Ezért a napló kiadására sem törekedett, sokáig létezését is titkolta. Amikor a kézirat mégis előkerült, először a hozzá legközelebb álló családtagok olvashattak bele, majd nem sokára megjelent a gyűjtőmunkát végző etnográfus, és nyomában az újságírók, riporterek. A magánjellegű napló egyre szélesebb körben válhatott ismertté, olvasottá.

4. „Képzeld, megjelent a könyved!”³²

– *A napló használata az etnográfiai tudományos mezőben*

Amikor az etnográfus terepmunkája során felfedezi és begyűjti a kéziratot, akkor egy általa értéknek tekintett tárgyat kíván „megmenteni”. Ez a „megmentő etnográfia”³³ a mások számára végez értékményt – a magánapló esetében az olvasók számára kerül megmentésre az írás. Kettős Jolán az etnográfusi beavatkozásáig maga rendelkezhetett kézírata felett: dönthetett abban, ki olvashatja, ki elől titkolja el, vagy akár választhatta volna azt is, hogy megsemmisíti szövegét. Ezt a döntés veszi ki a kezéből az etnográfus, aki igényt formál írására. Az olvasók ekkor még elsősorban magyarországi és horvátországi magyar értelmiségi körökből, illetve az etnográfusi szakmából kerültek ki, tehát nem a közösségekben érintettek számára, hanem a külső megismerőknek vált hozzáférhetővé. Kettős Jolán naplóját Lábadi Károly etnográfus fedezte fel, aki egy gyűjtőútján szerzett tudomást a napló létezéséről, és kölcsönkérte az asszonytól a kéziratokat. Kettős Jolán, miután átadta kéziratát, nem követte figyelemmel írásának sorsát. Egyrészt akadályozta ebben tájékozatlansága és hiányzó kapcsolati tőkéje abban a tudományos mezőben, amely átveszi az irányítást a gyűjtött anyag (így az ő írása) felett.

³² Uő.

³³ James Clifford az etnográfiai gyűjtés kapcsán beszél a „megmentő etnográfia-ról” mint reprezentációs gyakorlatról. „A Másik elveszik, felbomlik térben és időben, de a szövegben rögzítve megmenekül.” Clifford itt szövegről mint etnográfiai leírásról beszél. Kettős Jolán naplója esetében is egy ilyen etnográfiai szöveg jön létre: a kéziratnak a publikált szöveggé formálása és tanulmánykötetbe helyezése által. Lásd: Clifford, James: Az etnográfiai allegóriáról. In: Thomka Beáta, N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó: Budapest. 1999. 151–179. [169.]

Másrészt a tudatos szerzői stratégiák hiánya következtében sem ellenőrizte írásának használatát. Így csupán utólag, egy ismerősétől értesült arról is, hogy Lábadi Károly gyűjtése részeként az olvasók elé tárta az ő naplóját is *„Szétszóratásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991–1998”* című könyvében.³⁴ A könyv bemutatója Budapesten volt, melyre a szerző/szerkesztő Lábadi Károly több, a magyar fővárosban élő drávaszögi magyart is meghívott, köztük Kettős Jolán ismerősét is, aki hírül vitte a napló publikálását. *„Először könyvbe jelent meg, aztán most az újságba. Egyáltalán nem gondoltam, mert nagyon sokáig őrizgettem, tartogattam. (...) Nem is látták. Nem is látta egyáltalába egyik se. Mert én nem mutattam. Nem is vették figyelembe, hogy én írom”*³⁵ *„És innen került az a N. M. tanárnő. Ott van Pesten. (...) egy pesti asszony, ilyen idős mint én, aztat meghívták oda a bemutatóra. És az jött ide hozzám, hogy gratulál, hogy: »Képzeld, megjelent a könyved! Hát, a neved van rajta! « »Jaj! « - mondom.”*³⁶ Kettős Jolán sérelmezte, hogy őt, akinek írása szerepel a kötetben, nem hívták meg a könyvbemutatóra, sőt, hozzájárulását sem kérték a napló kiadásához.³⁷ Legkisebbik unokája ekkor éppen Budapesten végezte felsőfokú tanulmányait, azonban ő sem tudott a könyvbemutatóról, amit Kettős Jolán szintén felrőtt az etnográfusnak: *„És ott meg nem értesítetek. Pedig a legkisebb unokám, az ott jár Pesten iskolába.”*³⁸ Később – Kettős Jolán elmondása szerint – Lábadi Károly meglátogatta az idős asszonyt Kopácson, és vitt neki tiszteletpéldányt a könyvből.

A publikálás körülményei, valamint az a tapasztalat, hogy az etnográfus az ő kéziratát saját gyűjtéseként (tulajdonaként) kezeli, felébresztették Kettős Jolánban az igényt saját szerzőségének kialakítására és visszakeresésére. Ezzel együtt elindult egy olyan polémia a szerzőség kérdése körül, amely a kutató és az adatközlő viszonya szempontjából végzetesnek tűnik. Lábadi Károly a naplót könyvében nem mint önálló (szerzőségi jogokkal bíró) szépirodalmi alkotást közölte, hanem mint egy általa fellelt és feldolgozott forrást. Az etnográfus védelmében el kell mondanunk, hogy nem iktatta ki teljes mértékben a szerzőséget, hiszen

³⁴ Lábadi Károly: *„Szétszóratásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991–1998.”* Timp Kiadó – MESZ: Budapest-Zágráb. 2004.

³⁵ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

³⁶ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április és 2008. január, Kopács, készítette a szerző.

³⁷ Hozzá kell tennünk, hogy a kézirat átadásának körülményeiről nincsenek pontosabb információink. Kettős Jolán mindenestre nem emlékszik, hogy Lábadi Károly szólt volna arról, hogy milyen szándékai vannak a kézirattal.

³⁸ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, készítette a szerző.

minden, a könyvben megjelent napló és vers esetében megjelölte a szerzőt, továbbá az írásokhoz kapcsolódó tanulmányaiban szerzőnek nevezi meg a szövegek íróit.³⁹ Ugyanakkor a könyv borítóján szerzőként (nem szerkesztőként) szerepel, és Kettős Jolán elbeszélése szerint sem nem kérte az ő hozzájárulását a szöveg megjelenéséhez, sem nem hívta meg őt a könyvbemutatóra.⁴⁰

A kutató és adatközlője közötti intenzív kapcsolat hiányában valóban úgy tűnik, mintha a vita a napló birtoklásáról zajlana, hiszen nem jöhet létre az a fajta többszerzőjűség, amelyről Edward M. Bruner beszél az etnográfiai szövegek kapcsán: „Etnográfiáink többszerzőjűek, nemcsak azért, mert az adatközlők ismeretek átadásával járulnak hozzá a szövegek megírásához, hanem azért is, mert (...) az etnográfus és az adatközlő közösen birtokolja ugyanazokat a narratívákat.”⁴¹ A naplónak Bruner értelmében akkor lehetne több szerzője – a vagy-vagy alapú vita helyett –, ha a kézirat szerzője és az etnográfus együttműködve alakította volna ki a publikálásra szánt szöveget. A szerzőség körüli vita felerősödésének további oka, hogy Lábadi Károly kötete az etnográfia és a szépirodalom határmezsgyéjét képezi azáltal, hogy olyan szövegeket közöl etnográfiai gyűjtésként, amelyeket szerzőik irodalmi műnek tekintettek, legalábbis most, a megjelenés után annak tekintenek. Így, míg az etnográfia a gyűjtőt definiálja szerzőként⁴², addig az irodalmi diskurzus szerint a szövegírók tekinthetők annak.

³⁹ Lábadi Károly: Naplóvivők. In: Lábadi Károly: *Szétszóratásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991–1998*. Timp Kiadó – MESZ: Budapest–Zágráb. 2004. 41–49. Lábadi Károly: Verselők. In: Lábadi Károly: *Szétszóratásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991–1998*. Timp Kiadó – MESZ: Budapest–Zágráb. 2004. 611–616.

⁴⁰ A napló történetét itt Kettős Jolán narratívája szerint ismerhetjük meg. Nyilvánvalóan létezik egy másik fontos narratíva is: az etnográfusé. Lábadi Károly kérésére, hogy tárja fel az ő nézőpontját, egyelőre sajnos nem teljesítette, ám ígéretet tett erre. Az etnográfus narratívájának ismerete feltehetően árnyalná e történetet, ennek hiányában azonban csak figyelmeztetni szeretnék arra, hogy itt csupán az eset egyik érintettjének nézőpontja kerülhetett kifejtésre.

⁴¹ Bruner, Edward, M.: Az etnográfia mint narratíva. In: Thomka Beáta, N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó: Budapest. 1999. 181–196. [190.]

⁴² Clifford Geertz egy tanulmányában részletesen foglalkozik az etnográfiai szerzőség problémájával, hiszen – amint kifejti – az etnográfiaát gyakran kezelik az (szép) irodalomhoz hasonlóan, és az etnográfiai írások ugyanolyan szerzői identitást, szignatúrát és szerzői jelenlétet igényelnek. Lásd: Geertz, Clifford: Jelen lenni: az

A szerzőség, birtoklás és használat körüli vitán túl látnunk kell, hogy Lábadi Károly kötete a tágabb olvasóközönség számára valóban „értéket mentett”. A „*Szétészóratásban...*” című szerkesztett kötetben Kettős Jolán írása mellett két további napló is megjelent Németh Ferencné Botyka Julianna, várdaróci lakos és Dékány Zsuzsanna, csúzai tanárnő tollából. A szerkesztett kötetben a három napló mellett drávaszögi verselők költeményei és az Eszéki Rádió 1993. október 21–24-i és 26-i üzenetei is helyet kapnak, így adva egy áttekinthető jellegű szöveges forrásanyagot a délszláv háború magyar vonatkozású tapasztalataihoz. Az írásos forrásokat egészíti ki az a néhány illusztratív jellegű fotó (alkotójuk Lábadi Károly) és gyermekrajz, amely a kötet végén található. Lábadi Károly gyűjteménye egyike azon néhány kiemelkedő forrásnak, amelyből megismerhetjük a horvátországi magyarok délszláv háborúval kapcsolatos tapasztalatait, emlékeit. Ebbe a sorba illeszkedik még Pataky András „szabálytalan naplója”⁴³, Csörgits József, a Magyar Képes Újság egykori szerkesztőjének írása⁴⁴, Baráth Árpád felmérései⁴⁵, Arday Lajos egy társadalomtudományos írásokat egybegyűjtő kötete⁴⁶ és Lágler Péter tanulmánya Kórógyról⁴⁷. A rövid felsorolásból is láthatjuk azt, hogy a horvátországi magyar „otthonmaradók”, a délszláv háborúról személyes tapasztalatot szerzett lakosság hangja mennyire „csendes” a háborús diskurzusban. Lábadi kötete ezt a hangot erősíti fel – különösen azzal az eljárásmóddal, hogy a tanúkat személyesen szólaltatja meg írásaikon keresztül. Így nem csupán az olvasóknak nyújt értéket, de a szövegírók közösségeit is támogatja saját tapasztalataik reprezentációjában.

antropológia és az írás helyszíne. In: Geertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma*. Századvég Kiadó: Budapest. 1994. 352–368.

⁴³ Pataky András: *Rettegő türelem. Szabálytalan napló a 20. század utolsó évtizedéből*. Magánkiadás: Siklós. 1997.

⁴⁴ Csörgits József: *Tarkónlőtt világ: a horvátországi magyarság háborús szenvedései*. Magyar Nyelv- és Kultúra Nemzetközi Társasága: Budapest. 2002.

⁴⁵ Baráth Árpád: Magyarok a világban: A horvátországi magyarság veszteségei a délszláv háborúban 1991 – 1996. In: Sándor László (szerk.): *Érintkező kultúrák, kisebbségi értékek: (identitás, kultúra, kisebbség): magyar-horvát-szlovén kisebbségi tanulmányok*. MTA Pécsi Akadémiai Bizottság: Pécs. 2001. 127–138.; Baráth Árpád: Progress Report – '98. <http://lgi.osi.hu/ethnic/relations/barath/index.html> Letöltés időpontja: 2008. 02. 26

⁴⁶ Arday Lajos: A horvátországi magyarok története. In: Arday Lajos (szerk.): *Fejezetek a horvátországi magyarok történetéből*. Teleki László Alapítvány: Budapest. 1994. 9–34.

⁴⁷ Lágler Péter: Kórógy - egy kelet-szlavóniai magyar falu és lakói a délszláv háborúban. *REGIO 8. 1997/2.* 121–162.

Kettős Jolán eredeti naplóját kézzel írta, több iskolai füzetbe („irkába”), ez képezi az alapját a publikált szövegváltozatnak. „*Hát körülbelül ilyen vastag, vagy még vastagabb írka. Harminc... harminc írka is volt. Rendes iskolai. Volt, ami nagyobb, volt, ami kisebb volt.*”⁴⁸ Lábadi Károly a szerkesztés-kor az eredeti, autentikus szöveg megtartására törekedett – ebben természetesen benne foglaltatnak a fogalmazás egyszerűsége, a helyesírási hibák egy része vagy a tájnyelvi elemek, melyeket a szerkesztő lábjegyzetekben magyaráz. Ez a szerkesztési elv megfelel az etnográfia által előírt módszereknek, és a tudományos mezőt alkotó olvasóközönség számára egyfajta különleges csemegét jelenthet. Lábadi Károly a kötetben néhány sor erejéig bepillantást enged a szerkesztői folyamatokba, bár ezekből csupán a helyesírással kapcsolatos eljárásmodokról szerezhetünk tudomást. „A három naplót megközelítően betűhíven adjuk közre, azonban a kiadó kérésére és a könnyebb olvashatóság kedvéért a magánhangzók és mássalhangzók hosszúságát egységesítettük, ezáltal eloszlott a félreérthetőség veszélye, hogy ortográfiai hiba folytán némely szó más értelmet kapjon (...). Volt naplóíró, aki írásában sohasem használta a szavakban az ly-t, nála meghagytuk a hang j-s jelölését. A betűkihagyásokat pótoltuk. Egy-egy szó csupa nagybetűs írása – akárcsak a nevek írásmódja – változatlan maradt, mivel a szerző fontosságukat ezzel kívánta kifejezni. A központozást a mai helyesíráshoz igazítottuk.”⁴⁹ Lábadi Károly tehát forrásként kezeli a kéziratos naplókat, ezeket a lehető legeredetibb formájukban igyekszik publikálni, csupán minimális, szükségszerű beavatkozással. Ez a közlésmód azonban a forrásanyagok olvasásához nem szokott szerző és családtagjai számára inkább bosszantóan hatott egyes szöveghelyeken megtartott helyesírási hibáival, szerkezetnélküliségével és különösen az eredeti nevek kompromittáló megtartásával – ez utóbbit többször is problémaként emlegették beszélgetéseink során.

Amit Lábadi Károly még hozzátesz a naplóhoz, az a cím: „Borult, homályos idő...”. Hogy ez saját beavatkozása a szövegbe, kiderül a naplók elé írt kommentárból is: „Címet egyedül Dékány Zsuzsanna adott feljegyzéseinek, a másik két szerző naplója élére a szövegükből választottunk idézetet.”⁵⁰ Úgy tűnik, a választott cím nem vált a szöveg reprezen-

⁴⁸ Interjú Kettős Jolánnal, 2008. január, Kopács, készítette a szerző.

⁴⁹ Lábadi Károly: Naplónvívők. In: Lábadi Károly: *Szétszóratásban. A drávaszögi magyarság sorsildözöttése a háborúban, 1991–1998.* Timp Kiadó – MESZ: Budapest–Zágráb. 2004. 41–49. [49.]

⁵⁰ Uő. 49.

tálójává: sem Kettős Jolán, sem más kopácsiak nem nevezik meg a naplót a cím után, kizárólag a szerző neve után. Ez nem feltétlenül a címválasztás hibáját mutatja, inkább azt, hogy a napló esetében a szerző személye jelenti a referenciapontot – különösen az őt ismerő kopácsi közösségben. Lábadi Károly lábjegyzeteket is fűz a naplókhoz. Ezekben etnográfusként magyarázza az olvasók számára a tájnyelvi szavakat, kifejezéseket, valamint a politikai helyzetről, háborúról szóló kommentárokat egészíti ki saját megjegyzésével, ismertet a feljegyzett politikusok kiléte felől, illetve a félreérthető részeket pontosítja: „*A Cigány Bránkanak a lábát és a kezét elvitte a Gránát a Beljei Csingilinginél.*”⁵¹ *Lábjegyzet: „¹Csárda Bellyénél.*”⁵¹

A napló szövegének teljességével kapcsolatban is felmerülnek kétségek, melyeket maga a szerző táplál. Kettős Jolán elmondása szerint a könyvben megjelent változat sem teljes, vannak részek, amiket nem talál meg benne. „*(...) mert nem ennyit írtam ám én bele, ami az újságban van, meg ami még a könyvben is van, hanem még abból sokat le is... amint hát olvastam a könyvet is, hogy minden hónap végén írtam, hogy drága [legidősebb unokájának neve], meg [középső unokájának neve]... ezeket semmit se írtak már.*”⁵² Kettős Jolán állítását igazolni nem tudja, mivel eredeti kéziratai még nem kerültek újra vissza tulajdonába – így számunkra is csupán a publikált szövegváltozat áll rendelkezésre a megismeréshez. A napló használatában nyomon követhetjük ezeket a különböző célokhoz igazított átirásokat. „Az adatok immár szövegről szövegre is vándorolhatnak az írásba foglalásból átirás, újraírás lesz. Az adatközlő és a kutató a kulturális alkotások olvasói és újraírói is egyben.” – írja James Clifford.⁵³ Kettős Jolán és közössége is kommentárokkal látja el a kötetben megjelent szöveget – a naplóíró ezzel saját státusát, szerepét igyekszik kialakítani ebben a történetben, közössége pedig használatba veszi a szöveget. Továbbá, ugyanígy értékesíti a naplót a közösséget képviselő média is, s ezáltal létrejön egy további szövegváltozat is.

⁵¹ Kettős Dezsőné Ferenc Jolán: Borult, homályos idő... In: Lábadi Károly: *Szét-szóratásban. A drávaszögi magyarság sorsüldözöttsége a háborúban, 1991–1998*. Timp Kiadó – MESZ: Budapest–Zágráb. 2004. 217–544. [252.]

⁵² Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

⁵³ Clifford, James: Az etnográfiai allegóriáról. In: Thomka Beáta, N. Kovács Tímea (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Kijárat Kiadó: Budapest. 1999. 151–179. [174.]

5. „Hát az újságba’ a nevem”
– *A napló használata a médiában*

A napló első publikálása még csupán a szerzőség megkérdőjelezése, a szövegnek a szerző kiiktatásával történő használata következtében okozott Kettős Jolánnak egy új, feldolgozandó helyzetet, mellyel szembe kellett néznie. Ennek a publikációnak a közvetlen hatásait kevésbé érzékelté – néhány érdeklődő újságíró és riportert leszámítva nem találkozott olvasóközönségével, és saját közösségéből sem sokan találkozhattak a könyvvel.

Azonban a szöveg iránt érdeklődést mutatott a sajtó is. Így a napló megjelent a horvátországi Új Magyar Képes Újság (ÚMKÚ)⁵⁴ hasábjain kivonatolva, folytatásokban. A folytatások 2005. március 3-a és 2005. augusztus 11-e között jelentek meg heti rendszerességgel. A napló így a hetilap 20 számában szerepelt: 2005/9-estől a 2005/30-asig, azonban kimaradt a 2005/19-i számból a helyhatósági választások hírei miatt. Viszont a 2005/20-as a megszokotthoz képest kétszeres terjedelmű részletet közölt.⁵⁵ A helyi újságban való megjelenésnek kettős célja volt: egyrészt az érintett közösséget is a napló olvasóközönségévé kívánta tenni, hogy a szöveg ne csupán a tudományos mezőben kerüljön használatba; másrészt Kettős Jolán egyik, újságíró rokona a sajtóban való közléssel kívánta helyreállítani az asszony szerzői státusát.

A megjelentetés aktusával tehát az Új Magyar Képes Újság végezte el a szerzőség korrigálását, amely „elsőkötetes szerzőként” mutatta be Kettős Jolánt a napló közlésekor, sőt felülírta Lábad Károly szerkesztett kötetének szerzőségét is: „Elsőkötetes szerzőnk – a Szétszóratásban társszerzője (...)”⁵⁶ A szerzőség általi jogot igyekszik alátámasztani az ÚMKÚ azon eljárása is, hogy a naplószöveget, mely a Lábad-féle változatból keletkezett, saját címmel („Kettős Jolán naplója”) közli. Tehát a forrást Kettős Jolán írásaként kezelik, nem Lábad Károly etnográfiai közléseként. Az általuk közreadott szöveg közvetlen forrását (amely

⁵⁴ Horvátországi magyar hetilap. Kiadja a HunCro Sajtó és Nyomdaipari Kft. (igazgató: Pasza Árpád), a Horvátországi Magyarok Demokratikus Közössége megbízásából, a Horvát Köztársaság állami költségvetésének anyagi támogatásával. Főszerkesztő: Kriják Krisztina; főszerkesztő-helyettes: Micheli Tünde.

⁵⁵ Forrás: <http://www.hhrf.org/umku/> Sajnos az archívumban nem érhető el a március 31-i, illetve a május 5-i szám, így az ezekben szereplő naplószövegekről egyelőre nem tudok beszámolni.

⁵⁶ Forrás: Új Magyar Képes Újság, 2005/9 <http://www.hhrf.org/umku/0509/index.htm>.

az irkák hiányában Lábadi Károly szerkesztett kötete) is csupán a Kettős Jolánnal készült interjúból tudhatja meg az olvasó. A kötetre később sincs utalás az egyes részek megjelenésekor. Ebben az interjúban a szerzőként nyilatkozó Kettős Jolán ismét visszatér a szöveg tulajdonának kérdésére, és leszögezi saját jogait felette, amikor a riporter megemlíti a napló eredeti publikálási helyét. *„Ennek semmi akadálya, noha a könyv szerkesztője és kiadója a naplóm bármilyen eljárással történő sokszorosítási jogát fenntartja saját magának, amit nem tudok pontosan értelmezni. Én az eredeti kéziratot véleményezésre átadtam Lábadi úrnak, aki azóta egyszer meglátogatott – tavaly nyáron –, amikor már kiderült, tudok róla, hogy kiadta a naplóm, és meglepett egy tiszteletpéldánnyal. A Szétszóratásban tavalyi budapesti könyvbe-mutatójára sem hívott meg a kiadvány szerkesztője, előkészítője.”*⁵⁷

A megjelenés az Új Magyar Képes Újságban ugyanolyan váratlanul érte a szerzőt saját elmondása szerint.⁵⁸ Családtagjai meglepetésnek szánták neki a saját neve alatt történő publikációt, örömet szerettek volna okozni ezzel, ám Kettős Jolán első reakciója inkább az ijedelem és fizikailag is jelentkező sokk volt: *„Hát, aztán mutatja a [név] az újságot. Én elkezdtem olvasni. Én olyan nagyon rosszul voltam! Ennekem a szívem elkezdett verni! (...) Én hideg vízben mosakodtam, de én úgy remegtem! Én- annyira rosszullettem fogott el! Mert jól van, akik a könyvet olvasik. Itt nem, itt csak egy páran olvasik. Hanem hát az újságban! (...) Hogy hát az újságba a nevem, és akkor ezt nem tudom hány ezer példányban mindenhol olvassák az én nevemet. (...)”*⁵⁹ Kettős Jolánt lelkileg igen megviselte a naplónak az olvasók elé kerülése – amint ez nyilatkozataiból is kitűnik. A hetilapban közölt naplót sokkal nyilvánosabbnak tekinti, mint a könyvet, noha az Új Magyar Képes Újságban csak néhány, sokkal erősebben megszűrt, cenzúrázott részlet jelent meg. Azonban az újság által naplója a drávaszögi falusi közösségekben sokkal ismertebb lett, mint az inkább értelmiségi közönségnek szánt könyv által. Reakcióiból úgy tűnik, valóban nem számolt azzal a lehetőséggel,

⁵⁷ Forrás: Új Magyar Képes Újság, 2005/9 <http://www.hhrf.org/umku/0509/index.htm>.

⁵⁸ Itt némi ellentmondás mutatkozik abban, hogy egyrészt Kettős Jolán nyilatkozott az újságnak a naplóról az első részlet megjelenése előtt; másrészt viszont az interjúban, amit készítettem vele, azt állította, hogy nem tudott arról, hogy a napló meg fog jelenni az újságban. Az újságban közölt interjúrészlet szövegezése arra utal, hogy az nem szó szerinti nyilatkozata Kettős Jolánnak, hanem talán egy beszélgetés utólagos rekonstrukciója. Szintén csak feltételezem, hogy Kettős Jolán számára a beszélgetéskor nem tudatosult, hogy interjút ad, hiszen rokonával beszélgetett.

⁵⁹ Interjú Kettős Jolánnal, 2008. január, Kopács, készítette a szerző.

hogy ez a napló nemcsak írva, hanem olvasva is lesz. Olvasóként csupán önmagát tételezte fel, aki az írás által emlékezik majd, és esetleg közelebbi családtagjait (bár eleinte elöttük is titkolta írását). Feltételezhetően inkább csupán a naplóban lejegyzett adatokat – ki halt meg, kit ért kár stb. – kívánta volna átadni a kopácsi közösségnek, de nem az eredeti szövegkontextusba ágyazva. A napló tehát egy olyan magánember írása, aki nem másoknak (az olvasónak) ír, hanem önmagát helyezi el ebbe a másik, olvasó szerepbe is. A szerzőség tudata csupán a napló megjelenése után alakult ki benne. Azt viszont már nem ő irányította, hogy a végül publikált szövegváltozat miként hat olvasóira – ebben a tekintetben már inkább a szerkesztők igyekeztek befolyást gyakorolni.

Az Új Magyar Képes Újságban megjelent szövegváltozat esetében már a családtagok kívánsága érvényesült: az újságírói gyakorlat bátran formálta a naplót „olvasmányosabbá” a hétköznapi emberek köréből kikerülő olvasóközönség számára. Az újságban megjelenő szöveg nem csupán megfogalmazásában átírt, de meglehetősen fragmentált is (melyet hol jeleznek az olvasóknak, hol nem). Az összefoglaló jelleget az egyes naplórészleteknek adott címek is mutatják, melyek részint a szöveg kiemelt (és így hangsúlyossá tett) idézetei, részint pedig a naplóban bemutatott háborús időszakokat jelölik: *A betelepítések hónapjai*, „*Karácsonyunk se lehetett...*”, „*A torkába kést szúrtak*”, *Itt dül a háború a fejünk felett*, *A szakállasok terrorjának újabb áldozata*, „*Alkalomadtán el foglak intézni, de akkor családostul!*”, *Tolvajok és harisnyás rablók*, *A laskói templom kis híján leégett*, *Vágtató infláció*, „*A tetteseket nem sikerült előkeríteni*”, „*Ilyen lábbal még menekülni sem fogok tudni*”, *Békekötés és menekültáradat*, „*Nem uralkodhatnak felettiünk többé*”, *Vendégségben – odahaza*, „*Mindenkit várt a család, nem volt komplikáció...*”, „*Örülök, hogy hat év után újra telik és újjáéled a falu*”, *Lezárult egy hat és fél évig tartó időszak*. A címek a harmadik részlettől jelentek meg, az első két részlet esetében még a naplóírás idejét jelző évszám (1991) töltötte be a cím szerepét. A cím nélküli megoldás közelebb állt mind az eredeti naplóhoz, mind általában a napló műfajához, ahol a cím szövege nem irányítja rá a figyelmet a szövegfolyam egyes pontjaira. A címadás az újság szerkesztői részéről olyan beavatkozás, amely a részletek olvasatát is átalakítja. Hiszen a cím olvasói elvárásokat kódol a szöveggel szemben, ezeket az elvárásokat pedig a címadó irányítja, aki saját olvasata alapján összegzi a szöveg mondanivalóját az annak élére állított néhány szóban.

Az újság szerkesztői más tudatos, olykor pedig kevésbé következetes szerkesztési eljárást is alkalmaztak a napló közlésekor. Fontos szempont

volt számukra a napló olvashatóvá tétele. Az újság olvasóközönsége csekélyebb számban kerül ki az értelmiség köréből, többségük mezőgazdaságból élő falusi ember. Tehát ez a változat már nem a tudományos mezőben tevékenykedők elvárásainak kellett, hogy megfeleljen. Így a szerkesztők a naplót nem is a tudományos megismerés forrásaként kezelték, hanem alapanyagként, melyből olyan olvasmány formálható, amely a délszláv háborúra való emlékezést szolgálja. Ez a kiindulási szempont teszi lehetővé a szerkesztők számára, hogy bátran hozzányúljanak a szöveghez: a redundáns részeket (melyek nehézkessé teszik az olvasást), illetve az általuk lényegtelennek ítélt leírásokat töröljék, a szövevényes, többszörösen összetett mondatokat egyszerűsítsék, a megfogalmazást választékosabbá tegyék, a helyesírási hibákat (az olvasók nyelvének művelése nevében) javítsák. A szerkesztés egy további elve volt a szerző és családja életének intim részleteit feltáró részletek kihúzása, melyet maga a család is óhajtott. Olykor ez a cenzúra kiterjedt a nagyobb (kopácsi) közösségre is, de itt már nem következetes a végrehajtás. A neveket az ÚMKÚ-változat is meghagyta eredetiben, hiszen a Lábadi-féle kötetben már úgyis valódi nevükkel jelentek meg a falu és a környék lakosai. A másokkal kapcsolatos híreket, pletykákat olykor törölték, olykor viszont azok megjelennek az újságban is. Így kerülhetett például az újságba a következő részlet is: *„Ma hallottam azt is, hogy estefelé elvitték az idős Juhász Janit. Állítólag a Zoli fia hazaszökött Eszékéről, mert gárdista volt, és agyonlőtték az Alvég alatt az erdőben.”*⁶⁰

Mivel az Új Magyar Képes Újságban meghatározott terjedelem és időintervallum állt rendelkezésre a napló közléséhez, ez a korlát szintén meghatározta azt, miképpen tömörítik, emelik ki a „lényegget” a Lábadi-féle változat alapján. Így jön létre a forrásként felhasznált 325 oldalas Lábadi-féle variánsból egy nagyjából 40 oldalt kitevő kivonat. Ebben az összefoglalásban a lényegesebb időszakokat emelték ki, majd a kiválasztott szövegrészekben belül is további törléseket, tömörítéseket hajtottak végre. Bár a szerkesztők igyekeztek olvasmányosabbá tenni az írást, az átfogalmazás, szavak kicserélése következtében ezzel együtt a napló vesztett is a hiteléből a jobban odafigyelő olvasók számára. Így egyik beszélgetőtársam is megjegyezte: *„Én is olvastam a Jolán nénit az újságban. Hát, ugye, ő az ő módján leírta ezt. Meg szerintem, ahogy én eztet olvasom, (...) hogy ebbe nagyon sokat beleírt a [név] is, mert ezt nem hiszem,*

⁶⁰ Forrás: Új Magyar Képes Újság, 2005/12 <http://www.hhrf.org/umku/0512/index.htm>. Az idézetben megjelölt „gárdista” a falu egyik hősi halottja, neve szerepel a Kopácson felállított emléktáblán is.

*hogy a Jolán... Elég értelmes asszony ahhoz, de van ebbe a [név]-nek a keze is.*⁶¹ Amint látjuk, az eredeti szóhasználat megváltoztatása, a választékosabb mondatfűzés alkalmazása felkeltheti a gyanút a szöveg hitele felől azok számára, akik a mindennapokban is találkoznak és beszélgetnek a szerzővel.

Azért fontos tudatosítanunk az Új Magyar Képes Újság által elvégzett rövidítést, összefoglalást és stilisztikai, szóhasználatbeli leírást, mert a kopácsi és a drávaszögi magyar közösség főként a sajtóban közzétett változatot ismeri úgy, mint Kettős Jolán naplóját. Lábadi Károly könyve kevesekhez jutott el a falubeliek közül (bár létezéséről többen tudnak; sokan az én kezemben látták először a könyvet terepmunkám során). Ennek megfelelően a kopácsi olvasóközönség számára csak az előzetesen, Kettős Jolánnal készített interjúból tudatosult a szöveg más forrása, mely a napló első részletének közlésekor jelent meg a 2005. március 3-án.⁶² Az újságban bemutatott verzió töredékessége azonban kevésbé vált egyértelművé, a szöveget többnyire, mint az eredeti naplót olvassák.

6. *„azért szégyöltem, hogy a falusiak ottan kinevetnek”⁶³
– A napló használata a helyi közösségben*

A napló közösségi befogadását vizsgálva elsősorban a saját közösség mint olvasóközönség reakcióira helyezem a hangsúlyt. Hogyan olvassák e művet a kopácsiak, és hogyan használják fel saját emlékmunkájukban? E kérdés azért is lényeges, mivel az írásban rögzített emlékezet használatba vétele egyben egy újabb folyamatot indít el: a könyv médiumába bevéselt történetek saját lokális környezetükben is feldolgozásra kerülnek, melyek egyben saját referenciális keretüket is jelentik. Ezzel pedig vissza is kerülnek a szóbeliség közegébe: az érintett közösségben beszéd tárgyává lesznek. Így, bár az írásba foglalás rögzítettsége folytán valóban egy narratív sémát emel ki, és szűkíti az improvizáció és újítás lehetőségeit, egyben felkínálkozó útként jelenik meg az elbeszélhetetlenségből az

⁶¹ „Margit néni”, Kopács, 2005. augusztus, Kopács, készítette a szerző.

⁶² Egyébként az ÚMKÚ által közölt interjú egy része, mely röviden bemutatja olvasói számára a napló történetét újból megjelent a napló zárásakor, 2005. augusztus 11-én – igyekezve újból számot adni az időközben bekapcsolódó olvasók számára a szöveg eredetéről.

⁶³ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

elbeszélhetőség felé – amennyiben a közösség emlékeivel és identitásával összhangban áll az általa keretként kínált narratíva. Ennek a kommunikációs folyamatnak a fontosságát hangsúlyozza Keszeg Vilmos is: „A történeteket realitássá, a világ részévé az a társadalmi kommunikációs gyakorlat teszi, amely kialakítja, alakítja, használja őket, hol a társadalmi nyilvánosságban teremtve életteret számukra, hol egy közösség intim kommunikációs világában egyfajta ellentudatként forgalmazva őket.”⁶⁴ Tehát a napló publikálását követően a kopácsi közösségben az írásbeliség színteréből visszaszivárogo a mindennapok szóbeli kommunikációjába, amelyben a közösség az olvasottakat (és egyben saját emlékeiket is) feldolgozza és használatba veszi. Ezt a társadalmi kommunikációs gyakorlatot vizsgálom meg a napló esetében.

A napló intenzív lokális olvasata elsősorban referenciális olvashatóságának köszönhető. A közösség tagjai keresik az általuk is személyesen átélt eseményeket vagy akár önmagukat is a naplóban. A naplóbejegyzések alkalmat kínálnak a közösségből kikerülő olvasóknak, hogy emlékezzenek az éppen megidézett háborús időszakra.⁶⁵ És bár az újság fölött folytatott beszélgetésekben elsősorban az anekdotikus jelleget öltő fedőemlékek szólnak meg, a naplóban napról napra feljegyzett események az olvasókban felelevenítik az egykor átélt tapasztalatokat. Mivel Kettős Jolán leírásai a tudatos (olvasónak szóló) struktúra hiányában nélkülözik a kényszerítő narratív sémát is, ezáltal a szöveg használatán keresztül létrejöhet a délszláv háború egyfajta kommunikatív emlékezete. A kopácsi közösség az Új Magyar Képes Újságban hetente megjelenő részleteket folyamatosan figyelemmel kísérte. A szövegek hétről hétre újabb beszéd-témát kínáltak a kopácsiak számára. „*Volt, hogy már a boltban úgy beleolvastam, hogy: Na, mit ír megint a Jolán?*”⁶⁶

Ám a napló nem csupán azoknak ad lehetőséget emlékeik elbeszélésére, akik elsődleges tapasztalatokkal rendelkeznek a kopácsi háborús

⁶⁴ Keszeg Vilmos: A kisebbségi sors narratívumai. In: Keszeg Vilmos: *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. KOMP-PRESS: Kolozsvár. 2002. 257–309. [257.]

⁶⁵ Ahogy a Gergen-házaspár felhívja rá a figyelmet: „Amint tehát a narratívumok a nyilvánosság terében megvalósulnak, ki vannak téve a társadalmi értékelésnek és az ebből adódó megformálásnak.” Lásd: Gergen, Kenneth J. – Gergen, Mary M.: A narratívumok és az én mint viszonyrendszer. In: László János – Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Kijárat Kiadó: Budapest. 2001. 77–119. [99.]

⁶⁶ Résztvevő megfigyelés, 2005. augusztus, készítette a szerző.

évekről, hanem a menekültek is ismeretet nyerhetnek belőle az otthonmaradók eltérő élményeiről. Ahogy Kettős Jolán felidézi egy ismerőse kommentárját a naplóról: *„Egy asszony mondta nekem: »Tudod, alig várjuk már a csütörtököt. Hogy este elmenjünk a boltba, hogy meghozták-e már az újságot! Jaj, hát ez történt Kopácson!« Mert ők is mindjárt elmentek Magyarba, és akkor ők nem tudták ezeket a lövöldözéseket, hogy mi volt valójában. És el vannak rajta csudálkozva, hogy: »Nahát! «.*⁶⁷

A napló befogadói használata azáltal segíti a kommunikatív emlékezet létrejöttét, hogy olvasóit vitára és emlékezésre sarkallja. Bár a napló fogadtatása alapvetően pozitív volt, Kettős Jolán mint naplóróló esetében – mivel nem egy falubeli tekintélyről van szó, hanem egy közülük való idős asszonyról – a hitelesség megkérdőjelezhető az olvasók által. Így például egy beszélgetőtársam kétségeit fejezte ki a napló 1991. évi karácsonyi bejegyzésével kapcsolatban: *„Én emlékszem, hogy harangoztak még bévöd napján [szenteste], arra a Jolán rosszul emlékszik, hogy nem harangoztak.*⁶⁸ A kétségbevonás aktusa nem jelenti azt, hogy a közösség tagjai fikcióként olvasnák a leírtakat. A kételkedés csupán a szerző információinak, világtapasztalásának hitelességére vonatkozik, de nem függeszti fel a referenciális olvasatot. A naplóhoz nemcsak vitatkozva nyúlnak a falubeliek, de adatokért is. Sőt, egy alkalommal még egy hűtlenségi vád során is igazságot osztott a szöveg. Az asszony, akit fia vádolt azzal, hogy szeretőt tartott volna a háború alatt, Kettős Jolán naplójával igazolta saját ártatlanságát. Kettős Jolán elmondása szerint az asszony a következőket mondta fiának, aki a háború alatt egy másik faluban, Karancson tartózkodott: *„Gyere, csak gyere. Majd elgyüssz. Majd – aszongya – elolvasod a könyvet, amit a Jolánka néni írt. Majd olvasd el, hogy mi volt itt Kopácson. Majd akkor megtudod, hogy kinek volt szeretője, meg kinek nem volt szeretője!«* A férfi valóban ellátogatott Kettős Jolánhoz, elolvasta nála a könyvet, amelyet végül elismert bizonyítékként édesanyja ártatlanságára.

Kettős Jolánnak nemcsak a szerzőség kétségbevonását kellett elszenvednie falubeli ismerőseitől, hanem ezzel együtt egyeseiktől a rosszalást is azért, amiket leírt. Hiszen a közösség számára kockázatot is jelent az, ha valaki folyamatosan írásban rögzíti az eseményeket és pletykákat. *„Azt mondta, hogy: »Hát, hogyan tudtál ennyit össze-vissza írni?« Hogy azt biztos most szedtem össze ezeket! Hát, de, mondom: »Kitől? A vöm se tudta, hogy*

⁶⁷ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

⁶⁸ Interjú „Margit néniével”, 2005. augusztus, Kopács, készítette a szerző.

*hányat löttek! Meg annak a kollegái egy sem tudta, hogy hányat löttek. Csak én, aki olvastam, hogy hányat.» Ugye, én tudtam leírni. Föl volt háborodva. Haragudott sokáig, hogy minék kellett eztet nekem írni.»⁶⁹ A szerző felelőssége a közlésben persze csupán részleges, hiszen Kettős Jolánnak nem volt alkalmja megszerkeszteni, átírni írását egyik publikáció előtt sem. Így ellenőrzése sem volt afelett, hogy kik kerülnek be a publikált változatokba név szerint, és milyen történeteket, információkat olvashatunk róluk. Amit olvasunk, azok Kettős Jolán privát gondolatai, lejegyzett értesülései, nem a nyilvánosságnak szánt közlései. A napló kiváltotta a közösség egyes tagjainak irigységét is. Hiszen Kettős Jolán a publikációk által kiemelkedett az „egyszerű parasztasszonyok” sorából, nevét ismerik, házát újságírók, riporterek látogatják. *„Mert van, aki irigykedik. Például a [név]-- most már vagy az ötödik újságban jelenik meg, de meg nem kérdezné tőlem, hogy: »Te? Ezt te írtad?» Meg nem kérdezné! Olyan irigy, hogy csuda! Mások meg mondják: »Alig várjuk, hogy olvashassuk!»»⁷⁰**

Kettős Jolán a népszerűséget a mai napig nehezen kezeli, bár a szerzőség elismertetéséért folytatott vitájában szerzett némi önbizalmat. A naplója „birtoklása” feletti vita és a szerzőség mint szerep betöltésére irányuló törekvései fokozottan alakították át saját véleményét naplójáról. Míg a szöveg nyilvánosság előtti megjelenése először mélyeséges szégyenérzettel töltötte el (hiszen magánszférája vált olvashatóvá), később már irodalmi teljesítménye feletti büszkeségét hangsúlyozta: *„(...) azért szégyöltem, hogy a falusiak ottan kinevetnek esetleg, hogy ilyeneket irkáltam. De azután meg, mit tudom én--- Mindenki nem ír ilyent, ugye?»⁷¹* A szerzői szerep kialakítása Kettős Jolán számára annál is inkább szükségessé vált, hiszen egyedül ebből a pozícióból tudta a közösségben, amelyhez tartozik, megvédeni saját személyét. E pozíció kialakítása mutatkozik meg abban, ahogy beszámol a napló írásának folyamatáról, önmaga is töpreng írásának akkori célja felől és megfogalmazza naplójának értékeit is. A szerzői identitás kialakításával naplója felett gyakorolt jogait is reprezentálja – talán a további visszaéléseket elkerülendő. Kettős Jolán számára azonban az is lényeges, hogy saját lokális közösségében ne csak mint szerző létezzen, hanem korábbi pozícióját is megtarthassa, melyet már belakott, viselkedési kódexét elsajátította. Így továbbra is igyekszik elhárítani azt, hogy közösségéből kiemeljék, kiemelten foglalkozzanak

⁶⁹ Interjú Kettős Jolánnal, 2008. január, Kopács, készítette a szerző.

⁷⁰ Uő.

⁷¹ Interjú Kettős Jolánnal, 2005. április, Kopács, készítette a szerző.

vele. A médiában való megjelenést lehetőleg kerüli – az ilyen eseteket úgy kommentálja, hogy véletlenül, tudtán kívül sodródott ezekbe a szituációkba. A publikációk körülményeiből adódóan Kettős Jolánnak arra is mindig van a lehetősége, hogy elhárítsa önmagáról a felelősséget a leírtak kapcsán (és ezzel mentse pozícióját a közösségben), hiszen sem a megjelentetésben, sem a szerkesztésben nem hozott döntéseket. Az, hogy a kopácsi közösség használatba vette írását az emlékezéshez, a kommunikatív emlékezet létrehozásához, hatáskörén kívül eső folyamatként értékeli.

Bár Kettős Jolán magánjellegű naplót írt, nem alkalmazott tudatos szerzői stratégiát és nem kísérhette figyelemmel szövegeknek publikációit, a napló a befogadás aktusán keresztül jelentős szerepet játszik a délszláv háború kommunikatív emlékezetének alakulásában. Kopácsi résztvevő megfigyeléseim (melyek egy része a napló újságbeli megjelenésének időszakára esett) során azt tapasztalhattam, hogy a helyi olvasók valóban intenzív kommunikációt folytatnak: a naplóról, a szerzőről és ezen keresztül a háború tapasztalatairól. A viták és a meginduló beszélgetések a történetek elbeszélését vagy legalábbis a narratívák kezdeményeinek létrejöttét tették lehetővé.

KÖRNYEZET-DISKURZUS

VÁRADI MONIKA MÁRIA – DORIS WASTL-WALTER

A szomszédság színe és fonákja: határok, konfliktusok, diskurzusok

Az osztrák-magyar-szlovén hármas határ, amely hagyományosan a jószomszédi kapcsolatok vidékének nevezhető, az elmúlt években jelentős környezetvédelmi konfliktus színtere lett.¹ E konfliktus ugyan a hármas határvidéken alakult ki, de közvetlenül magyar és osztrák településeket, s mindenekelőtt a magyar kisvárost, Szentgotthárdot érinti. A konfliktust az robbantotta ki, hogy egy osztrák cég közvetlenül az ország és a város határa mellett egy nagy kapacitású hulladékégetőt szándékozik építeni, s ezt a tervet a szentgotthárdiak minden erővel igyekeznek megakadályozni. Tanulmányunkban ezért a magyar és osztrák határon átnyúló szomszédsági kapcsolatokat mutatjuk be, a konfliktus magyar és osztrák szereplőinek diskurzusait elemezzük.²

Az ófalui atomhulladék-tároló tervezett megépítése körül kibontakozott lokális konfliktust elemezve a környezetvédelmi konfliktusok természetét, társadalmi, kulturális és politikai beágyazottságát plasztikusan,

¹ Ez az esettanulmány az Európai Bizottság 6. keretprogramja által támogatott „Searching for Neighbours [SeFoNe]: Dynamics of Physical and Mental Border in the New Europe” című nemzetközi kutatás keretében készült. Alapjául a 2007 decemberében és 2008 januárjában készített 32 strukturált interjú, a megfigyeléseinket rögzítő terepnapló, a sajtóorgánumok, dokumentumok szolgálnak.

² Szlovénia csendes, passzív szerepet játszik ebben a konfliktusban. A magyar határhoz közel fekvő települések polgármesterei elutasítják a szemétegető megépítését, ám politikai szerepet a konfliktus megoldásában nem vállalnak, és a szlovén állam nem vett részt a környezeti hatástanulmány egyeztetési folyamatában. A szlovén zöld szervezetek képviselői viszont az osztrák-magyar határ mentén szervezett demonstrációk rendszeres résztvevői, s tagjai a konfliktus kapcsán létrejött zöld együttműködésnek.

gondos aprólékossággal mutatják be Szijártó Zsolt tanulmányai.³ A rendszerváltozás küszöbén egy lokális kisközösség és egy állami tulajdonú nagyvállalat között robbant ki a konfliktus, mi viszont most, húsz évvel később két uniós tagállam határán járunk, ahol két ország lakosai és egy osztrák cég feszülnek egymásnak. A geopolitikai feltételek és szereplők különbsége ellenére szembetűnnek a hasonlóságok, úgy a konfliktus folyamatát, mint a jellegzetes diskurzusokat, a környezetvédelmi kockázatok kommunikációját illetően. A „laikus”, környezetüket, életüket, biztonságukat a tervezett beruházástól veszélyeztetve érző emberek mindkét esetben létrehozták a maguk civil szervezeteit, és a konfliktus átpolitizálódása is végbement, igaz, az atomhulladék-tároló megépítése elleni küzdelem a magyarországi rendszerváltás eufórikus környezetébe ágyazódott, míg a hulladékégető ügye nemzetek közti és uniós politikai problémává alakult. A tervezett beruházás mellett és ellen szóló argumentációkban pedig visszaköszön a „szakértők” és „laikusok” által felépített, egymástól gyökeresen eltérő „kockázatvalóságok” közötti átjárhatóság nehézsége, ha nem éppen lehetetlensége.⁴

1. Határok, szomszédsági kapcsolatok

A hajdan az Osztrák-Magyar Monarchia belső periferiáján fekvő vidék magyar, német és szlovén falvainak természetes kis központja volt az iparosodó, fejlődő Szentgotthárd. A trianoni határmegvonással Szentgotthárd munkaerő- és agrárpiacának jelentős részét, az államhatár másik oldalára került falvak pedig természetes központjukat veszítették el, s váltak az új államok külső periferiájává.⁵ A trianoni határ e tájon egyben etnikai és nyelvi határ volt, így a határon átnyúló kapcsolatokat nem terhelték feldolgozatlan nemzeti, nemzetiségi, területi sérelmek,

³ Szijártó Zsolt (2008): Kultúra és konfliktus. In: *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 33–159.

⁴ Lásd különösen: Szijártó Zsolt (2008): Egy konfliktus etnográfija: „laikusok” és „szakértők” vitája az ófalui atomtemető kapcsán. In: *A hely hatalma: lokális szcénák – globális folyamatok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 62–104.

⁵ Szentgotthárd és környéke 1990-ig tartó történetéhez lásd újabban: Beluszky Pál (2005): *Őrség–Vendvidék–Felső-Rába-Völgy. Szentgotthárd és környéke*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs

konfliktusok.⁶ A határ mindaddig átjárható maradt, míg a második világháború után föl nem húzták a vasfüggönyt, ami a magyar oldalt, a mesterségesen visszafejlesztett Szentgotthárdot nem csupán az „ellenséges” Ausztria, hanem Magyarország belseje felé is hermetikusan elzárta.

A határon átívelő szomszédsági kapcsolatok újraeledésének időszaka a nyolcvanas évekre tehető, az azóta eltelt bő negyedszázad alatt magánemberek, civil szervezetek, intézmények, települések határon átnyúló kapcsolatai egyre bővültek és gazdagodtak a geopolitikai változások, a fokozatos nyitás, a szocialista blokk összeomlása, majd az európai integráció kínálta keretek és lehetőségek függvényében.

A kapcsolatok építésében a sport- és kulturális egyesületek jártak az élen, politikai szinten akkor intézményesült az együttműködés, amikor Szentgotthárd 1983-ban városi címet kapott.⁷ Felpezsdült az élet az osztrák–magyar határ mentén: heiligenkreuzi és szentgotthárdi gyerekek nyári cseretáborokban ismerkedtek egymással és egymás nyelvvel; kórusok adtak koncertet a határ túloldalán fekvő falvakban; focicsapatok játszottak barátságos mérkőzéseket egymással; 1988-ban hosszas előkészületek után a szentgotthárdi és jennersdorfi zeneiskola növendékeiből és tanáraiból megalakult a ma is működő közös ifjúsági zenekar (*Raabtaler Jugendorchester*). 1987-ben az érintett településeknek sikerült kiharcolniuk, hogy Szentgotthárd csatlakozzon a heiligenkreuz–jennersdorfi szennyvíztisztítóhoz, azóta is ott tisztítják a város szennyvizét.⁸ A mindennapok szintjén

⁶ Az osztrák–magyar határra teljes egészében érvényes ez az állítás, a jugoszláv és magyar államhatárt úgy vonták meg, hogy néhány szlovén falu Magyarországon maradt, míg magyar falvak sora került át Jugoszláviához.

⁷ Magyar–jugoszláv/szlovén viszonylatban az enyhülés jóval korábban, a hetvenes években megindult, errefelé könnyebb volt kialakítani az oktatási, kulturális és politikai kapcsolatokat. A jószomszédi kapcsolatok a politikai-gazdasági rendszerváltozást, a határok eltűnését, az önálló szlovén állam létrejöttét követően csak erősödtek, mindenekelőtt annak köszönhetően, hogy Szlovénia rendkívüli anyagi, erkölcsi és politikai támogatást nyújt a Szentgotthárdon és környékén élő néhány ezres lélekszámú szlovén kisebbségnek.

⁸ A nyolcvanas-kilencvenes években a Szentgotthárd és a szomszédos dél-burgenlandi települések között kialakult kapcsolatban fontos közvetítő szerepet játszott a Szentgotthárdhoz csatolt Ráabafüzesen élő, a kitelepítés után töredékére fogyatkozott német kisebbség. Ők tudtak kommunikálni a szomszédokkal, míg az osztrák oldalon a trianoni határmegvonás óta etel évtizedek alatt teljesen eltűnt a magyar nyelv ismerete. Szentgotthárd élén 1984 és 2002 között egy ráabafüzesi német származású, német anyanyelvű közigazdász állt, akinek rokonai éltek a határ túlsó oldalán, s aki személyes jó viszonyt alakított ki a szomszédos települések, mindenekelőtt Heiligenkreuz vezetőivel. Ha nem ő Szentgotthárd

megindult az osztrák bevásárlóturizmus, amely a kilencvenes években élte virágkorát, és a vasfüggöny lebontása után magyarországi munkavállalók is megjelentek az osztrák legális és fekete munkaerőpiacon.⁹

A határok átjárhatóvá válása, majd eltűnése mellett a határon átnyúló kapcsolatokat a bővülő Európai Unió is alakítja a maga fejlesztési politikájával, forrásaival. Oktatási intézmények, civil szervezetek, nemzeti parkok két- és többoldalú együttműködésen alapuló projektjei mellett és mindenekelőtt az Európában egyedülálló, PHARE CBC valamint Interreg II támogatással 1997-ben létrejött, teljes infrastruktúrával ellátott, határon átnyúló *Szentgotthárd-Heiligenkreuz Ipari Parkot (IP)* kell megemlítenünk.¹⁰

A mindösszesen 65 hektárnyi, összefüggő terület tulajdonjoga az első három évben nagyjából fele-fele arányban oszlott meg a magyar és az osztrák fél között. 2000-ben a további fejlesztésekhez tőkeemelésre volt szükség, ehhez azonban Szentgotthárd önkormányzata nem tudott hozzájárulni. Így lett az IP többségi tulajdonosa a Burgenland tartomány százszázalékos tulajdonában lévő *WIBAG (Wirtschaftsservice Burgenland Aktiengesellschaft)*.¹¹ Ez a kényszerű lépés azt eredményezte, hogy a 8,7%-os tulajdoni hányaddal rendelkező Szentgotthárd legfeljebb ilyen arányban tudja érdekeit képviselni az IP területének értékesítését, hasznosítását, a beruházásokat illetően.¹²

tanácselnöke, majd polgármestere, valószínűleg a határon átnyúló kapcsolatokat is másként alakulnak. Az osztrák-magyar határ mentén fekvő települések kapcsolatai nem feltétlenül a szoros együttműködés mintázatával írhatók le. Az egymással szomszédos Jánossomorja és az észak-burgenlandi Andau a rendszerváltást követő években egymástól élesen eltérő irányú utat járt be, amelyen az érintkezési pontokat legfeljebb az osztrák oldalon vállalt napszámos munka, illetve a magyar oldalon bérelt/művelt földek jelentették. Az osztrák település lakóinak többsége, gazdasági érdekeit védve, élesen ellenezte a határ megnyitását is. Lásd: Gerhard Baumgartner – Kovács Éva – Vári András (2002): *Távoli szomszédok./ Jánossomorja és Andau 1990–2000. Entfernte Nachbarn. Jánossomorja und Andau 1990–2000.* Teleki László Alapítvány, Budapest/László Teleki Stiftung, Budapest, Regio Könyvek/Buchreihe Regio

⁹ „Szentgotthárdon volt a legtöbb butik a megyében. A végén már be kellett avatkozni, le kellett teremteni őket, mert a magyar vendégekkel nem is akartak foglalkozni” – emlékezett a város volt polgármestere.

¹⁰ Ausztria ekkor már két éve uniós tagállam volt, Burgenland kiemelt fejlesztési területként jelentős forrásokhoz jutott. Magyarország 2004-ben csatlakozott az Európai Unióhoz.

¹¹ A *WIBAG* az osztrák oldalon kezdettől többségi tulajdonos volt.

¹² Az IP magyarországi alkalmazottja és a szentgotthárdi városvezetés természetesen maga tárgyal a magyar oldalon megtelepedni kívánó befektetőkkal, s dönt

Az IP a maga idejében a jószomszédi viszonyt kifejező uniós beruházás volt, s az is maradt addig, amíg a szeméttégető építésének terve nyilvánossá nem vált. A legújabb konfliktus fényében Szentgotthárd városának korábbi polgármestere hibának tartja, hogy elmaradt a közös szabályozás; rögzíteni kellett volna, hogy milyen termelő tevékenységet nem engednek be az Ipari Park két oldalára, s azt is, hogy a környezeti szempontból kérdéses beruházások engedélyezéséhez mindkét fél egyetértésére szükség van. A szabályozás elmaradt, mert *„erre nem gondolt senki, olyan jó volt a viszony”*.

2. Környezeti konfliktus és szomszédság

2. 1. A konfliktus fontos állomásai

2006 májusában a *BEGAS (Burgenländische Erdgasversorgungs-AG)*¹³ a heiligenkreuzi Ipari Parkban projektbemutatót tartott, amelyre nem hívták meg sem Szentgotthárd vezetését, sem az IP alkalmazásában álló magyar menedzsert, aki véletlenül jutott be a tájékoztatóra. Ekkor derült ki, hogy a *BEGAS*, az IP osztrák oldalán fekvő legnagyobb üzem, a cellulóz gyártásával foglalkozó *Lenzing Fibers GmbH*-val egyetértésben egy éves szinten 250 ezer tonna ún. maradványanyag – szennyvíziszap, műanyag és fahulladék – elégetésére alkalmas hulladékégetőt kíván megépíteni az IP területén, hogy így biztosítson olcsó energiát az IP üzemei, mindenekelőtt a *Lenzing* számára.

A szentgotthárdi városvezetéshez azonnal eljutott a hír a beruházás tervéről – amely akkor már fölkerült a *BEGAS* honlapjára –, és arról, hogy a projekt bemutatása során az egyik dia fölső sarkában állítólag ez a mondat szerepelt: *„és a magyarokat majd meggyőzzük”*.

A reakció gyors és határozott volt. Szentgotthárd képviselőtestülete már májusban határozatot fogadott el: nem ért egyet a város lakóinak

a beruházásokról, de például a terület árát a park mindkét oldalán a *WIBAG* határozza meg.

¹³ A Burgenland tartomány energiaellátását biztosító részvénytársaság 2002 óta három önálló szervezeti egységből áll, a *BEGAS* hozta létre az *RVH Heiligenkreuz GmbH*-t, azt a szervezetet, amely a hulladékégető beruházásának levezényléséért felelős. A *BEGAS* részvényesei Burgenland tartomány és burgenlandi önkormányzatok. Lásd: www.begas.at, valamint www.sauber-verwerten.at.

érdekeivel ellentétes és a térség fejlesztési elképzeléseivel szembemenő projekttel. Az önkormányzat politikai és diplomáciai vonalon indult el, nemzeti és európai parlamenti képviselőket keresett fel, a szakminisztériummal kezdett tárgyalásokat, ezzel egyidejűleg a város civil szervezetei is elkezdtek mozgolódní. Az első demonstrációra 2006 júniusában került sor, a Rábafüzes-Heiligenkreuz határátkelő felpályás útlezárásával kezdődött a tiltakozások hosszú sorozata.¹⁴

1. kép

A *BEGAS* vezetői 2006 júliusában meghívták a környékbeli osztrák falvak és Szentgotthárd polgármestereit, képviselőit egy bécsi kirándulásra, két szemétegetőt mutattak meg nekik, hogy meggyőzzék őket, korszerű és környezetbarát, az emberi egészségre veszélytelen technikáról van szó. A bécsi kirándulás magyar résztvevőit nem sikerült meggyőzniük. 2007 februárjában Szentgotthárd polgármestere a hajdani vasfüggöny mentén létesült *Népek Barátsága Emlékparkban* a magyar nemzeti lobogó helyére fekete zászlót húzott, hogy így fejezze ki: „*gyászoljuk a barátságot!*”

Márciusban a város több mint ezer diákjának tartott rendhagyó környezetvédelmi óra keretében indították útnak a „*Nein, danke!*” mozgalmat, a fekete zászló helyére pedig a *Nein, danke!* feliratú zászló került, máig itt lobog. (Lásd 1. kép)

2007 tavaszán került sor az eddig legnagyobb tiltakozó tüntetésre, ekkor jelent meg az országos sajtóban az osztrák nagykövet és Szentgotthárd

¹⁴ Szentgotthárd, majd a környezetvédelmi konfliktusok megoldására létrejött civil szervezet, a *PRONAS* (Pro Natura St. Gotthard) kezdettől hangsúlyt fektet arra, hogy az eseményeket lehetőleg napra pontosan dokumentálja. E dokumentumok, illetve a sajtóban megjelenő cikkek feldolgozása, elemzése kutatásunk fontos részét jelentik. Lásd a www.szentgotthard.hu, valamint www.pronas.hu weboldalakat.

hárd polgármestere közötti éles hangú levélváltás, és a magyar parlament is elfogadta a várost támogató határozatát.

Mindeközben az elkötelezett civilek létrehozták a maguk szervezetét *PRONAS (Pro Natura St.Gotthard)* néven, megindult a magyar, osztrák és szlovén zöld szervezetek közötti együttműködés is, létrejött az osztrák *BIGAS (BürgerInitiative Gegen AbfallSchweineerei – Polgári Kezdeményezés a Szemétdísznóság Ellen)*.

2008 januárjában nyilvánosságra hozták a beruházás környezetvédelmi hatástanulmányát. Mivel a szemétégető a határ mentén épül meg, és környezeti hatásai Magyarországon is érezhetőek lesznek, az ENSZ Espoo-i egyezménye¹⁵ alapján a magyar államot be kell vonni az engedélyezési eljárásba, az egyezmény a kormánynak véleményezési jogot biztosít, vétőjogot nem. Az osztrák törvények alapján is mód nyílt bekapcsolódni az engedélyezési eljárásba, bárki, aki az érintett (a projekt színhelyéül szolgáló, illetve azzal határos) településeken él, állásfoglalást nyújthatott be a tervezett beruházással kapcsolatban. Emellett ügyfélként is bejelentkezhetett szomszéd településekről (így Szentgotthárdról is) olyan magánszemély, aki igazolni tudja, hogy a beruházással anyagi, erkölcsi kár éri, valamint ügyfélként való elismerésüket kérhették magyar környezetvédelmi szervezetek is. Az ügyféli státus elismerése részvételi és fellebbezési jogot biztosít az engedélyezési folyamatban.

A környezeti hatástanulmány nyilvános véleményezési folyamata 2008 márciusában lezárult, Szentgotthárdról, a magyar virtus és a környezetkímélő közlekedés jegyében, lovas futárok vitték a dokumentumokat Eisenstadtbba, a tartományi kormány hivatalába. Osztrák és magyar oldalról összesen 5605 beadványt juttattak el az illetékes, engedélyező hatósághoz.

Miközben javában folyt a környezeti hatástanulmány véleményezési folyamata, Szentgotthárd városa 2008. április 6-ára népszavazást írt ki „egészségünk és környezetünk védelméről”, melynek egyik kérdése a szemétégető elutasítására vonatkozott. A helyi véleménynyilvánító népszavazáson a jogosultak 59%-a jelent meg, 98%-uk elutasította az égető megépítését is. 2008 nyarán repedés támadt a beruházást támogató borgenlandi önkormányzatok addig tömörnek látszó falán is, három kisteleplés (Mogersdorf, Weichselbaum, Eltendorf) képviselőtestülete hozott határozatot az égető megépítése ellen. A tiltakozók köre tovább bővült,

¹⁵ Az egyezmény 1997-ben lépett hatályba.

száz magyar és osztrák orvos tiltakozott a beruházás ellen annak egészségkárosító hatása miatt, és a környezeti hatástanulmány megjelenése után a közeli steiermarki és burgenlandi termálfürdők vezetői is hangot adtak a beruházással szembeni ellenérzésüknek, mondván, a létesítmény imázs-romboló, és féltő, hogy a termálturizmus visszaeséséhez vezet.

Burgenland tartomány saját szakemberei mellett független szakértőket is megbízott a hatástanulmány véleményezésével. A környezeti hatástanulmány elfogadásának folyamata 2008 őszén Oberwartban nyilvános közmeghallgatással zárult, de már nyár eleje óta köztudomású volt, hogy a tartomány által felkért szakértők véleménye szerint a tervezett beruházás sem a természeti környezetet, sem az emberek életminőségét nem veszélyezteti, s hogy Burgenland tartomány támogatja a projekt megvalósítását.

2008. december 12-én Szentgotthárd és Mogersdorf önkormányzata, az osztrák Zöld Párt és öt szlovén zöld párt, valamint a PRONAS és a BIGAS közös petíciót írt alá és küldött el az Európai Parlamentnek, amelyben tiltakozásukat fejezik ki a tervezett hulladékégető ellen. Ugyancsak az év végén indította el hulladékégető-ellenes képeslap-akcióját a város önkormányzata; a kétnyelvű képeslapokat a MOL-kutaknál

MADE IN BURGENLAND
DANKE, NEIN!

AZ OSZTRÁKOK KEDVES EMBEREK.
JÓ SZOMSZÉDSÁGBAN ÉLÜNK
VELÜK. OLYKOR MEGLEPJÜK
EGYMÁST EZZEL-AZZAL.
**MÉGSEM FOGADHATUNK EL
MINDEN AJÁNDÉKOT.**
Österreicher sind gute Menschen. Wir sind einander
gute Nachbarn. Ab und zu überraschen wir einander
mit diesem und jenem. Man darf aber nicht
alle Geschenke annehmen.

I ♥ SZENTGOTTHÁRD

Der Atem
von Heiligenkreuz

árusítják, a támogatók kihelyezett ládába dobott lapjait a cég juttatja el a címzetteknek, Mag. Rudolf Simandlnak, a *BEGAS* igazgatójának valamint Hans Niesslnek, Burgenland tartományfőnökének. (lásd 2. kép) Ám a tartós és heves tiltakozás, és a mégoly szellemes akciók sem tántorították el az eltökélt osztrák politikusokat és hatóságokat, hiszen 2009 januárjában Burgenland Tartományi Hivatala megadta az elsőfokú engedélyt az égetőmű megépítésére – „*az előzmények ismeretében nem meglepő módon*”, olvashatjuk a *PRONAS* honlapján.

2.2. A konfliktuskezelés aszimmetriái

A hulladékégető jószerivel attól a perctől kezdve, hogy a beruházás terve napvilágra került, Magyarországon *nemzeti, két állam közötti és egyúttal európai uniós* politikai kérdéssé vált. A nagyfokú politikai érzékenység okai között a Rába és a Lappincs folyók évek óta tartó szennyezése éppen úgy megtalálható, mint a környezetszennyezés és a beruházás ellen fellépő szentgotthárdi civil szervezet, a *PRONAS* stratégiája. A két folyón évek óta tapasztalható szennyezés kérdésében – különböző börgyárakból és a fürstenfeldi geotermikus erőműből szennyező anyagok, só kerül az élővizekbe – a magyar és osztrák hatóságok nem jutottak megoldásra, az osztrák oldal a szennyezés tényét is vonakodott elismerni. A szentgotthárdi civilek kezdettől azt a stratégiát követik, hogy nem csupán a magyarországi illetékes hatóságokat keresik meg, hanem közvetlenül fordulnak az osztrák szereplőkhöz, legyenek azok folyószennyező börgyárak, környezetvédelmi szakhatóságok, minisztériumok vagy politikai pártok.¹⁶ Ezzel közvetlen reagálásra készítették az érintetteket. Mindezzel egy időben a magyar szakminisztériummal, környezetvédelmi szakhatóságokkal is személyes kapcsolatokat alakítottak ki. Ugyanakkor a konfliktus mentének, tevékenységüknek, állandó akcióiknak, a 2006 óta szervezett közel 50 kisebb-nagyobb demonstrációnak saját honlapjukon túl is széles, országos médianyilvánosságot biztosítottak. Kétségtelen, hogy a magyar nyilvánosságban mindvégig ez a szervezet – kisebb mértékben a helyi önkormányzat – tematizálta és értelmezte magát a konfliktust. A magyar kormányzat és a politikai pártok képviselői a civil szervezet szakadatlan

¹⁶ Ez azért is lehetett sikeres stratégia, mert a *PRONAS* vezetője és vezetőségi tagjai között többen kiválóan, tárgyalási szinten beszélnek németül.

nyilvános jelenléte, a fáradhatatlanul gyártott levelek, petíciók miatt sem engedhette meg, hogy ne vegyen tudomást a határ mentén felhalmozódott környezetvédelmi konfliktusokról. S ebben a kérdésben az egyébként rendkívül megosztott magyarországi politikai elit egységesnek bizonyult. Nem pusztán a térség országgyűlési képviselője emelte fel a szavát az „ördögi terv” ellen, mind a Rába, mind az égető ügyét az uniós parlament környezetvédelmi bizottsága elé vitte egy néppárti képviselő, aki azután képviselőtársaival együtt tiltakozó levelet írt Burgenland tartomány vezetőinek, az osztrák környezetvédelmi miniszternek. A magyar parlament környezetvédelmi bizottsága kihelyezett ülést tartott Szentgotthárdon, a környezetvédelmi miniszter, illetve államtitkárai rendszeres vendégek itt.¹⁷ 2007 júliusában az osztrák és a szlovén nagykövet társaságában látogatást tett a városban, s megtekintette az éppen megint habzó Rábát a környezetvédelmi elkötelezettségéről ismert köztársasági elnök, aki nyilatkozatában „tűrhetetlennek és cinikusnak” nevezte az osztrák hatóságok viselkedését, s a konfliktusok kapcsán hangsúlyozta, hogy azok a két állam egymáshoz való viszonyát terhelhetik meg. A magyar kormányfő a 2007. szeptember 21-én az osztrák *Der Standard* című lapnak adott interjújában az osztrák politika „túlzott magabiztosságáról” beszélt, s a környezetvédelmi problémára is utalt. A környezetvédelmi konfliktusok, a szemétegető ügye a 2007. november 29-én Budapesten megtartott közös osztrák-magyar kormányülésen is szóba kerültek, ahol a magyar miniszterelnök arra kérte az osztrák kancellárt, hogy a határ magyar oldalán élők aggályait és ellenkezését figyelembe véve vegye fontolóra, hogy az égetőművet más helyszínen építik meg. Az osztrák kancellár biztosította magyar kollégáját arról, hogy az engedélyezés során a nemzetközi egyezmények és az osztrák törvények szerint járnak el, s kikérik az érintettek véleményét, de kijelentette, hogy az égetőmű megépítése gazdasági és nem politikai kérdés.

A kancellár véleményét osztották a hulladékégető megépítését támogató szakértők és politikusok is, a határ osztrák oldalán ugyanis a beruházás *tisztán gazdasági és technológiai* kérdésként jelent meg, és nem vagy csak korlátozott mértékben és eredménnyel vált politikai problémává. Noha 2007 őszén önkormányzati választásokat tartottak Burgenlandban, egy

¹⁷ Az égető elleni tiltakozók közé léptek megyei és regionális politikusok is, akik levélben fordultak a burgenlandi tartományfőnökhöz.

település kivételével a beruházás nem volt választási téma.¹⁸ A politikai küzdőtéren pedig a tartományi parlament és a helyi önkormányzatok kis ellenzéki pártjai, az FPÖ (Osztrák Szabadságpárt) és a Zöld Párt képviselői emelték fel szavukat a hulladékégető megépítése ellen, illetve a magyarok tiltakozó akciói mellett. A beruházás, ha egyáltalán, legfeljebb tartományi belpolitikai harcok témájaként bukkan fel a nyilvános diskurzusokban. Az égetőmű megépítését támogató politikusok meggyőződése, amelyben a beruházó is osztozik, hogy csupán néhány szentgotthárdi politikus és izgága civil, valamint helyi ellenzéki és minden fejlődésre nemet mondó zöld politikus *kreál problémát és okoz konfliktust* ott, ahol az nem létezik.

A beruházó *BEGAS* megteremtette a maga nyilvánosságát. 2007 júniusában az Ipari Park irodaépületében megnyitotta információs irodáját – a projektiroda egy munkatársa felelős a lakossági kommunikációért, bárki érdeklődő besétálhat ügyfélfogadási időben –, és önálló honlapon tájékoztatja az érdeklődőket a beruházás részleteiről, a környezeti hatásvizsgálat aktuális állásáról, s ad választ azokra a kérdésként megfogalmazott aggályokra, amelyek a beruházással szemben felvetődnek. E válaszok természetesen egy irányba mutatnak, a projekt mellett érvelnek.¹⁹

2.3. Folytonosság és változás a határ menti szomszédsági kapcsolatokban

A környezetvédelmi konfliktusok nem alakították át a magánemberek, kulturális és sportegyesületek, intézmények határon átnyúló kapcsolatait, együttműködéseit; a Rába habzása és az égető terve miatt nem dolgoznak kevesebben Ausztriában, nem csökkent a szomszédos országban bevásárlók, a Szentgotthárdon fodrászhoz, kozmetikushoz, fogorvoshoz, fürdőbe járók száma, a már együttműködő iskolák, zene- és énekkarok továbbra is közös projektek megvalósításán fáradoznak.

¹⁸ A Szentgotthárddal és Heiligenkreuz-cal is határos Mogensdorfról van szó, amelynek néppárti polgármestere, dacolva elvtársai figyelmeztetésével, választási kampányában tematizálta a szemétegető ügyét. A község képviselőtestülete 2008 márciusában a beruházást elutasító határozatot fogadott el.

¹⁹ Lásd a www.sauber-verwerten.at honlapot. Jellemző, a párhuzamos nyilvánosságok létét alátámasztó adalék, hogy a *PRONAS* rendszeresen hírt ad az osztrák médiákban megjelenő cikkekről, tudósításokról is, időrendbe szedve mindegyik elérhető a szervezet honlapjáról. Az *RVH Heiligenkreuz* honlapján a beruházó cég sajtóközleményei kapnak helyet. Az osztrák zöldek, a *BIGAS* állásfoglalásait, cikkeket, beszámolóit a különböző akciókról, demonstrációkról a www.buergeraktiv.at honlapon lehet elérni.

Átalakult viszont a politikai szintű együttműködések, koalíciók miniatúrája. Míg korábban a heiligenkreuzi és szentgotthárdi vezetés kapcsolatát jóvialis barátság színezte, addig az égetőmű tervének nyilvánosságra kerülését követően Szentgotthárd (2002 óta hivatalban lévő, 2006 őszén újraválasztott) polgármestere, ha nyilvánosan meg nem is szakította, de a konfliktus megoldásáig felfüggesztette a hivatalos kapcsolatokat a szomszédos település régi és 2007-ben megválasztott új polgármesterével és képviselőtestületével. Szorosra vonta viszont az együttműködést a beruházást ellenző mogersdorfi önkormányzattal.²⁰ Az új, a *tervezett beruházás támogatása, illetve elutasítása mentén formálódó koalíciós koreográfia* látványosan megjelent a Magyarország schengeni övezethez való csatlakozását övező eseményeken. A város hivatalosan Mogersdorffal ünnepelt, míg a heiligenkreuzi határszakaszon, a *Népek Barátsága Emlékparkban* magyar, osztrák és szlovén zöld szervezetek tartottak újabb tiltakozó akciót.

A zöld szervezetek formálták át leginkább a határon átnyúló szomszédsági kapcsolatok tartalmát és jellegét és a határról szóló diskurzusokat.²¹ Az égetőmű megépítése ellen tiltakozó magyar civilek kiépítették a kapcsolatot a szomszéd osztrák és szlovén zöldekkel, s nagyon gyorsan kialakult a *zöld, környezetvédelmi szervezetek, magánemberek, szakértők határon átnyúló hálózata*. Ez a hálózat a mindenkori feladatokhoz, akciókhoz igazodva működik, hol a PRONAS és a BIGAS közös tüntetéseinek szervezését, akcióinak összehangolását jelenti, hol osztrák vízügyi szakemberekkel közös vízmintavételt a Rábából.²² A hálózat kialakul-

²⁰ A két település között nem új az együttműködés, közös EU-s projekt keretében építették meg az őket összekötő utat, amely 2007. december 21-ig csak kerékpárral, azóta már autóval is járható.

²¹ Sajátos módon a kezdeményező, aktív szerepet a magyarországi civilek játszották ebben a kapcsolat- és hálózatépítési folyamatban. Tehették ezt azért, mert a magyar oldalon a hulladékégető elleni fellépésben kezdettől élvezik a helyi önkormányzat támogatását. Mindez nem mondható el az osztrák oldalon, ahol a néhány zöld párti képviselő, a civil kezdeményezések masszív ellenállásba ütköznek. Ők maguk úgy fogalmazzák, hogy a dél-burgenlandi politikai szótárban a zöld jelző „szitokszó” jelent. A polgármesterek, a beruházó BEGAS zöld politikusokról és civilekről alkotott véleménye lesújtó: „hivatásos demonstrálók”, akik így teremtenek nyilvánosságot maguk számára, szakmai felkészültség híján lévő, minden fejlődést ellenző emberek, ha rajtuk múlna, ma is mindenki gyalog járna stb.

²² A magyar oldalon az önkormányzat, majd a PRONAS tevékenységében a folyószennyezés és az égetőmű elleni fellépés a kezdetektől összekapcsolódott. A folyószennyezés ügyében a PRONAS, a magyar szakhatóságok és a minisztérium együttes fellépésükkel sikereket értek el, mindenekelőtt a határon átnyúló együttműködés területén, az osztrák fél, minisztérium, szennyező üzem, szakhatóság

lása egyben egy *közös tanulási folyamatot* is jelent; a környezetszennyezés elleni eredményes fellépés érdekében a résztvevőknek új tudás, új készségek elsajátítására van szüksége, úgy a környezetvédelem, a hulladék-gazdálkodás, a nemzeti és uniós jog, mint a nyilvános akciók szervezése, a hatékony nyilvános fellépés vonatkozásában. E hálózat *rugalmas*, bővül és szűkül; láthattuk, hogy a hulladékegető ellen sikerült mozgósítani a térség orvosait, de ma már a magyar civilek részt vesznek olyan osztrák és szlovén környezetvédelmi demonstrációkon is, amelyek közvetlenül nem érintik a magyar területeket.

A határon átnyúló zöld hálózat kialakulásával a szomszédsági kapcsolatokban új, eddig ismeretlen szereplők jelentek meg. Ennél fontosabb azonban, hogy a konfliktus átrajzolja a határokat, módosítja a határ jelentését. Az elutasított beruházás egy *lokális* államhatárhoz kötődik, ugyanakkor az égető ellenzése és támogatása mentén új, *globális, virtuális* határ, értékek, fejlesztési politikák, jövővíziók ütközési zónája keletkezik. Az államhatár elveszti jelentőségét, a határ filozófiák, értékek, érdekek, elkötelezettségek mentén választ el és köt össze. Egy osztrák zöldpárti képviselőnő, a BIGAS egyik vezetője így értékelte az együttműködést:

„(...) kölcsönösen részt vettünk egymás akcióiban, és megalakítottunk egy határon átnyúló kezdeményezést, amit trilaterálisnak is mondhatunk, Szlovéniával is. Eltekintve attól a negatív dologtól, amit itt terveznek, én ezt pozitívnak tartom. Közvetlenül a határ mellett nőttem fel, és mindig csak egy irányba néztem, soha sem kelet felé. Nem ismerjük a nyelvet sem, és kár, hogy nem voltak kapcsolatok. Ezért nagyon pozitívnak tartom, hogy mi itt együtt dolgozunk, és végre a másik oldalra is nézünk, közös dolgaink vannak. Végso soron egy régiót alkotunk, mindegy, melyik államban élünk.”

Szemben az idézett politikusnővel, a beruházás támogatói az államhatár jelentőségének elhalványulását, a magyar és az osztrák oldal egyesülését a gazdaságtól, a gazdasági fejlődéstől várják, aminek része az égető megépítése is. Heiligenkreuz volt polgármestere így vélekedik: *„A magán- és gazdasági kapcsolatok mennek a maguk útján, mert ott csak*

ma már partnernek tekinti a magyar egyesületet és hatóságokat, közösen igyekeznek meghatározni és kiküszöbölni a szennyezés forrásait. Az égetőmű tekintetében azonban nem történt és nem is várható hasonló együttműködés és megoldás.

a realitás számít. És meg vagyok arról győződve, hogy a magyar gazdasági szakemberek valószínűleg nagyon örülnek annak, ha az egész úgy fejlődik tovább, ahogy most látszik.”

3. Parallel világok és diskurzusok

A szemétégető megépítését támogató és ellenző diskurzusok egymás mellett élnek, s ugyan a maguk saját nyilvánosságában reflektálnak egymásra, *nincs átjárás és párbeszéd* közöttük, hiszen különböző filozófiák, értékek, tudás és hitek mentén szerveződnek.²³ Kutatóként nem lehet tisztünk egyik vagy másik diskurzus igazsága mellett állást foglalni, és az sem feladatunk, hogy az égető ellen vagy mellett törjünk lándsát. Elsősorban nem azért, mert hulladékgyártási vagy környezetvédelmi kérdésekben laikusok vagyunk, hanem mindenekelőtt azért, mert azt valljuk, hogy a környezetvédelmi konfliktusok mindig adott társadalmi környezetbe ágyazódnak, nem tekinthetők pusztán technikai-technológiai problémának, maguk az érintettek sem (csak) akként kezelik. Azt tapasztaltuk, hogy a hulladékégető megépítését támogató, illetve ellenző diskurzusokat rendkívül erős érzelmek, olykor indulatok hatják át, még akkor is, ha ezeket az érzéseket olykor hűvös számok, statisztikák fedik el. Érthető ez, hiszen minden résztvevő, érintett számára nagy a tét, a szó tágabb értelmében vett egzisztenciális kérdéstről, az emberi élet biztonságáról, a biztonságérzetről van szó. Másként fogalmazva arról, hogy ki mit gondol, tud, hisz egy adott beruházás, esetünkben egy energiát előállító hulladékégető megépítéséből fakadó előnyökről és *kockázatok*ról. Kutatóként tehát nem törekedhetünk másra, mint hogy megértsük, értelmezzük a diskurzusok struktúráját, feltárjuk a mögöttük húzódó érdekeket, értékeket, vélekedéseket, hiteket.

²³ „(...) a szembenálló felek – különböző perspektívájuknak megfelelően – egymástól gyökeresen eltérő „kockázatvalóságokat” építettek fel, ami nagymértékben megnehezítette közöttük a „kockázatkommunikációt”. Szijártó (2008): 100. A beruházást támogatók és ellenzők diskurzusai nagyon hasonló logika, értékek, tudások és hitek mentén épülnek fel, mint ahogy azt Szijártó az ófalui konfliktus kapcsán bemutatta.

3.1. A fejlődés forгатókönyvei

Nem csupán a diskurzusok, az érdekek is összebékíthetetlenek. Az osztrák oldalon erős gazdasági érdekek fűződnek a tervezett beruházáshoz, hogy ezek egyben politikai érdekek, azt csupán a projekt osztrák ellenzői hangsúlyozzák, utalva arra a sajátosságra, hogy Burgenland tartomány tulajdonos a befektető cégben, ugyanakkor a projektet is a tartományi hivatal engedélyezi. 115 millió eurós befektetésről van szó, amelynek célja a cellulózrostot előállító, rendkívül nagy energiaigényű *Lenzing Fiber GmbH* heiligenkreuzi üzemének tartós ellátása olcsó és környezetbarát energiával (árammal és hővel). A tét a beruházás kivitelezője, a *BEGAS* és leányvállalata, az *RVH Heiligenkreuz* képviselői és a projekt támogatói szerint az, hogy megmaradjon a cég az IP-ben, hogy bővítse termelését és növelje foglalkoztatottainak számát. A 2006 óta működő biomassza-erőmű energiáját is ez a cég vette meg, éppen azután, hogy az égető terve miatt megszakadtak a tárgyalások Szentgotthárd és az IP között a biomassza-erőmű olcsó energiájának átvételéről. A közvetlen tét tehát egy jelentős kapacitású és tőkeerejű üzem, valamint 180 munkahely megtartása. A hosszú távú gazdasági érdekek között első helyen az olcsó és fenntartható energia megteremtése áll, ami vonzó lehet újabb betelepülő cégek számára is. Az olcsó energiára pedig égetően nagy szükség van annak érdekében, hogy az itt működő s majdan betelepülő cégek versenyképesek maradjanak a világpiacon. A beruházó *Energiapark* megteremtéséről beszél, ahol a biomassza, azaz a biogáz-erőmű és az égető által termelt energia váltja majd ki a jelenlegi, folyamatosan dráguló energiaforrásokat.

A projektet ellenzők gazdasági érdekek nevében is fellépnek, ezek azonban nem az iparhoz, hanem a turizmushoz kapcsolódnak. Szentgotthárdot azért is érintette érzékenyen az égetőmű megépítésének terve, mert a város hosszabb távú turisztikai fejlesztésének első lépéseként, 2006 őszén ádták át a termálfürdőt. Úgy érvelnek, azzal, hogy megépül az égető, a város és a fürdő is veszít vonzerejéből, az épülőben lévő szálloda ablakából „nem a naplementét lehet majd látni, hanem az égető füstölgő kéményét”. Szentgotthárd a termálturizmussal tágabb vidéke lágy, ökológiai turizmusát kívánja összehangolni, s mind a város, mind a környező falvak vezetőinek meggyőződése, hogy e turizmus alapja az érintetlen, ép és vonzó természeti környezet, amelyet a beruházás tönkretesz. A projekt osztrák ellenzői a dél-burgenlandi falvak számára a lágy turizmus fejlesztésében látják a kitörési pontot, a községek egy része a *Naturpark Raab* tagja, és emellett több olyan

vállalkozás is létrejött az utóbbi időben, amely a közeli termálfürdők beszállítója, s mint ilyen, hangsúlyt fektet az egészséges és biotermékek előállítására. Utaltunk már arra, hogy e termálfürdők vezetői is attól tartanak, hogy pusztán a tudat, hogy a közelben hatalmas mennyiségű szemetet égetnek el, elriaszthatja a vendégeket. A mogersdorfi polgármesteri hivatalban titkárnőként dolgozó asszony attól fél, hogy *„ha megépiül, mi leszünk a falu az égető mellett, senki nem akar majd idejönni nyaralni, pihenni”*.

Az ellenzők szerint a beruházás megvalósulása elkerülhetetlenül visszaveti a turizmust, és ez megélhetési lehetőségek, munkahelyek elvesztését eredményezi. Becsléseik szerint a turisztikai és hozzá kötődő ágazatokban 6000 munkahelyet veszélyeztet a projekt megvalósulása, ami jóval felülmúlja az égetőmű által teremtendő új munkahelyekét. Ez a kritika különösen akkor vált élessé, amikor kiderült, hogy az előzetesen bejelentett száz munkahelyhez képest az égetőben mindössze negyven embert alkalmaznak majd.

Az ellenzők – és néhány gazdasági szakértő – aggályokat fogalmaznak meg a további IP-beli beruházások és a foglalkoztatási kapacitások bővülése kapcsán is. Reális a veszély, mondják, hogy az olcsó energia miatt nagy energiaigényű, tehát elsősorban vegyipari, a környezetet terhelő, szennyező cégek telepednek az IP-be, ami azután az égetőmű kapacitásbővítését eredményezi, mert erre a nyilvánosságra került tervek szerint van lehetőség.

A pro és kontra gazdasági érvek háttérében a kívánatos fejlődési utakról és politikákról alkotott elképzelések eltérései, a „klasszikus” ipar és a posztmodern idők „ipara”, a táj, a természet értékeire építő, ökológiai és egészségturizmus szembeállítása áll.²⁴

²⁴ Az égető támogatói szerint hibás a szembeállítás, hiszen ipar és turizmus jól megférnek egymás mellett, elég megkérdezni a heiligenkreuzi szállásadókat, mennyit profitálnak az Ipari Parkba érkező mérnökökből, szakemberekből. Néhányan, köztük Heiligenkreuz volt polgármestere a szentgotthárdi városvezetés szemére vetik, hogy *„félszívvel”* foglalkozott az Ipari Parkkal, és abban, hogy az nem népesült be a várt mértékben, a koncepcióváltás, a turizmus felé való fordulás is felelős. Továbbfűzve a gondolatot, azt mondják, rossz döntés volt, hogy az Ipari Parkhoz közel építette meg élményfürdőjét, ennek következményeit viselje Szentgotthárd vezetése. Az égető elleni tiltakozás háttérében az áll, hangzik a következtetés, hogy e döntés következményeiért a felelősséget az IP-re, illetve az osztrák beruházóra kívánják hárítani. (Ipar és turizmus harmonikus illeszkedését illusztrálandó, a volt heiligenkreuzi polgármester körbevezetett minket az IP osztrák területén, s a cellulózüzem közvetlen szomszédságában elhelyezkedő területre mutatva mesélte, hogy

3.2. Topográfiaiák

A fejlesztéspolitikai érvelések további szálait felfejtve láthatóvá válik *a fejlett nyugat/észak – fejletlen kelet/dél aszimmetrikus ellenfogalmainak megjelenése a diskurzusokban*. A beruházás mellett kardoskodó politikusok szerint azért van szükség energiaparkra, égetőre, mert ezzel javul a hagyományosan elmaradott, strukturális hátrányokkal küszködő Dél-Burgenland felzárkózási esélye az ország fejlődő centrumterületeihez és a mindig előbbre tartó Észak-Burgenlandhoz. Az ellenzők megfordítják ezt az érvelést, azt hangsúlyozzák, hogy a beruházás éppen azokat az adottságokat, értékeket – a természeti környezetet, a tájat, a csön-det és nyugalmat – veszélyezteti, amelyek a térség tartósan periferikus helyzetének, a határ menti létből fakadó évtizedes elzártságának köszönhetően épek maradtak itt, s amelyekre egy tartós és fenntartható, az emberi élet minőségére veszélytelen turizmusfejlesztést alapozni lehet. Másfelől nem lehet véletlen, mondják, hogy a környezetre veszélyes beruházást nem a fejlett centrumokban, vagy a prosperáló turisztikai régiókban valósítják meg, hanem a keleti perifériára telepítik, az e vidékek által megtermelt hulladékot is ide szállítják, itt égetik el. A történetet a BIGAS egyik vezetője idézte fel:

„Egy asszony a következőt mondta nekem, amikor aláírást gyűjtöttünk: 'lehet, hogy undorítóan hangzik, de a kertemben a szemétdombot a legutolsó sarokba rakom. Ezért teszik ezt (az égetőt) Burgenlandban ide, Heiligenkreuzba és nem Eisenstadtba (a tartományi fővárosba).' Tehát itt, Burgenlandon belül a peremen vagyunk. Még ha a Lenzingnek itt is van az üzeme, kötve hiszem, hogy Burgenland északi részén egy ilyen létesítmény építését elkezdenék és végigvinnék.”²⁵

Az osztrák oldalon észak és dél szembeállítása nem pusztán a fejlettségbeli különbségekre, hanem a hatalmi viszonyok aszimmetriájára is utal, hogy ti. a döntéseket a fejlett északi részen fekvő tartományi központban hozzák meg, azok következményeit viszont a fejletlen délen kell elviselni.

ide tenispályákat álmodtak a cég vezetői, és ő, a polgármester, az IP osztrák tulajdonosa ezt nem ellenezte, igaz, pénzt már nem adott hozzá.)

²⁵ Erre rímelnék egy szentgotthárdi képviselő szavai: „(...) az osztrákok sem hülyék, tudják, hová kell tenni a szarukat, ide a szélére!”

A magyar ellenzők keletről tekintenek nyugat felé. Az első útlezárást követő sajtótájékoztatón egy szentgotthárdi városvezető, a környezetvédelmi bizottság elnöke így fogalmazott:

„A dombok túloldalán az osztrákok négy-öt fürdőt üzemeltetnek, pucos autókkal furikáznak, és gazdagság van. Ahhoz, hogy Szentgotthárd is eljusson ide, egyedüli lehetősége a turizmus fejlesztése. (...) Mi is szeretnénk drága autókat és gazdagságot, de mindezt megghiúsítja a hulladékégető, amelyről azt állítják, hogy környezetbarát. Ha ez tényleg így van, akkor építsék Ausztria valamelyik közkedvelt síparadicsomának tőszomszédságába!”²⁶

Ami az égető tervének nyilvánosságra kerülését kísérő indulaton túl e néhány mondatból érezhető, az egy általánosabb frusztráció, amelyet a nyugati szomszéd jólétéhez való felzárkózás igénye és az a feltételezés táplál, hogy a jómódú szomszédnak éppenséggel nem érdeke, hogy ez megtörténjék.²⁷

Az égető megépítését ellenzők úgy vélik, hogy a beruházó azért is dönthetett Heiligenkreuz, a keleti határszél mellett, mert itt nem várható számottevő ellenállást, másutt, tegyük föl, egy síparadicsom mellett, vagy éppen a tartományi székhelyen a tiltakozást valószínűsíti a fejlett vidékek eleve erősebb érdekérvényesítő képessége, és ami ezzel együtt

²⁶ Azóta is visszatérő fordulat ez a szentgotthárdi diskurzusokban. Az egyik szentgotthárdi weboldalon pl. szavazni is lehet, hol épüljön meg az égető, itt vagy egy osztrák síparadicsomban. A válaszok felől nem lehet kétségünk. A meglehetősen csekély számú (mindössze 328) szavazó 94%-a az alpesi síparadicsomokba kívánja az égetőt. (www.webgotthard.hu)

²⁷ Interjúkban, beszélgetések során visszatérő panaszként hallottuk, hogy az osztrák cégeknél dolgozó magyar munkavállalókat kizsákmányolják, többet kell dolgozniuk, kevesebb bérért, mint a helybelieknek, fölényesen, lekezelően bánnak velük stb. Amikor Heiligenkreuz előző polgármesterét e véleménynyel szembesítettünk, visszakérdezett. *„Miért keres többet egy osztrák, mint egy magyar? Ez egy más mentalitás, a munka egy más világa. És mivel itt többet követelnek tőle, mintha ugyanezt a munkát otthon végezné, úgy gondolom, hogy ennek magától értetődőnek kell lennie. Számomra legalábbis magától értetődő. Az aranyos nyugat nem magától terem, miközben alszunk.”* A polgármester hozzátette, ugyanez az oka az Ausztriában erős EU-ellenességnek, mindenki azt várta, a csatlakozással eljő a Kánaán. Emé önkritikus kitétellet együtt is az orientalista diskurzus egyik általánosan elterjedt toposzának lokális változatával van dolgunk, amelynek inverze a magyar panaszáradat.

jár, a magasabb népességszám.²⁸ Szentgotthárdon és közvetlen térségében alig 15 ezer ember él.

A projekt támogatói a beruházás veszélytelensége melletti érvként gyakran hangsúlyozzák, hogy Bécsben több hulladékégető működik a város közepén, s ott senki nem tiltakozik ellenük, nyilván nincs miért. Az ellenzők azonban nem tartják összemérhetőnek a helyszíneket. Aki Bécsbe megy, nem a jó levegőt keresi, szemben a határvidékre látogatóval; a milliós Bécsnek nem a természeti környezet az értéke, míg errefelé csak ezzel sáfarkodhatnak; a bécsi égetőművekben a bécsiek szemetét és nem másokét égetik el.

Az ellenzők érvelésében találkozhatunk a *kicsi és nagy, a gyenge és az erős* oppozíciójával is. A szentgotthárdiak egyik fájdalma, hogy az égető kéménye magasabb (90 m) lesz, mint a barokk templom tornya (60 m) – e templom a város jelképe, nem mellesleg Magyarország harmadik legnagyobb barokk temploma, tornya messziről vonzza a szemet, igazodási pont. Az égető kéménye az IP-ben áll, de túl azon, hogy ontja majd a füstöt, rontja a tájképet, radikálisan átalakítja a tér hagyományos (szakralitással is átitott) rendjét és arányait.

Kétségtelen, hogy sor került olyan megnyilvánulásokra a magyar oldalon, amelyek riasztóak vagy éppen komikusak lehettek az osztrák szemlélők számára. Látható volt az egyik demonstráción *Auschwitz* feliratú transzparens is, 2007 áprilisában egy reggelre virradóan az IP mellett három akasztófa jelent meg, rajta három ember nagyságú bábu, rájuk tűzve az osztrák zászló színeit viselő papírlapok, *föld, levegő, víz* felirattal. (lásd 3. kép) A szélsőséges megnyilvánulásoktól a civil szervezet és a város önkormányzata is elhatárolódtak, de kifejezték, hogy úgymond megértik az „emberek elkeseredettségét”. S ugyan nem a PRONAS indította, de támogatta a Budapestről induló, osztrák termékek (pl. a sör és a bécsi szelet) bojkottjára felhívó kezdeményezést. Ugyanakkor mind a nyilvánosságban, mind a személyes beszélgetések alatt gyakran és nyomatékkal elhangzott, hogy a szentgotthárdiak tiltakozása, harca nem az osztrákok vagy Ausztria, hanem a beruházást tervező cég és az azt támogató gazdasági és politikai erők ellen irányul. S ez a harc egyenlőtlen felek között zajlik. „*Százmillió euróval szembe szállni hatalmas feladat, de nincs más választásunk*” – mondta egy képviselő

²⁸ Gyakran hallottuk, hogy a BEGAS megpróbálta máshol – Graz, Eisenstadt nevét említették – megépíteni ezt az égetőt, de ott a lakosság tiltakozása miatt elállt a tervétől. A BEGAS cáfolja ezt a feltételezést.

3. kép

4. kép

még 2006-ban. A 2008 áprilisi népszavazás kapcsán a szentgotthárdi polgármester pedig így nyilatkozott: „*A hulladékégető elleni harc kezdetől fogva Dávid és Góliát harca, ám Dávidhoz hasonlóan mi is bízunk a végső győzelemben.*”

Főként az égetőt ellenzők diskurzusában jelennek meg azok az ellentétpárok, amelyek a beruházás konkrét helyszínét egy tágabb, nemzeti, országhatáron átnyúló, illetve szimbolikus topográfiába illesztik, s ezzel egyben a szereplőket is elhelyezik ebben a „küzdőtérben” – önmagukat a védekezésre szorított, gyenge, ám mindenre elszánt, igazából, erkölcsi fölényéből erőt merítő fél pozíciójában látják és láttatják. (A diskurzust átítató ellentétpárok, jelentéstartalmak plasztikusan jelennek meg a „Miénk itt a tér!” környezetvédelmi városi rajzverseny egyik díjnyertes képén is, lásd 4. kép.)

3.3. Információ, tudás és bizalom

Az égetőművel szemben megfogalmazott legfontosabb ellenvetés, hogy *veszélyezteti a természeti környezetet és az emberek egészségét*. A beruházó természetesen minden fórumon azt hangsúlyozza, hogy a létesítmény nem jelent kockázatot sem az emberekre, sem a természeti környezetre. A markáns különbségek rögtön a *nyelvhasználattal* kezdődnek. Az égető beruházója termikus maradékanyag-hasznosító létesítményről (*termische Reststoffverwertungsanlage*) beszél, szemben az ellenzők által használt szeméttégetővel (*Müllverbrennungsanlage*). Az RVH Heiligenkreuz honlapján is az áll mottóként: „mi tisztán értékesítünk” (*wir verwerten sauber*). Míg a beruházók és támogatók által használt fogalomhoz semleges, mi több pozitív jelentések tapadnak: megtisztított anyagok, érték előállítása,²⁹ addig az ellenzők fogalma már korántsem barátságos, a szemét és az égetés egyaránt negatív asszociációkat hív elő. Egyfelől a látszólag semleges technológia nyelve, másfelől érzelmekkel átítatott hétköznapi nyelvhasználat. A projektet bemutató dokumentumokban, a nyilvános vitákban is nyomon követhető ez az oppozíció. Csupán néhány példát említünk. „Csúcsmodern hulladékfeldolgozó”, amelyben „modern füstgáztisztító” gondoskodik arról, hogy káros anyagok ne kerüljenek a levegőbe, amely

²⁹ A környezeti hatásvizsgálat során az osztrák környezetvédelmi hivatal jelezte, hogy ez az elnevezés nem pontos, lényegében hulladék égetéséről van szó. Az elnevezés azonban nem változott.

a beruházásnak köszönhetően tisztább lesz, mint valaha, „nagyszerű mintaprojekt”, amely „az elérhető legjobb és kipróbált technológiákon” alapul, és amelynek köszönhetően „tisztá és kedvező árú” áram és hőenergia képződik a regionális termelőüzemek számára. A beruházás révén „rendkívüli mértékben” felértékelődik a helyszín, ami további üzemek betelepítését eredményezi. A másik oldalon pedig: „ahol szemét van, ott bűz, patkány, fertő és kór van”, a tervezett beruházás az emberek egészségét veszélyezteti, a város és környéke „csendjét”, „nyugalmát”, magát „a béke szigetét” támadja meg. Egyfelől a megbízható technika és a fejlődés, másfelől a pusztulás és a félelem képei.

A projekt ellenzőinek aggályai, félelmei elsősorban a levegőszennyezést érintik. Az uralkodó szélirány miatt az égető kéményéből a füst kelet, vagyis Szentgotthárd, Magyarország felé száll, de környezetében is olyan finompor-kibocsátást eredményez, amely rendkívül veszélyes az emberek egészségére.³⁰ Az egyik városvezető szerint *„egyszer csak azt vesszük észre, hogy az olyan fogalmak, mint a szubalpin klíma, olyan fogalmak, mint az alpesi levegő, olyan fogalmak, hogy az Alpok nyúlványai, és így tovább, ezeket le lehet felejteni. Szentgotthárdon tüdőszanatórium volt. Gyerekek jártak ide gyógyulni...”*

A beruházó a lehető legmodernebb technika alkalmazására, a rendkívül biztonságos szűrőberendezésekre hivatkozik, arra, hogy az uniós-nál is szigorúbb környezetvédelmi előírásoknak köszönhetően minden emissziós értéket alulmúl majd a létesítmény, a káros anyag kibocsátást folyamatosan ellenőrzik, az égető megépítése után a levegő minősége számottevően javul. Az ellenzők szerint viszont az égetés „őskori technika”, amelynél léteznek modernebb megoldások is.³¹ Nincsen tökéletes biztonság, a szűrőberendezés bármikor meghibásodhat, a levegőbe kerülő káros anyagoknak csak töredékét mérik, a folyamat nem lesz teljes egészében követhető és ellenőrizhető. A másik aggály a hulladék szállítására és kezelésére vonatkozik. A hatástanulmány világossá tette, hogy az eredetileg bejelentett 200–250 000 tonna helyett az égetőben évente 325 000 tonna hulladékot, avagy hulladékból kivont, megtisztított

³⁰ Zöldek és orvosok szerint az érintett osztrák falvakban és Szentgotthárd térségében már ma a megengedett határértékek feletti a finompor-koncentráció, az égető megépítése súlyosbítaná a helyzetet.

³¹ Egy éppen épülőben lévő párizsi hulladékégetőre hivatkoznak, amelyet a föld alatt helyeznek el, nem kerül a levegőbe káros anyag. A zöld álláspont szerint mindekelőtt a hulladék mennyiségét kellene visszafogni, és a szelektív gyűjtést és feldolgozást támogatni. Egy ekkora égető megépítése, érvelnek, a még több hulladék termelésére ösztönöz.

maradványanyagot, műanyagot, papírt, fát égetnek el. Ez a Burgenland tartományban megtermelt hulladékmennyiség majd tízszerese, az elégetendő hulladékot tehát máshonnan kell ide szállítani. A szállítás önmagában is megterheli a környezetet, mondják az ellenzők, akkor is, ha a terveknek megfelelően elsősorban vasúton történik. Nem kizárt, hogy a jövőben nem csupán Ausztria más tartományaiból, hanem külföldről, pl. Magyarországról is ide irányul a hulladék-export, ezt az égető bővíthető kapacitásai már ma előrevetítik.³² A beruházó mindezekkel szemben azt hangsúlyozza: a hatástanulmány, a szakértői vélemények is alátámasztják, hogy a létesítmény a környezetre és az emberek egészségére nem veszélyes, s hogy a *BEGAS* működését eddig is „a környezetért és az emberért érzett magas szintű felelősség” hatotta át.

Ebben a konfliktusban és a diskurzusokban az információ, a tudás vagy ezek elmaradása, hiánya, manipulálása kitüntetett szerepet játszik. A legkézenfekvőbb és a környezetvédelmi konfliktusokra jellemző módon úgy, hogy a beruházó, a projekt tervezésében és megvalósításában közreműködő szakemberek a birtokukban lévő *szaktudásra és az ebből fakadó tekintélyre* hivatkoznak, amellyel szembeállítják az ellenzők, tiltakozók, a „laikusok” hozzá nem értését, a szakértelem teljes hiányát.³³

Az égető környezetvédelmi hatástanulmányának véleményezési, engedélyezési folyamatában a civil szervezetek nem tudtak saját, minden részletre kiterjedő, az eredeti dokumentum szerkezete szerint felépülő ellen-hatástanulmányt elkészíteni, mert ehhez szakembereket ugyan igen, de pénzt már nem tudtak keríteni, egy ilyen anyag elkészítése ugyanis több tízezer euróba kerül, s e szervezeteknek nincsenek bevételei. (Akadtak szentgotthárdiak, akik a magyar államtól várták volna, hogy szakértőkkel, pénzzel támogassa egy új hatástanulmány elkészítését, természetesen mindez csak óhaj maradt.) A véleményezési eljárás során a civil szervezetek arra törekedtek, hogy minél több embertől érkezzen a burgenlandi tartományi hivatalba beadvány, mert ezzel a folyamat maga elhúzható, s ugyanakkor jelzi a beruházó, a hatóság felé, hogy a lakosság jelentős

³² A magyar állam eladta a vasúti társaság szállítási ágazatát az osztrák állami vasútnak, illetve a *Győr–Sopron–Ebenfurt Vasúttársaságnak (GYSEV)*, ezzel az utóbbi üzemelteti a Győr–Szombathely–Szentgotthárd vasúti szakaszt. Ez a tény megkönnyítheti majd a hulladékszállítást, s vélhetőleg jó üzlet lesz a társaságnak is. Ezt mindenki elismeri. Néhány, talán túlzottan is gyanakvó szentgotthárdi képviselő azonban szándékossgot vél felfedezni az adás-vétel háttérében, mondván, az üzlet már abban a biztos tudatban kötött, hogy az égetőmű megépül a határ mellett.

³³ Lásd ehhez Szijártó Zsolt 4. lábjegyzetben hivatkozott tanulmányát.

része nem ért egyet a projekttel. Hogy megkönnyítsék a tiltakozók helyzetét, a civilek előre megfogalmazták a beadványokat, amelyeket az égetőmű megépítését ellenző emberek aláírhattak. Ezek a beadványok természetesen általánosan fogalmazták meg az ellenvetéseket – a beruházás veszélyezteti a környezetet és az egészséget, munkahelyeket sodor veszélybe, a közelben leértékelődnek az ingatlanok stb. –, nem tartalmaznak számadatokat, mérési eredményeket stb. A beadványok áttekintése után a *BEGAS* sajtóközleményben jelentette be, hogy a beadványok 99%-a esetében ugyanazon szöveg sokszorosításáról van szó. „(...) egy írás elég lett volna, és így meg lehetett volna takarítani a temérdek papírt és a bürokráciának sem került volna ennyi munkájába. Alapjában véve ezek a beadványok szakmailag nem megalapozottak, nagyrészt tisztán érzelmi kijelentésekről van szó, amelyek a környezeti hatásvizsgálat során elutasításra kerülnek. Több szakmai kompetenciát vártunk.”³⁴ Mindössze ötvenöt, szakmai szempontból figyelembe vehető beadvány érkezett a hivatalhoz, így a közlemény. A *BEGAS* és az *RVH Heiligenkreuz* nyilvános diskurzusában a megbízható, pontos tények versus a tények elferdítése, a szakszerű állítások versus érzelmi kijelentések, a megbízható tájékoztatás versus (rém)mesék *oppozíciói* uralkodnak. A cég internetes honlapján még a hatásvizsgálat befejezése előtt „infosorozat” indul; az érdeklődők „komoly és objektív tájékoztatást” „neves szakértőkkel” készített rövid interjúk szolgálják, amelyekben a beruházás mellett érvelnek.

Ez a diszkurzív stratégia, többek között, a beruházás mellett és ellen érvelők pozícióinak kicövekelését szolgálja. A beruházó cég alkalmazottai és a megszólított szakemberek által képviselt tudás, szakértelem bázisán megkérdőjelezhetetlenné válik a beruházás célszerűsége, megalapozottsága, veszélytelensége. Azok a tiltakozó emberek, csoportok pedig, akik nem képesek ugyanilyen tudást, szakértelmet, s ebből fakadó tekintélyt felsorakoztatni ellenérveik mellett, szakmai alkalmatlanságukról tesznek tanúságot, és ezáltal a beruházás körüli diskurzusok inkompetens, hiteltelen résztvevőivé válnak. S természetesen így a beruházó fél pozícióját és igazát erősítik.

Ebből a logikából fakad az a meggyőződés, hogy a beruházás támogatottsága növelhető a lakosság, az ellenzők körében, csak *tájékoztatni* kell őket, *el kell magyarázni* nekik, hogy miért van szükség erre a projektre, miért nem veszélyes a lakosságra stb. – vagyis a szaktudás (részleges) meg-

³⁴ Forrás: www.sauber-verwerten.at/index.php?id=15

osztására, ismeretterjesztésre van szükség, és *belátható* lesz mindenki számára, hogy nincs ok az aggodalomra. „*Vannak emberek, akik nem értik, de ez biztosan azért van, mert sokan talán nem értik a technikát, nem rendelkeznek szak-tudással.*” – vélekedik a beruházó cég heiligenkreuzi projektvezetője. A beruházó cég idézett mérnökembere szerint a civil szervezetek és néhány felelőtlen politikus bűne, hogy kihasználva az ismeretek, a tudás hiányát, az emberek félelmeivel játszanak, félelmet gerjesztenek, ahelyett, hogy a tárgyilagos tájékoztatásnak szabad teret engednének. Ezen érvek mögött az a feltevés húzódik, hogy a hulladékégető megépítésének támogatása vagy elutasítása alapvetően a technikai, technológiai ismeretek meglétének vagy hiányának függvénye, tehát racionális döntés eredménye, amelyben nincs, nem is lehet helye az olyan irracionális érzelmeknek, mint a feltételezett kockázatok miatt érzett félelem, szorongás. S a félelem, aggodalom is elosztható felvilágosítással, racionális érveléssel. Ez azonban nincs így.

A tájékoztatás, az információk megosztása a konfliktus, az égető körüli diskurzusok egyik központi problémája. A magyarországi elbeszélésekben a kezdet kezdetén áll az „*ősbűn*”, hogy ti. arra a tájékoztatóra, amelyen először esett szó a tervekről, nem hívták meg az érintett magyar felet.³⁵ A konfliktus e felütése óta a megfelelő és hiteles tájékoztatás, a kommunikáció, a kommunikációra való képesség/képtelenség mindannyiszor visszatérő tematika a nyilvános vitákban és a személyes beszélgetésekben. Ez a téma uralta a szentgotthárdi polgármester és a budapesti osztrák nagykövet nyílt levélváltását is, amelybe bekapcsolódtak a *BEGAS* mérnökei – a polgármester a vitát azzal zárta le, hogy közölte, megszakítja a kommunikációt a cég képviselőivel. Mindkét fél ragaszkodik a maga igazához, míg az osztrákok szerint a cég mindent megtett a hiteles és pontos tájékoztatás érdekében, addig a magyarok szerint a tájékoztatásra mindig csak akkor került sor, amikor a tiltakozó akciók ezt kikényszerítették.³⁶ Az osztrák beruházás képviselői, köztük a projektvezető arra panaszkodnak, hogy amikor információs fórumra került sor Szentgotthárdon, nem volt lehetőség az értelmes tájékoztatásra, „*a teremben csak ordítottak*”. A magyar fél azt hangsúlyozza,

³⁵ Az osztrák zöldek is felróják a cégnek, hogy az érintett osztrák lakosságot is mindenről utólag tájékoztatták.

³⁶ A cég és a civilek által a burgenlandi falvakban tartott tájékoztatókról szóló beszámolókból az tűnik ki, hogy ki-ki a maga közönségét (érdekkörét, szimpatizánsait) tudta mozgósítani, az „ellenfél” általában hivatlanul érkezett, ami megint csak azt jelzi, hogy itt párhuzamos nyilvánosságok működnek egymás mellett.

hogy a beruházók a helyi médiában, a *Gotthárd TV*-ben is módot kaptak arra, hogy bemutassák terveiket, és noha a nyilvános tájékoztatón tapintható volt a *BEGAS* képviselői elleni indulat, nem került sor semmiféle atrocitásra, s a vendégek is elmondhatták, amit akartak. Osztrák polgármesterek, szakemberek véleménye, hogy Szentgotthárdon a „kemény maggal” nem lehet értelmes vitát folytatni, kommunikálni, mert mereven ragaszkodnak előzetesen kialakított, megingathatatlan, elutasító, „aki nincs velünk, az ellenünk” álláspontjukhoz. A tiltakozók viszont úgy vélik, hogy a *BEGAS* kezdettől hazudik és manipulál, hiszen előzetesen mást mondott, mint ami végül megjelent a hatástanulmányban – s a sort oldalakon át folytathatnánk.

A kölcsönös, visszatérő vádak túlmutatnak önmagukon. Az igazmondás vagy hazugság, hitelesség vagy hiteltelenség erkölcsi tartalmú fogalmai körül forgó diskurzus végső soron a *bizalomról* szól, arról, ki kinek mit és miért hisz el. „*Azt gondolja, hogy ha bármilyen aggály felmerülne bennünk, akkor akarnánk ezt a létesítményt?*” – sezegette nekünk a kérdést Heligenkreuz volt polgármestere, s kiderült, aggályok akkor merülnének fel, ha nem a jelentős tőkeerejű és múltú cég, a *BEGAS* lenne a beruházó, „*egy tartományi vállalkozás, amelyben gyakorlatilag Burgenland tartomány és a települések a részvényesek*”. A beruházást támogató szakemberek pedig szakmai meggyőződésük, tudásuk, elkötelezettségeik alapján hisznek abban, amit képviselnek. Azok, akik ellenzik az égetőmű megépítését, nem bíznak sem a beruházóban, sem a beruházásban. „*Mi nem hisszük el, amit mondanak. Nem hisszük el, hogy olyan korszerű technikát alkalmaznak, hogy nem lesz környezetszennyező ez a beruházás...*” – fejezte ki sokak véleményét, érzését a szentgotthárdi zeneiskola igazgatója.

A bizalmatlanság strukturális, falai átjárhatatlanok. Míg a támogatók nem csak abban hisznek, hogy a beruházás a tágabb térség – így a magyar kisváros – gazdasági fejlődését szolgálja, hanem abban is, hogy nem veszélyezteti, hanem javítja a környezet állapotát, az emberek életminőségét, és teljes mértékben *biztonságos*, addig az ellenzők szerint a beruházás csak *veszélyt jelent*, munkahelyekre, megélhetésre, természeti környezetre, emberi egészségre. Mindketten mélyen átélt, szenvedélyes meggyőződéssel vallják, hogy a másik manipulál, hazudik, s hogy benne megbízni nem lehet.³⁷

³⁷ A hazugság, a manipuláció vádját a szentgotthárdiak a folyószennyezés ügyével is összekapcsolták, mondván, az osztrák cégek és hatóságok éveken keresztül letagadták a szennyezés tényét. A 2007/2008-as szentgotthárdi tanévnyitó ünnepségen, a 'Miénk itt a tér!' című környezetvédelmi rajzverseny

Azt, hogy a párhuzamosan létező világok, diskurzusok mennyire a saját logikájuk, szabályaik szerint működnek, mennyire függenek a felek körülbástyázott álláspontjától, s milyen mértékben összeegyeztethetlenség, plasztikusan jelzik a beszámoló egyazon eseményről, a bécsi szemétegetőkben tett látogatásról. A vita tárgyát az képezi, büdös volt-e az égetőkben vagy sem. Az osztrák résztvevők szerint nem. *„Magam is ott voltam, bejártuk a területet, nem volt büdös. Sehol, bent sem, ahol az anyagot tartják, de ott a kapuk zárva vannak, csak mi néztünk ott körbe. És akkor az az úr a magyar városból, elhozta magukkal egy sajtófotóst, odaálltak, befogták az orrukat, és akkor ő lefotózta őket. És ezt jelentették meg Magyarországon. (...) De nem volt büdös.”*

Szemben a volt heiligenkreuzi polgármesterrel, a kirándulás magyar résztvevői viszont egyöntetűen azt vallják, bizony büdös volt.³⁸ A városi televízió vezetője ekképp számolt be a túráról:

„(...) amikor kimentünk, megkerültük az épületet, nagy bűz csapott meg minket. Mert nem lehet szemetet kezelni úgy, hogy nem büdös. (...) Kérdezték, mikor hazajöttem. Mondtam, nem azt érzed, hogy büdös van, hanem, hogy nyomott a levegő. Mint amikor egy szobát nem szellőztetnek, és elhasznált minden. És úgy éreztem egy idő után, hogy koszos vagyok. Az ember a bőrén érzi, mint amikor egy építkezésen apró porszemecskék lerakódnak. Két napig az orromban éreztem.”

A kirándulásról szóló, szisztematikusan eltérő elbeszélések megint csak túlmutatnak önmagukon, egy olyan interpretációs és érvelési gondolatsor elemei, amelyek mindkét oldalon alapvetően megkérdőjelezzik a másik fél megbízhatóságát, szavahihetőségét, hitelességét.

a következő „mottóval” hirdette meg a polgármester: *„Szomszédaink sokat hazudtak a város lakosainak a Rába szennyezése kapcsán. Elég volt! Hazudni nem szabad. Soha nem engedhetjük meg, hogy Szentgotthárdot olyanok szennyezzék, akik ráadásul ezt le is tagadják!”*

³⁸ Van, aki szerint a látogatás időpontjában a vendéglátók szándékosan leállították a szemétszállítást, hogy a beérkezéstől a szétválogatáson át az égetésig terjedő folyamatot nem mutatták be teljes egészében – vagyis, hogy amit láttak, részben manipuláció volt. S néhányan úgy vélekedtek: az osztrák polgármesterek *nem akarták megérezni a szagot.*

4. Mit ér a szomszédság, ha európai?

A PRONAS 2007 márciusában nyílt levelet írt a heiligenkreuzi polgároknak, a levelet postaládákba dobták. A levél „Kedves szomszédaink! megszólítással fordul Heiligenkreuz lakóihoz, akiket arra kér, hogy támogassák a szentgotthárdiakat, mert a magyar város magában nem tudja megakadályozni az égető megépítését, s többek között így fogalmaz: *„Hihetetlen, de az Unió sem szabályozza azt, ami pedig erkölcsi sajátja, egyben nyilvánvaló minden normális embernek határon innen és túl, hogy ti. ne piszkítsunk a szomszéd portája elé!”* Magyarországon beszélgettünk olyan politikussal, szakemberrel is (még ha nem is akad sok ilyen), akik biztosak abban, hogy ha megépül az égető, az osztrák beruházó mindent megtesz a biztonságért, ezért eltúlzottnak tartják a tiltakozók aggályait. Ám ők is, mint az IP egyik magyar alkalmazottja osztoznak abban a véleményben, hogy az osztrák fél unfair módon járt el, amikor ide, erre a helyszínre tervezte az égető építését. *„...ha bemegyek egy oviba, mutatom, hogy itt egy ország, keletkezik egy csomó szemét, hol égessük el? Hová mutat a gyerek? Középre, nem? Nem a szomszéd orra alá.”* A magyar oldalon a szereplők egyöntetűen úgy ítélik meg, hogy az osztrák beruházó, a projektet támogató politikusok *vétettek a szomszédság elve, szabályai ellen* azzal, hogy ide telepítik az égetőt, ahogy azzal is, hogy semmibe veszik a beruházás által érintett szomszéd, a magyar város, a magyar politika tiltakozását, azaz fölényesen, lekezelően bánnak vele. Az, hogy a szomszédomat tiszteletben tartom, hogy nem teszem meg a szomszédommal azt, amit magamnak sem tennék, nem pusztán a mindennapi együttélés, hanem (legalábbis elvileg) az Unión belül is íratlan követelmény – a magyarországi diskurzusokban a szomszédság problémája uniós kontextusba ágyazódik.

A rendkívül tiszta, környezettudatos, a környezetvédelemben az Unión belül is élen járó Ausztria kettős mércével mér, hangzik a vád, hiszen amit otthon, a saját portáján nem tesz meg, azt könnyű szívvel megteszi a szomszédjában.³⁹ A beruházás ellen felsorolt érvek között

³⁹ *„Ha mi csinálnánk ugyanezt, az osztrák hadsereg már itt állna a határon.”* – hangzik egy városvezető sarkos véleménye. Többen, köztük a magyar államfő is megjegyezték, hogy amikor az osztrák határtól öt kilométerre fekvő magyarországi Torony községben lignitbánya megnyitását tervezték, akkor a magyar ellenzők mellett osztrákok is tiltakoztak, nem csupán zöldek, de maga Burgenland tartományfőnöke is. *„Most ugyanezt a szolidaritást nem látjuk, és nagyon hiányoljuk.”* – tette hozzá az államfő szentgotthárdi látogatásán tett nyilatkozatában. A lignitbányát nem nyitották meg.

a konfliktus kezdetétől szerepel a jószomszédi viszony megromlása (éle-
sebben: tudatos megrontása), ezt a magyarországi politikusok is szívesen
emlegetik megnyilatkozásaikban. Az égető megépítését ellenző lokális és
országos diskurzusban a *jó szomszédság fenyegetett és megőrzendő érték*ként
jelenik meg, mintha a konfliktus végső téje a két ország közötti hagyó-
mányos jószomszédi viszony lenne. Szentgotthárdon megfogalmazták
azt a reményt is, hogy az osztrák fél végül azért fog elállni a tervétől,
mert nem akarja kockáztatni a két ország hagyományosan jó kapcsolatát.
A remény megalapozatlannak látszik.

Két olyan szomszédról van szó, amelyek az EU tagállamai, a konf-
likthus tehát uniós térben zajlik. A magyar fél, ahogy korábban írtuk, az
uniós parlament elé vitte az ügyet, az osztrákok belügynek és gazdasági
kérdésnek tekintik az égető megépítését. Ezen túlmenően azonban az
Európai Unió mint normákat, szabályokat előíró és szankcionáló entitás, mint
vonatkoztatási keret jelenik meg a diskurzusokban.

A beruházást tervező és támogató szakemberek, politikusok a szom-
szédságról nem beszélnek, az EU hulladékgyűjtési irányelveiről annál
inkább. A projekt vezetője is a normatív uniós szabályokra hivatkozik:

„Ezt tényleg problémának látom, hogy a magyar oldal nem számol
a realitásokkal. Hiszen, aki csak egy kicsit is foglalkozik az EU-val,
annak tudnia kell, hogy a szemédepóniákat előbb vagy utóbb Magyar-
országon sem engedélyezik. (...) Az EU előírja, és Ausztriában ez már
így van, hogy nem deponálhatunk, égetnünk kell. És az égetés manap-
ság már olyan magas színvonalú, hogy Szentgotthárd városa nagy szí-
vességet tenne a levegőtisztaságnak, ha az otthoni tüzelés helyett
igénybe venné a (z égető által biztosított) távfűtést, hogy a levegő egy
kicsit tisztább legyen.”

Az égetőmű megépítésével tehát a beruházó nem tesz mást, mint
eminens tanulóként teljesíti az előírt penzumot. A magyar diák pedig,
ahelyett, hogy szorgalmasan készülne, igyekszik elszabotálni a tanulást,
mi több, a beruházás elleni tiltakozással végső soron az uniós szabályok
ellen vét. S ezt előbb-utóbb szankciók követik.

A magyar diskurzusokban ezzel szemben az Unió egyfajta politikai
autoritásként jelenik meg, amelynek biztosítania kell(ene) a tagállamok
állampolgárai számára az egyenlő jogokat. Amióta az égető terve nyil-
vánosságra került, a magyar szereplők minden fórumon hangsúlyozzák:

elvárják, hogy egyenrangú félként, azonos jogokkal vehessenek részt beruházás engedélyezési folyamatában, mint az osztrákok. Ha a szomszéd ország beruházása közvetlenül érint, sőt, veszélyeztet bennünket, szól az érvelés, akkor hallgattassunk meg mi is, legyen perdöntő a véleményünk. A demonstrációkon vétőjogot követeltek a civilek, elégtelennek találva az Espoo-i egyezmény kínálta lehetőségeket. Az elvárások, követelések részint Ausztriának, részint az Európai Uniónak szólnak. A szomszédos Ausztria – hangzik a vád –, miközben „ránk zúdítja a szemetét”, nem tekinti egyenrangú partnernek a magyar felet, noha ez, két uniós tagállamról lévén szó, elvárható lenne tőle. Egy szentgotthárdi képviselő, aki egyben a környezetvédelmi bizottság elnöke, így méltatlankodott:

„A mai napig úgy gondolják, hogy mi az unió másodrendű polgárai vagyunk. Ők ezt azért tartják, az osztrák ember nagyon kedves, nagyon barátságos ember, most én a politikai és gazdasági elitről beszélek. Többek között Olajos Péterrel, aki az uniós parlamentben a környezetvédelmi bizottságban ül, személyesen mentem el Kismartonba, át akartunk adni egy petíciót, és a takarítónő várt bennünket a portán, és nagy nehézségek árán tudtunk feljutni az irodába, ahol egy ötödrangú vagy huszadrangú aktakukac vette át a petíciót. Egy európai uniós képviselőtől!”

Nem pusztán a politikusok, a beruházó cég képviselői sem tekintenek bennünket egyenrangú partnernek, amikor nem tájékoztatnak, nem válaszolnak a kérdéseinkre, aggályainkra – a másodrendű EU-tagság élménye mindannyiszor visszaköszön a magyar elbeszélésekben.

Ha már Ausztria másodrangú uniós országgként, polgárokként kezel bennünket, az EU-nak bebizonyítjuk, hogy nem vagyunk alábbvalóbbak a korábban csatlakozott országoknál. Szentgotthárd polgármestere a 2008 áprilisában megtartott népszavazás fontos céljának tekintette, hogy *„azt is deklaráljuk az EU felé, hogy felvilágosult, tudatos európai polgárok vagyunk, akiknek véleményét nem lehet figyelmen kívül hagyni”*. Ebben a konfliktusban a magyar fél számára az EU egy olyan megkérdőjelezhetetlen tekintélyű fórumként jelenik meg, amely a tagállamok és állampolgáraik partikuláris érdekein felülemelkedve képes méltányos ítéletalkotásra, az igazságtalanságok orvoslására. Legalábbis ezt várnák el tőle.

A konfliktus értelmezését és kezelését uniós kontextusba emelve ingoványos terepre tévedünk. A közös IP osztrák oldalán tervezett hulladékégető tervezési és engedélyezési folyamata nemzetközi egyezmények

és nemzeti jogszabályok előírásai alapján, jogszerűen zajlik. A beruházás kivitelezői és támogatói a jog által körülbástyázott területen belül, ellenzői e terület határait feszegetve akarnak érvényt szerezni igazságuknak. Amíg azonban belátható, hogy az EU tagjaként az elfogadott és aláírt hulladékgazdálkodási szabályokat követni kell, arra már nincsenek szabályok, hogy mit is lehet kezdeni akkor, ha két szomszédos EU-tagállam között merülnek fel, s államhatárokon átnyúlnak a környezetvédelmi konfliktusok. Ráadásul a hulladékégető nem pusztán a jelenlegi eu-s direktívákhoz illeszkedő, s így környezetvédelmi szempontból üdvözlendő létesítmény, hanem gazdasági beruházás, így a megfelelő nemzetközi előírások betartásával együtt nemzeti hatáskörbe tartozik. A beruházás azonban közvetlenül érinti egy másik uniós tagállam néhány ezer lakosát, akik kockázatot látnak benne, és ezért ellenzik, de minimális a lehetőségük arra, hogy a beruházást megakadályozzák. Az egyetlen esély (?) számukra, hogy precedenst teremtve, sikerül az égető ügyét eminens politikai ügyként megjelentetni és képviselni az uniós politikai küzdőtéren.⁴⁰ Ennek híján az Unió, mint felsőbb morális fórum szimbolikus és erőtlen fegyver marad a politikai részvétel jogáért folytatott küzdelemben.

5. Összegzés

A két szomszédos uniós tagállam határvidékén támadt környezetvédelmi konfliktus jelzi, hogy az egységesülő Európában sem szűnnek meg a határok; mentális határok élnek masszívan tovább, új határok jönnek létre, amelyek alapvető értékek, fejlesztéspolitikák mentén választanak el és kötnek össze, szimbolikussá, globálissá válnak. Ennek megfelelően

⁴⁰ Ezt mutatja az a tény, hogy nem kis részben a magyarországi tiltakozás és nyomásgyakorlás hatására, az Európai Parlament 2008. június 17-én elfogadta Anna Laperouzze „Vizekre vonatkozó környezetminőségi normák” című jelentését, amelyet „Lex Rábának” neveznek, s amely a több országot érintő, határon átlépő víz minőségének számottevő javulását eredményezheti – ha az Európa Tanács és a Környezetvédelmi Miniszterek Tanácsa is elfogadja a jogszabályt. Ennek érdekében a már említett Olajos Péter Magyarország néppárti EU-parlamentari képviselője kampányt kezdeményezett: minél több magánember, civil szervezet küldjön kérelmet az Unió miniszterelnökeinek és környezetvédelmi minisztereinek. A képeslapokon olvasható mondatok: „Stop the pollution of the river Rába!”, illetve „Vote for the water quality directive!” Az akció természetesen Szentgotthárdról indult, a PRONAS tagjai abban bíznak, hogy az Unió komolyan veszi a civil nyomásgyakorlást.

alakulnak e vidéken a határon átnyúló szomszédsági kapcsolatok, a két- és többoldalú együttműködés állandó struktúrái mellett azonos értékek, politikai célkitűzések alapján szerveződő, rugalmas, bővülő-szűkülő, önfejlesztő (zöld) civil és szakmai hálózatok jönnek létre.

A konfliktus az Ausztria és Magyarország, azaz két uniós és a schengeni övezethez tartozó ország között húzódó határ mentén alakult ki, és egyrészt átrajzolta a határon átnyúló szomszédsági kapcsolatok mintázatát, másrészt új határ- és szomszédsági diskurzusok megjelenését eredményezte. Maga a környezeti konfliktus és a körülötte kialakult diskurzusok túllépnek a lokalitás és az országok határain, európai uniós kontextusba ágyazódnak, s felvetik azt a kérdést is, hogy milyen esélyei vannak két tagállam között támadt környezeti konfliktus kezelésének, megoldásának az Unió keretei között.

A konfliktus és az azt övező diskurzusok éles fényt vetnek az EU-n belüli szomszédsági politika korlátaira. Ma hiányoznak azok a szabályok, garanciák, amelyek az államhatárokon átnyúló környezeti hatású és vitatott beruházások esetében mindegyik érintett félnek azonos, egyenrangú részvételi, döntési jogot biztosítanak. Lehetséges, hogy ilyen szabályok, garanciák nem teremthetők meg, s a döntések továbbra is a mindenkor aktuális politikai és gazdasági érdek- és erőviszonyok függvényében születnek. Ám az egyik fél kirekesztése a tényleges döntési folyamatból az érintett szomszédok közötti határok újbóli megerősödésével, a szomszédsági politika megromlásával jár.

EGYHÁZ-NEMZETESÍTÉS

PÁL JÁNOS

A zsidókérdés a Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő stratégiájában (1940–1944)

A 2. bécsi döntés a magyar közgondolkodásban jelenlevő főbb kérdéseket aktualizálta a Magyar Unitárius Egyház berkeiben is, és azokat teljesen új stratégiai pályára helyezte a nemzet- és társadalompolitika területén: *Magyarország helye és feladata Kelet-Közép-Európában*, valamint a *szociális* kérdés és a *középosztály* problematikája. E politikát három tényező befolyásolta: *az 1918-as összeomlás és a huszonekét évi kisebbségi lét negatív tapasztalatai*; az uralkodó, mindenekelőtt szélsőjobboldali „*koreszmék*” és az *unitarizmus magyar jellegének mítosza*.

Mint a trianoni békeszerződés egykori „szenvedő alanya”, nemzetpolitikai vonatkozásban az újonnan létrejött geopolitikai állapotok stabilizálását és megerősítését tekintette legfőbb stratégiai célkitűzésnek Dél-Erdély visszaszerzése mellett. Mindezt az erdélyi magyarság szupremáciájának biztosításával, gazdasági, politikai, kulturális pozícióinak megerősítésével kívánták elérni. A Magyarországi Unitárius Egyház nemzet- és egyházépítő politikája tehát elkerülhetetlenül ütközött a zsidókérdésbe. A zsidóságban a kor uralkodó közfelfogásához hasonlóan azt a konkurens társadalmi csoportot látta, amely gazdasági pozíciójából következően akadályként állt a magyarság gazdasági megerősödésének útjában, és nemzetietlen, liberális, erkölcsstelen és keresztényellenes szellemiségével szétforgácsolta a nemzet erőit, akadályozta az egységes és erős magyar nemzet, társadalom megszervezését. E szemlélet következtében vált a zsidóság a nemzetépítési koncepciók egyik központi kérdésévé.

Megváltozott stratégiai célkitűzései két ponton eredményeztek szembetűnő módosulást: 1) az évszázados hagyományokra visszatekintő *liberális, toleráns politika*¹ *háttérbe- és kiszorítása*; 2) *egyoldalú és aránytalan súlyponteltolódás*, amikor az egyház elhivatását, feladatát lényegében egyetlen kérdés köré korlátozták, összpontosították: a nemzetnevelés és –építés köré. Az 1940. augusztusi töréspontot kiválóan jelzi Vári Albertnek a 2.bécsi döntés küszöbén íródott cikke, melyben a keresztény egyházak feladatát, így az unitáriusét is, még az emberiség vallás-erkölcsi nevelésében látta a kor „beteges” áramlataival és az éppen dúló háborúval szemben.² Ezzel szemben Gelei József főgondnok főtanácsi megnyitó beszédében az egyház előtt álló feladatokat ezekben jelölte meg: „Életünk az egy Isten és életünk az egy haza és legyen minden törekvésünk, minden áldozatunk: az egy faj és egy haza.”³

Az alábbiakban az egyháznak az új közjogi helyzet következtében felmerült nemzetpolitikai és társadalmi kérdésekre adott válaszát, nemzetépítő útkeresését kíséreljük meg bemutatni, minek egyedi színezetet az egyházi múltnak (mítosznak) nacionalista prizmán keresztüli (félre) értelmezése kölcsönzött, és ami a zsidósággal szemben korábban tanúsított pozitív magatartásában⁴ teljesen ellen-pozícionálta.

¹ Az unitárius vallás szabadelvűségére, toleranciájára két intézményen keresztül mutatható rá. Az 1885-ben Boros György javaslatára létrehozott Dávid Ferenc Egyesület, mint maga az ötletgazda is megfogalmazta, a vallásegyenlőséget és a gondolat szabadságát szolgálta. Az unitárius szabadelvűség másik, több évszázados múltra visszatekintő intézménye az a kolozsvári kollégium volt, ahol a 16. század második felében Európa legliberálisabb gondolkodói is hosszabb-rövidebb ideig elidőztek.

² *Keresztény Magvető* (továbbiakban KM) 1940/4–5. 159–169; Korának káros eszméit a kommunizmusban és náciizmusban látta.

³ Főtanácsi jegyzőkönyv (továbbiakban Ft. jkv.) 1941. november 16–17. 9–10.

⁴ A zsidókkal szembeni toleráns és pozitív magatartást több tényezővel bizonyítható. Budapesten 1877–1942 között 776-an tértek át az izraelita vallásról unitáriusra, és semmiféle információnk nincs azt illetően, hogy a vizsgált időszakot megelőzően az áttérések elé akadályokat gördítettek volna, vagy az aktualizálta volna a zsidókérdést. Hasonló magatartás tapintható ki az unitárius oktatási intézmények esetében is. Az izraelita diákok saját hitoktatásban részesültek, akár csak másfelekezetű társaik. Gál Kelemen–Benczédi Gergely–Gaal György: *Fejezetek a Kolozsvári Unitárius Kollégium történetéből*. Kolozsvár, 2007. 220.

*Az unitarizmus magyar jellegének eszméje az egyház- és nemzet-
építési koncepciók szolgálatában. Az egyház zsidóellenességének
kiváltó okai*

Egyházépítés az expanzió jegyében

1940 augusztusa után az egyház főideológusai kiváló lehetőséget láttak az unitarizmus *nemzeti* vallássá tételében. A nemzeti vallássá való átlényegülés a kor nemzetinek kikiáltott „értékek”, „érdekek” integrációját, képviselétét jelentette. Közvetetten tehát az egyházépítés útja is megkerülhetetlenül vezetett a zsidókérdéshez.

Az expanziós gondolat egyik leglelkesebb képviselője Simén Dániel teológiai tanár⁵ volt, aki a hagyományos, tolerancián nyugvó egyházpolitikával való szakítás mellett a világháború teremtette missziós lehetőségek kiaknázását is sürgette. Hasonló irányelvvel találkozhatunk az 1943-ban elfogadott, Erdő János és Lőrinczi László által kidolgozott váláserkölcsi nevelési programszövegben. Az önmagáért beszélő, *Hódító és harcoló unitarizmus* fejezetcím alatt a következőket olvashatjuk: „Az unitarizmus a történelem folyamán a türelem vallása címet érdemelte ki. Ezt az álláspontot azóta hagyományként megőrizte. Ám látjuk, hogy a mai kor harcok szellemétől fűtött keresztény felekezetek között ezzel az állásponttal fennmaradásunkat veszélyeztetjük. Éppen ezért váláserkölcsi nevelésünket a türelmesség mellett a hódítás vágya és a harcolás készsége kell, hogy áthassa.”⁶ E gondolat térnyerését és jelenlétét az egyházi közgondolkodásban jelzi Gelei József főgondnok⁷ programbeszédének megalomán törekvésektől óvó és mérsékletre intő szavai is. Az 1943. évi,

⁵ Simén Dániel (1903–1969): Teológiai tanulmányait 1928-ban fejezte be. 1928–1930 között a kaliforniai Pacific Unitarian Schoolban, 1931–1933 között pedig a chicagói Meadville Theological Schoolban folytatta tanulmányait. 1934-ben szentelték pappá. 1938-ban az Unitárius Teológiai Akadémia gyakorlati tanszékének tanárává nevezték ki. 1947-ben egyházi főjegyzőnek választották. 1959-ben letartóztatták és 1960-ban a Katonai Bíróság egyházi kiadványok engedély nélküli sokszorosításának vádjával 7 év börtönre ítélte. 1964-ben szabadult ki.

⁶ Ft. jkv. 1943. március 28. 115.

⁷ Gelei József (1885–1952): zoológus, protisztológus, egyetemi tanár, az MTA tagja. Egyetemi tanulmányait Kolozsvárra végezte. 1919–1924 között a kolozsvári Unitárius Kollégium tanára. 1924-től a szegedi egyetemen az állattani és összehasonlító bonctan tanára. 1940–1945 között a Szegedről Kolozsvárra visszaköltözött egyetem tanára. 1945-től 1952-ig a szegedi egyetem orvosi karán a biológia tanára és a biológiai intézet vezetője volt. 1941–1945 között a Magyarországi

egyházpolitikai irányelveket megfogalmazó főtanácsi beszédében már így fogalmazott: „[...] a mi unitárius nagyságálmunk: *a nagy Magyarházban erős Unitárius Egyház.*”⁸ Ugyanitt, néhány gondolattal később, tíz-pontos programja végcélját egy „nagy lélekszámú” unitárius egyház létrehozásában határozta meg, mert „az unitarizmus a magyar jövő vallása.”

Az unitarizmus „mint a magyar vallásos géniusz csúcsteljesítménye”⁹

A számbeli kisebbségi státusz megszüntetését és a vezető pozíció megszerzését vizionáló törekvés elméleti alapját az unitarizmus genezisének körülményei és helye szolgáltatta, mely szerint az Erdélyben, első-sorban Dávid Ferenc érdemeinek köszönhetően létrejött unitarizmus az elfojtott magyar vallásos lélek kifejeződése.

1940-et követően az expanziós irányelv az unitarizmus magyar jellegére alapozott és ekkor jegecesedett ki ennek mítosza is. Tételük igazolására az erdélyi reformáció koráig nyúltak vissza és magyar voltát két tényezővel magyarították: a földrajzi térség, melyben kifejlődött, és Dávid Ferenc magyar származása, identitása, aminek toposza a 19. és 20. század fordulóján alakult ki.¹⁰

Az unitarizmus ebben az értelmezésben az ősmagyar vallás reinkarnációja: annak az évszázados, évezredes „lelki érettségnek” az eredménye, mely a reformációkor jelentkezett. A magyar jellegre épülő expanziós tételt Abrudbányai János¹¹ teológiai tanár *Az unitarizmus és fajelmélet*

Unitárius Egyház főgondnoka. 1945. április 19-étől a Magyarországi Unitárius Egyház Egyházi Képviselő Tanácsának tagjává választották.

⁸ Ft. jkv. 1943. március 28–29. 7.

⁹ A meghatározás Bodor Andrásról származik.

¹⁰ Az unitárius egyháztörténetírás és köztudat Dávid Ferencet anyai ágon magyar származásúnak tartotta. (Erdő János: *Az Unitárius Egyház történetének rövid áttekintése.*; Kiss Ernő: *Dávid Ferenc.* Kolozsvár, 1910. 12; KM XLI/1. 1; KM 1899/6. 330.) Mivel pedig magyar nyelven is prédikált, jelentetett meg műveket és hosszú ideig az erdélyi magyar protestánsok püspöki tisztségét is betöltötte, úgy vélték, hogy mindez a püspök magyar identitásvállalásának jeleként értelmezhető.

¹¹ Abrudbányai János (1907–1968): Teológiai tanulmányait 1929-ben fejezte be, majd két éven át az oxfordi Manchester College-ban tanult. 1934-ben szentelték pappá, 1936-ban teológiai magántanári vizsgát tett rendszeres teológiából. 1932–1938 között kövendi lelkész. 1938-tól kezdődően az Unitárius Teológiai Akadémia rendszeres teológia tanárának nevezték ki. 1940–1944 közt az intézet dékánja. 1944-ben elmenekült, távollétében háborús bűnösneként elítélték. 1946–1950 közt kocsordi lelkész. 1956-os tevékenysége miatt 12 év börtönre ítélték. 1990-ben

című tanulmányában fejtette ki. Az „új magyar élet frissülő szemléletében” egyre inkább dogmává válik az a megalapítás, hogy az unitarizmus képes a leginkább a nemzet újjáépítésére, mivel hisz ez emberi szellem fejlődésében azáltal, hogy Isten országát a földön szeretné megvalósítani, nem pedig egy bizonytalan transzcendens régióban. Végso következtesében pedig a nemzet erőit felszabadító küldetés mellett egy másik, hasonlóan fontos célt is megnevezett az egyház: a fajvédelmet.¹²

Az unitárius vallás magyar jellegének képzete arra indította Abrudbányait, hogy egyházának vezető szerepet követeljen a nemzet szellemi irányításában. S ez az eszme a fajvédelem küldetésstudatával párosult, kiemelt célként jelölve meg a nemzetre veszélyes zsidóság eltávolítását annak testéből. Egy másik írásában a nemzetiszocialista alapon szerveződő magyar társadalom vallásaként jelenítette meg az unitarizmust.

Fenti gondolatok lenyomatával lépten-nyomon találkozhatunk. Sokszor már a paranoia határát súrolta az a törekvés, amely a nemzetet („lelkét”) az unitárius vallás számára teljesen kisajátította, és amely az egyházat teljesen a nemzeti érdekeknek rendelte alá. Összegezve: megalapozottnak látszik az a megállapítás, hogy az új politikai környezetben, a kor jelentős eszmeáramlataitól (fajvédelem, nemzetiszocializmus, népiség) befolyásolva és ösztönözve, az egyházban meggyöződössé vált az unitarizmus (magyar jellegéből fakadó) nemzetépítő szerepének hite, melytől végső soron kisebbségi, elnyomott státusuk megszűnését is remélték. E vallás önmeghatározása is radikálisan megváltozott: a tiszta jézusi kereszténység vallásából az ősmagyar vallásos lélek revelációjává, megtestesítőjévé lett. Az egyedülivé, amely a nemzetépítéshez nélkülözhetetlen lelkierőket képes felszabadítani.

Államhűség

Az 1940–1944 közötti egyházpolitika egyik legjellegzetesebb vonása a magyar államhatalom iránti feltétlen hűség volt, amit az egyházi vezetők hazafias érzülete táplált, és ami az egyház zsidóellenességének gyors kifomálódását motiválta. A zsidóellenesség kiválóan alkalmas volt az egyház-állam közti viszonyrendszer befolyásolására,

a Magyarországi Unitárius Egyház rehabilitálta. 1933–1934 közt a *Kévekötés* című unitárius ifjúsági lap szerkesztője.

¹² Abrudbányai János: Az unitarizmus és fajelmélet. In *Magyarság és vallás*. Budapest, 1943. 92–94.

gyakorlati szempontok képviselőjére is. Ennek nyomaival találkozhatunk Gelei József főgondnok Fáy István vallás- és közoktatásügyi államtitkárhoz intézett Főtanácsi beszédében, amely egyfelől az egyház hűségét nyilvánította ki, másfelől az állam jóindulatát, támogatását igyekezett megnyerni. Az államhűség szilárdságát, a hivatalos politikával való azonosulást jelzi Lőrinczy Géza nagybányai lelkész, teológiai magántanár 1944. február 6-án elhangzott beszéde: a szószéket is a totális háború erőforrásai közé sorolta.¹³

A szombatosság¹⁴ vádja

A fejedelemség korában az unitarizmus szombatossággal történő azonosítása többször lehetőséget szolgáltatott a kormányzat számára, hogy a szentháromság-tagadó egyház ellen is ezen cím alatt indíthasson támadást. A 19. század folyamán a szombatosság vádját pejoratív, kirekesztő szándékkal használták, mintegy érzékeltetve, hogy az unitárius vallás szigorú monoteizmusából fakadóan nem tartozik a szentháromságot hívő, hagyományosan értelmezett keresztény vallások csoportjába. 1940–1944 között az újból fellángoló felekezeti villongások közepette, az unitarizmus

¹³ Lőrinczy Géza: *Az órálló*. Nagybánya, é.n. 12.

¹⁴ Az erdélyi szombatosság ihletője Matthias Vehe-Glirius német származású teológus volt. Legfőbb teoretikusai Eössi András szenterzsébeti főnemes és fogadott fia, Péchi Simon voltak. A szociálisan érzékeny, társadalmi egyenlőség elvét hangsúlyozó és ebből fakadóan nagy népszerűségnek örvendő vallás, mely a mózesi Törvény, a zsidó rituális szokások és a szombati nap szigorú betartására, illetve megtartására kötelezte híveit, mint eretnekség, kezdettől fogva a mindenkori hatalom üldözésének volt kitéve. Követői a bevett vallásokra való áttérésre kényszerítették, nagyon sokan azonban az emigrációt választva elsősorban Törökországban telepedtek le. (Az erdélyi szombatosokról bővebben lásd Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987.) Böződújfaluban a kiegyezés koráig fennmaradó egyetlen szombatos közösség tagjaiak zöme 1868–1869-ben a zsidó vallásra tért át. Megsemmisülésük a magyar zsidótörvényekhez és holokauszthoz kapcsolódik: a törvények diszkriminációja előtt menekülve egy részük ugyanis áttért a magyar egyházak kötelékébe. 1944 tavaszán az Igazságügyi Minisztérium által kibocsátott mentesítő igazolványokkal rendelkező, időközben más felekezetekre áttérő szombatosokat, a még zsidó valláson maradt társaikkal együtt, koncentrációs táborokba deportálták, ami fizikai megsemmisülésüket eredményezte. Bővebben lásd Dán Róbert: *Az erdélyi szombatosság vége*. In *Évkönyv 1973/74*. Szerk. Scheiber Sándor. Kiadja a Magyar Izraeliták Országos Képviselője, Budapest, 1974. 217–229.

és szombatosság (1868 után áttértek a zsidó vallásra) közötti azonosság hangoztatása, az unitarizmus „lejárata” szándékával ismét napirendre került.

A negatív történelmi tapasztalatok, a megbélyegzéstől való menekülés, a védekezési reflex tehát ugyancsak a zsidóellenesség pályájára terelte az egyházat, ahogyan arra Abrudbányai János *Egyedül voltunk* című írásában is utalt.¹⁵ Ez a tendencia tetten érhető a *Keresztény Magvető*-ben közölt nagyszámú apologetikus, polemizáló tartalmú írásban is, melyekben a Dávid Ferencet zsidózással illető vádak elleni panasz gyakran visszatérő elem.¹⁶

1942-ig jelentős számú zsidó tért át az Unitárius Egyházba. A negatív megítéléstől való félelem is közrejátszott abban, hogy az egyházkormányzat igyekezett sorai közül kizárni zsidó származású egyháztagjait. A nemzet faji tisztaságának megőrzéstudata is megkövetelte ezen intézkedés foganatosítását.

Személyi változások, magyarországi hatás

A két világháború közti egyházpolitikát két töréspont szerint korszakolhatjuk, melyek mindkét esetben a püspökválasztások vonalán húzhatóak meg, melyek egyben az egyházi csúcsvezetés meghatározó átrendezését is eredményezték. Kivételt ez alól Boros György¹⁷ megválasztása jelentett (1928), aki nemcsak az azonos társadalmi, politikai szocializáció révén jelentett folytonosságot, hanem azért is, mert 1923-tól mint „püspökhelyettes főjegyző” gyakorlatilag az ő kezében összpontosult az egyház kormányzása. Az 1930-as évek közepétől azonban egyre inkább megerősödtek a reformokat és nemzedékváltást sürgető hangok. A személyes érdekektől is mozgatott reformcsoportnak, kihasználva a gazdasági világválság és az állampolitika okozta elégedetlenséget, sikerült 1938-ra

¹⁵ *Unitárius Közlöny* (továbbiakban UK) 1944/7. 2. „Talán azért, mert nehéz történelmi harcunkban egyedül minket akartak keresztre feszíteni a „zsidózás” vádjával, talán ezért voltunk egyedül az alakuló magyar életben, akik a zsidókérdés friss megfogalmazásának hajnalán félreérthetetlenül leszögeztük álláspontunkat minden keresztény felekezettel szemben és előtt.”

¹⁶ KM 1943/3. 102–108; KM 1943/3 124–130; KM LXXV/4–5. 164–172; KM 1940/6. 246.

¹⁷ Boros György (1855–1941): Teológiai tanulmányait Kolozsvárt, majd 1877-től 1879-ig Londonban végezte. Az Unitárius Világszövetség alapító tagja, 1885-ben az ő kezdeményezésére alakult meg a Dávid Ferenc Egylet, melynek 37 évig volt titkára, 6 évig pedig ügyvezető elnöke. Ugyancsak az ő kezdeményezésére jött létre 1896-ben az Unitárius Lelkészkör. 1888–1924 közt az *Unitárius Közlöny* szerkesztője. 1928–1938 között az egyház püspöke.

felülkerekednie és lemondatnia Boros Györgyöt. Ez a csúcsvezetés cseréje mellett nemzedékváltást is eredményezett, az egyház elitjébe több, a későbbi eseményekben kulcsszerepet játszó, világnézetileg még képlékeny figura került: Abrudbányai János, Simán Dániel teológiai tanárok lettek, Kiss Elek¹⁸ pedig főjegyző. Püspöknek Varga Bélát¹⁹ választották. A második jelentős töréspont 1940 novemberére datálható, amikor Varga egyetemi tanárrá történő kinevezése és az egyház berkeiben zajló belső hatalmi harcok miatt lemondott. Ennek eredményeként Elekes Domokos főgondnok is benyújtotta lemondását. Az 1941. június 29-én Marosvásárhelyen tartott zsinat püspökké Józán Miklóst²⁰, főgondnokká Gelei Józsefet választotta. Ez utóbbinak tisztsége által biztosított befolyásos pozíciója és rendkívül agilis szerepvállalása az egyház közéletében döntő hatást gyakorolt az egyház ideológiai irányvonalára is. A trianoni békeszerződést követően Magyarországra telepedett egyetemi tanár, aki személyes traumaként élte meg a magyar királyság felbomlását, minden bizonynyal ez utóbbi mozzanat hatására vált a jobboldali radikalizmus hívévé és

¹⁸ Kiss Elek (1888–1971): Teológiai tanulmányait 1913-ban fejezte be. Ugyanebben az évben a kolozsvári egyetemen bölcsészet-pedagógiai tárgykörben doktorátust szerzett. Ezt követően két évet az oxfordi Manchester College-ban tanult. Hazatérése után kissolymosi lelkész. 1921-ben az Unitárius Teológiai Akadémia ösztöndíjazott tanszékének tanára. 1938-ban főjegyzővé, 1946-ban püspökké választották. Szerkesztette az *Unitárius Egyház*, *Unitárius Közlöny* és *Keresztény Magvető* egyházi kiadványokat.

¹⁹ Varga Béla (1886–1942): A kolozsvári tudományegyetemen szerzett magyar-latin-görög szakos oklevelet, 1909-ben pedig filozófiai-pedagógiai doktorátust. 1922-től az Unitárius Teológiai Akadémia tanára. 1939-től a Magyar Tudományos Akadémia külső tagja. 1928-ban főjegyzővé, 1938-ban püspökké választották. Utóbbiról 1940 novemberében mondott le és a visszatért kolozsvári egyetemen a pedagógia tanszék tanára lett.

²⁰ Józán Miklós (1869–1946): Kolozsvárott végezte a teológiát, lelkészi szolgálatát 1890-ben a Dunántúlon, Polgárdiban kezdte, segédlelkész és iskolamesteri minőségben. 1892-től 1895-ig Oxfordban tanult. 1895-ben a gr. Teleky Arvég családnál Darasson volt nevelő, majd három évig Torockón lelkész. 1896-tól 1899-ig Torockón, 1899-től Budapesten lelkész. 1920-tól a duna-tiszamenti egyházkör esperese, majd püspöki helynök. 1922-ben megalapította és hosszú időn át szerkesztette az *Unitárius Értesítőt*. 1927-ben a felsőház tagja lett. 1941–1946 között püspök. Elnöke volt a budapesti székely Dalárdának, tagja volt a Magyar Békeegyesületnek, elnöke a Bethlen Szövetségnek. Mint kiváló szónoknak rádiós szereplése, prédikációi közkeletűségnek örvendtek. Érdeme volt a Misszióház létesítésében. 1930-ban kitüntették a Társadalmi Egyesületek Szövetségének keresztjével. 1943-ban megkapta a Magyar Érdemrend Nagykeresztjét.

antiszemitává.²¹ Visszatérte az egyház berkeiben az antiszemita gondolatok importját és népszerűsítését eredményezte. Az egyértelműen magyarországi hatásra begyűrűző, nemzetkonstrukciós elemként jelentkező zsidóellenesség iránt azonban az erdélyi rész is igen nagy befogadó készséget mutatott, aminek az „egyházi zsidótörvény” a legmarkánsabb példája. Lelkes támogatója és népszerűsítője volt e nézeteknek Abrudbányi János, a Teológiai Akadémia dékánja és tanára, aki ebben a befolyásos minőségben az egyházi közvélemény egyik jelentős formálójává vált. Mindketten élénk egyháztársadalmi és irodalmi munkát fejtettek ki, ami hozzájárult az egyház- és nemzetpolitikai diskurzusukban kiemelt helyet kapó antiszemitizmus beemeléséhez és elterjedéséhez az egyházban. Emlékiratában Ürmösi József püspöki titkár is Geleit és Abrudbányait tette felelőssé az egyház antiszemitizmusának kialakulásáért.

Az, hogy ilyen mértékben bontakozhatott ki az egyház berkeiben az antiszemitizmus, már nem csak e két személy súlyának és tevékenységének tulajdonítható, hanem a nagy erejű befogadó készségnek is, ami, figyelembe véve a Főtanács (az egyház legfelső törvényhozó testülete) 1941. november 16-i határozatát,²² az egyházi vezetőség részéről mutatkozott. Az egyházkormányzat többségének kérdésben tanúsított magatartása tehető tehát felelőssé azért, hogy az antiszemitizmus bekerülhetett az egyház hivatalos diskurzusába, még akkor is, ha a gyűjtőszikrát ehhez a fent nevezett két személy szolgáltatta. Megjegyzendő ezzel kapcsolatosan, hogy a püspökség után második legfontosabb egyházi tisztséget jelentő főjegyzői állást betöltő személy (Kiss Elek) esetében is zsidóellenes megnyilvánulások mutathatók ki (lásd az *Áttérések* című fejezetet).²³

²¹ Lásd *Nemzetnevelés és Merre haladjunk* című munkáit. Mindkettőben a belső bomlasztó erőket tette felelőssé a trianoni katasztrófáért.

²² Ezen a napon az egyházi és világi tagokból álló legfelsőbb egyházi törvényhozó testület 220 tagjából 173 megszavazta a zsidó származású unitárius egyháztagokat diszkriminatívan sújtó „zsidótörvényt”.

²³ Nem véletlen, hogy az 1945. május 8-án megalakult Tisztogató Bizottság 26-án zsidókkal kapcsolatos kérdések megválaszolására is felszólította. A kérdések arra irányultak, hogy a deportálások idején vagy máskor tett-e zsidóellenes nyilatkozatokat, tartott-e a Nyilaskeresztes Pártban előadásokat, mint a Dávid Ferenc Egylet elnöke tett-e németbarát, nyilaskeresztes kijelentéseket. És végül, hogy miért fellebbezte meg Albert Erzsébet és Sárközi Róza áttérési ügyében hozott EKT határozatokat. Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltára (továbbiakban EUEGyLt.) Purif. 1/302/945; Kiss Elek a kérdésekre nemleges választ adott. EUEGyLt. Purif. 1/302/945; Ugyanakkor főjegyzői tisztségéről való lemondásra is felkérték, amit azonban elutasított. EKT jkv. 1942. június. 28. 190.

Az egyházban végrehajtó szervként működő EKT áttéresi kérvények elbírálásakor tanúsított magatartása és határozatai pedig ugyancsak azt igazolják, hogy tagjai között túlsúlyban volt az antiszemita.

Nem utolsó sorban megkockáztatjuk annak felvetését is, hogy a 2. bécsi döntés nemcsak olyan értelemben játszott döntő szerepet, hogy elősegítette a zsidóellenes eszmék elterjedését és felerősödését, hanem azáltal is, hogy a romániai Magyar Unitárius Egyház megosztásával (53 egyházközség Romániában maradt) az erdélyi (transzilván) szellemiség gyengülését eredményezte az egyházon belül, és így jóval hangsúlyosabban érvényesülhetett az a „magyarországi egyházrész”, amely mindvégig erőteljes zsidóellenes légkörben élte életét.

Az egyházi zsidóellenesség térbeni és időbeni behatárolása

Az egyházban jelentkező zsidóellenesség idő- és térbeni pozicionálására vonatkozóan megalapozottnak látszik korábbi kijelentésünk, miszerint ez magyarországi hatásra „honosodott meg”, intézményesült és vált meghatározóvá az egyház életében. Állításunk igazolására az 1940. évet megelőző két évtized egyházirodalmi termését vizsgáltuk meg. Az itt található információk alapján igazoltnak látszik, hogy a romániai Magyar Unitárius Egyházban 1940 előtt nem létezett zsidókérdés és -ellenesség intézményes formában, egyházkormányzati szinten, jóllehet 1930-cal kezdődően fokozatos jobbratulódás és a zsidóktól való elhidegülés jellemezte az erdélyi magyar társadalmat.²⁴ Ennek egyik magyarázata lehet, hogy a meghatározó és befolyással bíró egyházi tisztségeket betöltő személyek (és a lelkészek is) a liberális keresztény értékrend (vallási-, lelkiismereti szabadság, felekezeti türelem) szemszögéből tekintettek e kérdésre, és hasonló princípiumok alapján ítélték meg nemcsak a németországi eseményeket, náciizmust, hanem a másik nagy totalitárius rendszert, a szovjetet is. Úgy véljük, e személyiségek egyszerre játszottak, jelentettek visszatartó, fékező, valamit irányformáló erőt, szerepet. Kritikájukkal több alkalommal is találkozhatunk az egyházi kiadványok hasábjain, forrásainkban.

jegyzőkönyvi pont (továbbiakban jkvp.) 262. Az EKT végül az ügyet lezárta és Kiss megőrizhette főjegyzői állását.

²⁴ Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai kisebbségi elit politikai stratégiája (1931–1940)*. Csíkszereda, 2007. 116–135., 126–134., 259–266.

Némileg differenciáltan kell erről a kérdésről beszélnünk a Magyarországi Unitárius Egyház esetében, amelyet tulajdonképpen egyetlen egyházkör (Duna-Tisza-menti) alkotott, és esperességgként működött 1940-ig Józán Miklós vezetése alatt. Az 1930-as évek közepéig itt sem találtuk nyomát szélsőséges, zsidóellenes megnyilvánulásoknak. Az egyház és zsidóság közti normális viszonyt tükrözi, hogy a Dávid Ferenc Egylet egyik összejövetelére egy nagyváradit hívtak meg előadást tartani, 1933. október 8-án pedig Józán Miklóst 40 éves lelkészi jubileuma alkalmából Kiss Arnold budai és Hevesi Simon pesti főrabbi is köszöntötték.²⁵ A harmincas évektől kezdődően már egészen finom regiszterekben, diszkréten felbukkannak az egyéni jellegű szélsőséges jobboldali eszmék felé fordulás nyomai. Ez Mussolini, de elsősorban Hitler külpolitikai sikereinek a következménye, aminek következtében e két totalitárius rendszerre a revízió talaján állók, követendő válságkezelő modellként tekintettek.

Intézményes szintű zsidóellenességről a Magyarországi Unitárius Egyház esetében sem beszélhetünk 1940-et megelőzően. Ez egyrészt Józán személyével, másrészt pedig azzal magyarázható, hogy az egyház egyetlen hivatalos sajtóorgánumának (*Unitárius Értesítő*) szerkesztését 1938-ban az a Szentiványi Sándor vette át, aki határozottan elutasított mindennemű zsidóellenességet.

Az egyház zsidópolitikájának alakulása

Az egyház zsidópolitikájának két világosan körvonalazódott sajátossága volt: azonnali jelentkezése a 2. bécsi döntést követően és gyors radikalizálódása. Ezt jelzi az Egyházi Képviselő Tanács (továbbiakban EKT) 1941. június 11-i döntése, melyben úgy határozott: fölrattal fordul a kormányhoz, hogy az állami anyakönyvi hivataloknál ne vegyék át a keresztény felekezetre áttérő zsidókat, mivel azok az állami törvények szerint úgyis azoknak minősülnek.²⁶ 1940-ben a kolozsvári kollégium igazgatójának kérdésére, hogy a zsidó tanulók bírhatóak-e az 1940/1941-es tanévre, az EKT még azt válaszolta, hogy az évekkel ezelőtt áttért zsidók

²⁵ *Unitárius Értesítő* (továbbiakban UÉ) 1933/10. 90.

²⁶ Egyházi Képviselő Tanács jegyzőkönyve (továbbiakban EKT jkv.) 1941. jún. 11. 237. jkvp. 19.

gyermekait unitáriusoknak tekinti, azok fölvétele nem vitás.²⁷ 1942. július 9-én a keresztúri főgimnázium tanári karának előterjesztésére,²⁸ hogy a zsidó tanulók ne vétessenek fel mint „rendes tanulók”, ellenben már a következő álláspontot képviselte: „tekintettel arra, hogy a tanulók felvétele az igazgató joga és kötelessége, ebben a kérdésben nem határoz, hanem átutalja az igazgatóság hatáskörébe.”²⁹

Az Unitárius Egyház antiszemita diskurzusa, a hagyományos és modern magyar antiszemita koncepciókkal egybevetve, a zsidóságot politikai, társadalmi, faji, erkölcsi kérdésnek tekintette: rovásukra írták a trianoni katasztrófát (okozója a zsidók támogatta kommunizmus), a bolsevizmus keresztényellenességét és a kedvezőtlen szociális helyzetet, amit a zsidók gazdasági kizsákmányolása idézett elő. Találkozhatunk továbbá a zsidóság (elsősorban a keleti, galíciai) disszimilációját feszegető kérdésekkel is. Egyesek szerint ugyanis az egyház kereteibe bekerült zsidóság képtelen integrálódni, és ezért erkölcsében és szubsztanciájában (faji tisztaság) is veszélyt jelent az egyházra. Párhuzamosan jelentkezett és kapott központi szerepet érvrendszerében a faji antiszemitizmus, ami a legradikálisabb zsidóellenes eszmék melletti állásfoglalás bizonyítéaként értelmezendő.

Ilyen megnyilatkozás Gelei József főgondok 1941. november 16-án (a püspöki beiktatással egybekötött Főtanácson) elmondott megnyitóbeszédében hangzott el³⁰: „S a magyar katona ezzel *a két egymással összefogott sötét haddal vívja nagy szövetségesünk* oldalán a felszabadító, a végzet fellegeit elsőprő küzdelmét. [...] S ha haza jó és ide közénk megtér, hoz nekünk is haza sokmindent, hoz új büszkeséget, új bátorságot az itt még magára várató *nagy takarításokra*.³¹ [...] Széchenyit pedig magam előtt is példának tartom fajom szeretetében s abban a tőle kezdett felszabadító

²⁷ EKT jkv. 1940. okt. 15. 284. jkvp. 342. Nemcsak áttért, hanem izraelita felekezetű zsidó tanulókról is szó volt.

²⁸ Indoklásuk szerint a zsidó tanulók zavaró tényezők nemzetnevelői munkájukban, ezért indokolt és szükséges azok eltávolítása. EUEGyLt. Szkg. (Székelykeresztúri főgimnázium) 59/965/942 (Székelykeresztúri főgimnázium igazgatóságának 1942. jún. 19-i felterjesztése.) Az igazgatóság egyébként úgy döntött, hogy ha az EKT ebben az ügyben szabad kezét ad neki, ami meg is történt, akkor az addig beiskolázott zsidó gyermekeket is eltávolítják az iskolából.

²⁹ EKT jkv. 1942. júl. 9. 276. jkvp. 102.

³⁰ Az 1940. évi Főtanács elmaradt az ebben az évben bekövetkezett nemzetközi politikai események következtében.

³¹ Ft. jkv. 1941. november, 5–6.

munkában, melyet még ma is kell folytatnunk fajtánkért: *kizsákmányoló belső ellenségei ellen*, mint lelki és anyagi felemelése érdekében.”³²

Hogy milyen jellegű nagytakarításra gondolt Gelei, nem tudni, de egyértelmű, hogy a zsidókra utalt, amikor tevékenységének egyik fő célkitűzésében a „kizsákmányoló belső ellenség” elleni harcot is megnevezte. Gelei programtervezetét, melyben a zsidóság elleni harc központi szerepet kapott, az egyházkormányzat zöme is támogatta. Ezt erősíti Abrudbányai János 1947. április 20-án az Esperesi és Felügyelőgondnoki gyűléshez intézett rehabilitációját kérő beadványa. Ebből megtudhatjuk, hogy a 220 tagú Főtanácsból 173-an szavaztak a Pethő István által Főtanács elé terjesztett javaslatra!³³

Az első zsidóellenes intézkedésre 1941. június 11-én, két 1939-ben unitárius vallásra betért zsidó család kivételezési kérelme kapcsán került sor. Ekkor az EKT két sokatmondó és előremutató határozatot hozott. Köriratban utasította lelkészeit, hogy ezentúl csak főhatósági jóváhagyással engedélyezhetik zsidó származású egyének felvételét az egyházba, monopolizálva ezáltal ezt az addig a lelkészek hatáskörébe tartozó jogot. Másodszorban úgy döntött, hogy felirattal fordul a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, melyben figyelmezteti arra a „visszás helyzetre”, hogy egyre nagyobb számban térnek át zsidók keresztény vallásokra. Ugyanakkor „[...] a szükséges megtalálendő intézkedések mielőbbi megtételét [...]” is szorgalmazta, melyeket az egyház már foganatosított.

Az esztendő második felének eseményei a zsidóellenesség fokozódását, radikalizálódását mutatják. Októberben a pezsztentlőrinci unitárius egyházközség (Budapest), Pethő István³⁴ lelkész indítványára, az állami törvények alapján zsidóknak minősülő unitárius egyháztagok összeírását és a választói jog megvonását kezdeményezte a budapesti zsidó származású egyháztagoktól. Az EKT Pethő kezdeményezését jóváhagyta, azt a Jogügyi Bizottság elé terjesztette, majd annak véleményét szem előtt tartva

³² Uo. 8.

³³ Felügyelőgondnoki értekezlet, egyháztanácsosi értekezlet jegyzőkönyvei. EUEGyLt. Gé. 6/736/947.

³⁴ Pethő István (1903–1978): lelkész, püspöki helynök. 1928-ban hitaoktatói minőségben került Budapestre. A pezsztentlőrinci egyházközség megalapítója. 1931–1932 között Manchesterben tanult. Hitoktató lelkész 1936-tól 1952-ig, 1947-től főjegyző, 1957-től 1966-ig püspökihelynöki tisztséget töltött be. 1958-ban jelen volt az angol unitáriusok évi közgyűlésén, 1961-ben a davosi, 1964-ben a hágai Nemzetközi kongresszuson. Részt vett az Országos Béketanács és a Hazafias Népfront munkájában.

törvénytervezetét a Főtanács elé., azzal, hogy „Tekintettel a Magyarországi Unitárius Egyház kimondottan magyar jellegére, teljes jogú egyháztag csak az lehet, aki az érvényben levő állami törvények értelmében zsidónak nem tekintendő.”³⁵ A Főtanács a javaslatot „*túlnyomó nagy többséggel*” 1941. november 16-án fogadta el.³⁶ November 24-én az EKT elfogadta és körlevélben (1909/1941 sz. körirat) ismertette egyházközségeivel a határozatot.³⁷ Elrendelte, hogy minden lelkész készítsen névjegyzéket egyházközsége zsidó vallásról áttért tagjairól, és írásban szólítottassanak fel, hogy záros határidőn belül igazolják: az érvényben levő törvények értelmében nem minősülnek zsidóknak.³⁸ Azok, akik az egyházközség által megállapított határidőn belül igazolni tudják, hogy nem tekintendők zsidóknak, a választói névjegyzékbe beveendők, illetve megtartandók, akik ellenben ezt elmulasztják megtenni, vagy zsidóknak bizonyulnak az 1939. évi IV. tc. alapján, a választói névjegyzékbe nem vehetők fel, ha pedig szerepeltek, nevüket törölni kell³⁹ – áll még a köriratban.

A főtanácsi határozat ellen november 25-én Kelemen Sándor ügyvéd kilencedmagával fellebbezést intézett az EKT-hoz és püspökhöz, melyekben érvekkel törekedtek rávilágítani a határozatban megfogalmazott jogszabalmakra és elvi ellentmondásokra. Józanhoz írott levelükben arra figyelmeztették püspöküket, hogy az unitárius egyház ezen határozatával az egyetlen, amely saját keresztségének hatályát kétségbe vonja, és amely még hitéleti vonatkozásban is zsidókká minősítette híveinek egy részét. Másik beadványukban⁴⁰ pedig öt pontban foglalták össze a szerintük elvileg és egyházz jogilag is törvénytelen határozat felfüggesztését követelő érveiket.

A püspök által november 29-én Jogügyi Bizottsághoz véleményezésre beadott fellebbezést azonban ez utóbbi március 10-én azzal a megjegyzéssel utasította el, „[...] hogy az Egyházi Főtanács határozata ellen

³⁵ Ft. jkv. 1941. nov. 16. 55–56; A határozatot beiktatták az egyház Szervezeti Törvényébe is. *A Magyarországi Unitárius Egyház Szervezeti Törvénye* szerk.: Ferenc József, Erdő János. Budapest, 1942. 20–21.; A budapesti egyházközség javaslatát a Jogügyi Bizottság véleményezése után az EKT 1941. nov. 11-én fogadta el. EKT jkv. 1941. nov. 11. 553. jkvp. 57.

³⁶ Ft. jkv. 1941. nov. 16.

³⁷ Szervezeti törvény és módosításai, értelmezése. EUEGYLt. Szt. I. 1909/1941; EKT jkv. 1941. nov. 24. 570. jkvp. 59.

³⁸ EUEGYLt. Szt. I. 151/1909/941 A rendeletet 1942. febr. 3-án közlik az egyházközségekkel.

³⁹ EUEGYLvt. Sz. I. 1909/941.

⁴⁰ Tiltakozásukat a vallás- és közoktatásügyi minisztériumhoz is elküldték.

fellebbezésnek nincs helye: a Jogügyi Bizottság javasolja, hogy dr. Kelmen Sándor és társai fellebbezésére, mint helyet nem fogható beadvány érdemi elintézés nélkül irattárra tetessék.⁴¹ Ennek alapján 1943. március 24-én az EKT Kelemen Sándor és társai beadványát elutasította. A határozat felfüggesztése érdekében Lóránt Elemér a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordult jogorvoslatért. Lakó kísérlete azonban eredménytelennek bizonyult.

1942. május 11-én Pethő István a pestszentlőrinci presbitérium határozatát továbbítva, az áttért zsidók hatékonyabb kiszűrése céljával, a következő javaslattal fordult az EKT-hoz: rendelje el, hogy minden egyházközség lelkészi hivatala az áttérési anyakönyvek alapján készítsen névjegyzéket mindazokról, akik a zsidó felekezetről tértek át, és azokat továbbítsák az EKT-hoz. Az így felküldött névsorokat pedig ez utóbbi sokszorosítva kézbesítse minden egyházközség lelkészi hivatalának, melyeknek alapján majd ellenőrizhető lesz, hogy a híveik közül kik kötelesek magukat igazolni. „Nem lehet tehát vonatkozó rendelkezésnek (EKT hasonló tartalmú 1942. február 3-án kelt 1909/1942 számú rendelete) másképp megnyugtatóan eleget tenni, csak az esetben, ha minden egyházközség megkapja az összes zsidóáttérők névjegyzékét és abból leigazoltatja, akik most a kebelébe tartoznak.”⁴²

1942. szeptember 17-én az EKT elfogadta Pethő indíványát, és október 12-én az 1192/1942 számú köriratukban el is rendelte az áttért zsidók névjegyzékének összeírását és azok felterjesztését.⁴³

Az 1943-ban két alkalommal is megtartott főtanácsi üléseken Gelei beszédeiben továbbra is találhatunk zsidóellenes megnyilatkozásokat. Márciusban az ülésen résztvevő Fáy István vallásügyi államtitkár jelenlétében emlékeztette hallgatóságát, hogy az Unitárius Egyház volt az első, amely az állam által a zsidóság terjeszkedése ellen hozott törvényeket egyházi „életrendszerébe” alkalmazta,⁴⁴ novemberi beszédében pedig már újból a keresztény és magyar értékeket, érdekeket veszélyeztető marxista, bolsevista belső ellenségről értekezett.⁴⁵

Bár a szóban forgó beszéd nem nyújt kellő fogódzópontokat és ketős értelmezési lehetőséget kínál Józán álláspontját illetően, Kiss Elek

⁴¹ Uo.

⁴² EUEGyLt. 995/1925 (Áttérések) 87/117/942.

⁴³ EUEGyLt. 995/1925 87/ad 1192/942.

⁴⁴ Ft. jkv. 1943. márc. 9.

⁴⁵ Ft. jkv. 1943. nov. 8.

püspök és Ürmösi Károly egyházi titkár életrajzi visszaemlékezéseikben található utalások Józán filozemitizmusáról tanúskodnak. Kiss Elek Józán személyéről nem éppen hízelgő terminusokban írva szóba hozta annak zsidók általi bántalmazását is. Szerinte ez az esemény nagyon bántotta, mivel „Nagyon szerette a zsidókat s volt oka rá. Mikor püspökké választották, megsimogatta az általuk küldött sok üdvözlő levelet s közben mondogatta: 'az én szeretett zsidóim.’”⁴⁶ Ürmösi az 1941. november 16-án megszavazott Pethő-féle javaslat kapcsán pedig a következőket jegyezte fel emlékiratában: „Azt egész belső bizonyossággal tudom, hogy Józán püspök urunkat lelke mélyéig bántotta ez a határozat [...]”⁴⁷

Anélkül, hogy e két adat tárgyilagosságát túlértékelnénk, úgy véljük, Józán mentes marad az egyház felsőbb vezetésében általánosan eluralkodott antiszemita pszichózistól és rokonszenvet táplált a zsidóság iránt. Ezt látszik erősíteni az a tény is, hogy sehol nem találkoztunk személyét antiszemizmussal vádoló iratokkal, ugyanakkor nem találkoztunk egyetlen egy olyan írásával vagy nyilatkozatával sem, mely a zsidóság ellen irányult volna, kivéve, ha a fent idézett főtanácsai beszédének antiszemita olvasatot tulajdonítunk.

1944-et furcsa kettőség jellemezte. Egyfelől ugyanis az egyház enyhítést követelt elsősorban a keresztény zsidók számára, másfelől azonban megtiltotta tisztviselőinek, hogy a deportálások alá eső zsidó unitáriusok számára mentesítő iratokat állíthassanak ki, megtagadva ezáltal mindenféle közösséget és szolidaritást zsidó származású híveivel szemben.

Május 1-én Józán, az erdélyi római katolikus püspöki helynökkel és az erdélyi református püspökkel közösen, azzal a megkereséssel fordult Kolozs vármegye és Kolozsvár főispánjához, hogy tolmácsolják „[...] a fent említett egyházak azon keresztényi érzésből fakadó kérését, hogy a zsidó származású magyar állampolgárokkal általában s kereszténnyé lett zsidókkal különösképpen, olyan bánásmódot tanúsítson, illetve tanúsítasson, amely a magyar lelkeség, a magyar történelem és a keresztény szellem követelményeinek megfelel.”⁴⁸ Ugyanezen a napon feliratot intéztek a miniszterelenökhöz is a kolozsvári zsidó rabbikkal közösen. Augusztusban, mivel Józán nem vehetett

⁴⁶ EUEGyLt. Kiss Elek hagyaték. *Életrajzom*. 155.

⁴⁷ EUEGyLt. Kiss Elek hagyaték. *Ürmösi József nyugalmazott unitárius lelkész és püspöki titkár élettörténete és önéletrajza. I. rész. (1950)*. 138.

⁴⁸ EUEGyLt. Vü. Á. (Vallásügyi minisztérium; Általános és elvi jelentőségű ügyek) 63/909/944.

részt a keresztény egyházfők zsidó híveik érdekében folytatott budapesti megbeszélésein,⁴⁹ az egyházi vezetőség 7-én külön felirattal fordult a kormányhoz az unitáriusokká lett zsidók érdekében. Ebben, előző beadványukhoz hasonlóan, enyhítő bánásmódot kértek a deportált zsidó származású magyar állampolgárok, elsősorban megkeresztelkedett unitárius zsidók számára.⁵⁰

A májusi lépéseket azonban ellentételezte és semlegesítette az EKT május 11-i határozata, amelyben az unitárius zsidókkal szembeni magatartás⁵¹ tárgyában kimondta, hogy „[...] az Egyház hivatalból e kérdéssel egyetlen hivatali fokon sem foglalkozik, s ha valaki valamit tesz, azt mint magán ember a saját felelősségére teszi.”⁵² A határozat, amint arra Abrudbányai *Egyedül voltunk* és *Miért siratjuk őket* című írásában is rámutatott, a deportálásokra adott válaszként született, és lényegében a legutolsó menekülési lehetőséget is elzárta zsidó származású hívei előtt azáltal, hogy lelkészeinek megtiltotta a menetesítéshez szükséges kivételezési iratok kiállítását. *Egyedül voltunk* írása ugyanakkor az egyházi zsidópolitika rövid summájának is tekinthető, és egyúttal magyarázatul szolgál antiszemitizmusának motivációira is. Abrudbányai írásaiban, miként ő is megjegyzi, nem teológiai (keresztény magatartás), hanem „nemzeti” szempontból közelített a kérdéshez, és a deportálást a nemzeti újjászületés és nemzeti öntudat megerősítésének nélkülözhetetlen, szükségszerű elemeként mutatta be.

A szombatos kérdés

Az 1940. november 7-én hozott EKT-határozatban jöllehet már jelen volt a faji kitétel, de az még nem követelt semmiféle megszorító intézkedést a szombatosok átvételét illetően. Később már az Igazságügyi Minisztérium által kibocsátott „Tanúsítvány” felmutatását követelte, a faji kizárólagosság egyházon belüli tetőzésének jeleként. Ezzel összhangban

⁴⁹ „Ezért kellett ezt az írásbeli utat választanunk, hogy a magas kormány jóindulatát mi is kérjük elsősorban unitárius vallású zsidó származású hittestvéreink számára, hogy minden kedvezményezésben részesülhessenek, melyben más bevett felekezethez tartozó fajtestvéreink részesülnek.” EUEGyLt. Vü. Á. 63/909/944

⁵⁰ Uo.

⁵¹ EKT jkv. 1944. május 11. 213. jkv. p. 219.

⁵² EKT jkv. 1944. május 11. 213. jkv. p. 219; EUEGyLt. 995/1925 115/623/944.

a bözödújfalusi lelkész is a Tanúsítvány felmutatásához kötötte az unitárius vallásra tért szombatosok választói névjegyzékben való megtartását. Mivel azonban 1942. március 20-ig egyetlen áttért sem tudott (akart?) eleget tenni a felszólításnak, törölte őket a névjegyzékből. Ennek eredményeként április 16-án az EKT az egyházi jogtanácsos javaslatára az 1909/1941 számú rendeletének végrehajtását ebben az egyházköztségben felfüggesztette, s arra utasította a lelkészt, hogy az Igazságügyi Minisztérium 71000/1941 számú rendelete előírásainak megfelelően, az egyházkör jogtanácsosának segítségével, tegye meg a szükséges lépéseket a Tanúsítványok beszerzésére.⁵³ E rendelkezés és Józán szombatos ügyben Bíró Lajoshoz intézett levele, úgy gondoljuk, egyértelmű és felfoghatatlan bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a magyar származást igazoló Tanúsítvány egyetlen, elengedhetetlen feltételnek minősült az egyháztagság elnyeréséhez a „szombatos származásúak” számára: „A bözödújfalvi szombatosok, s így azok leszármazottai külön elbírálás alá esnek. Aki ezt megfelelő módon igazolni tudja, meg lehet keresztelni és át lehet venni. Ellenben a Sinaï pusztájában bujdosó zsidók átvétele előtt az EK Tanács mereven elzárkózik.”⁵⁴ – vagyis az elbírálás szigorú faji kritérium alapján történt.

A szombatosokkal szembeni szigorú magatartást jelzi, hogy 1944. augusztus 10-én az EKT két szombatos kérését elnapolta a lelkész véleményének felterjesztéséig, jóllehet mindkettő a gyűjtőtábor parancsnokától kapott elbocsátó igazolvánnyal rendelkezett. Egyiküket („100%-an” magyar származású) éppen abból a célból bocsátottak szabadon, hogy „[...] eredeti egyházába mielőbb térjen vissza.”⁵⁵

Az áttérések megszigorítása előtt Útő Lajos székelykeresztúri körüli esperes 1941. január 15-i jelentése szerint Bözödújfaluban 65, Bözödön 5 szombatosot kereszteltek unitáriussá.⁵⁶ Két nappal később keltezett feliratában pedig arról tudósított, hogy még 30 szombatos maradt megkereszteltle-

⁵³ „EKT egyházi jogtanácsos javaslatára az 1909/941 EKT sz. rendelet végrehajtását felfüggeszti a bözödújfalusi unitárius egyházköztségben. Lelkész a fia felhívandó, hogy a 71000/1941 sz. rendelet értelmében, körüli jogtanácsos a fia segítségével a szükséges lépéseket tegye meg a tanúsítványok beszerzése iránt.” EKT jkv. 1942. ápr. 16. 168. jkv. 89.

⁵⁴ EUEGyLt. 995/925 142/1410/942 (366/1942) A püspök írása alatti bejegyzés pontosít és kimondja, hogy a kérvényezőnek az igazságügyi minisztérium 71000/1940 számú rendelete által megkövetelt Tanúsítványt kell felmutatnia, ahhoz, hogy félvegyék.

⁵⁵ EUEGyLt. 995/925 130/750/944.

⁵⁶ EUEGyLt. Vü. L. (Vallásügyi minisztérium; Térítések) 54/160/941.

nül Bözödújfaluban.⁵⁷ A szombatos áttéréseknek köszönhetően Bözödújfaluban önálló egyházközség jöhetett létre. Azonban a magyar történelmi egyházak sorában a legkisebb lélekszámmal rendelkező Unitárius Egyház mégis a faji szempontokat érvényesítette, helyezte előnybe a népesedéssel szemben, ami radikális antiszemitizmusának jeleként értelmezhető.

Zsidó ingatlanok kérdése

Sajnálatos módon az Unitárius Egyház is kivette a részét azokból a követelésekből, amelyek az elkobzott zsidó ingatlanokból való részeseledést célozták meg. Már 1942-ben a bözödújfalusi lelkész azzal a kéréssel fordult az erdélyi földreform-bizottsághoz, hogy a megszűnt bözödújfalusi hitközség vagyonát engedjék át a helybeli unitárius egyházközségnek. 1944 szeptemberében a kocsordi egyházközség ugyancsak az EKT közbejárását kérte, hogy a lefoglalt zsidó ingatlanokból lelkészi lakást és irodát kaphasson. Az EKT 1944. május 11-én tartott ülésén a zsidókkal kapcsolatos két határozat között pedig egy olyan feljegyzés található, ami arra enged következtetni, hogy az egyház anyagi igényeinek kiegészítését az elkobzott zsidó ingatlanokból kívánta kielégíteni.⁵⁸

Áttérések

Az áttérési kérések vizsgálata képes a legmeggyőzőbben megvilágítani az egyház azon törekvését, amely mindenáron igyekezett gátat vetni a „káros faji keveredéssel” veszélyeztető áttéréseknek. Olyannyira következetes volt, hogy néhány rendkívüli esettől eltekintve teljesen elzárkózott zsidó vallásúak átvételétől, az egyház nemzeti jellegének megőrzésére hivatkozva. Az EKT-nak az ügyben tanúsított merev magatartását több ízben még az egyházon belül is bírálatt érte. Ezeket a bírálókat azonban inkább gyakorlati tényezők és szempontok, mintsem filozofemita érzelmek motiválták. Szemléletes példa erre a Duna-Tiszamenti unitárius egyházkör esperesének (Csíki Gábor) az EKT merev, elutasító álláspontját bíráló kijelentése: „Szomorú az, hogy az

⁵⁷ EUEGyLt. Vü. L. 54/ad 60/941.

⁵⁸ EKT jkv. 1944. máj. 11. 180. jkvp. 216.

egyház, főképp a budapesti egyházközség, egykor rosta nélkül vette át a jelentkező zsidókat, akik nemcsak keresztényi, de nemzeti szempontból is súlyos kifogás alá esnek. [...] E. K. Tanács azonban tudtommal még senkit sem vett át, illetve nem adott engedélyt az átvételre senkinek, még olyanoknak sem, akiknek élettársuk unitárius. Szíves figyelmébe ajánlom E. K. Tanácsnak a többi keresztény egyházak gyakorlatát, amelyek az átvételtől á limine nem zárkoznak el – mint ahogy azt a mi Főhatósági határozatunk se célozza –, hanem rendkívüli esetekben, ha valóban érdemes akad átvételre, előzetes katekizálás után az illetőt átveszi.”⁵⁹

Az áttérési kérvényeket EKT-hoz felterjesztő lelkészi ajánlásokból, kísérőlevelekből kibontakozó lelkészi állásfoglalások mikroképei az egyháztársadalom zsidókkal szemben tanúsított magatartásának. Voltak, akik az EKT-hoz felterjesztett zsidó áttérési kéréseket támogatták, de voltak, akik disszimilációs és faji érveket hangoztatva a kérések elutasítását szorgalmazták. Ez utóbbiak csoportjába tartozott Csíki Gábor, aki több ízben ellenezte az áttérési kérésekhez csatolt észrevételében a zsidók felvételét.⁶⁰ Csíki azonban nem zárkozott el teljesen, és ha kellőképpen igazoltnak látta a kérvényező lelki hasonlóságát, melyhez gyakorlati szempontok is társultak, támogatta ezek felvételét.⁶¹ Ebbe a csoportba tartozott Bíró Lajos hódmezővásárhelyi lelkész is, aki ugyan ellenezte, hogy „egyházunkat ellepjék az izraelita egyház tagjai”,⁶² mégis azzal a kéréssel fordult az EKT-hoz, hogy olyan esetekben, amikor az egyház érdekei megkívánják, vegyék fel azokat, akik az egyház, elsősorban anyagi érdekeit szolgálni tudják.

A beérkezett kérvények túlnyomó többségének az EKT részéről történő elutasítása meggyőzően vetíti a vizsgálódó elébe az egyház e kérdésben tanúsított elzárkózó magatartását. Az áttérési kérvények elbírálásánál világosan nyomon követhető a zsidóktól elzárkózni szándékozó irányvonal, melyen törést mindössze az a néhány eset mutat, mikor zsidó származású és felekezeti személyek felvételét engedélyezték. A kedvező döntéseket több tényező befolyásolta: az EKT számára bizonyítottan tűnő lelki integráció, hasonulás, „ősi unitárius” családtagság,

⁵⁹ EUEGyLt. 995/1925 133/869/944.

⁶⁰ EUEGyLt. 995/1925 88/1368/1942; UEGyLt. 995/1925 111/550/944, UEGyLt. 995/925 106/943; UEGyLt. 995/1925 1146/943.

⁶¹ EUEGyLt. 995/1925 135/871/944; UEGyLt. 995/1925 133/869/944.

⁶² EUEGyLt. 995/1925 102/851/943.

magyar származás, esperes és püspök ajánlása és személyes közbenjárása, vagy egy lelkész által előidézett megváltoztathatatlan jogi helyzet.

Ellentmondásos és zavaró tényező ellenben, hogy bár több kérvényező is rendelkezett hasonló feltételekkel, öt személy pedig a törvény előírásainak értelmében mentesült a zsidó minősítés alól⁶³, mégis elutasításra találtak. Két, döntőnek bizonyuló, feltétel azonban hiányzott ez utóbbiaknál: a megváltoztathatatlan jogi helyzetet előidéző felvételi aktus, valamint a püspök személyes közbenjárása. Mivel az átvett zsidó felekezetű és származású kérvényezőknél, egy kivétellel, előbbi feltétel hiányzott, úgy tűnik, hogy döntő szereppel bírt Józan személye is.

1944-ben két átvételi kérést az EKT a püspök írásbeli ajánlására fogadott el.⁶⁴ Döntőnek bizonyult mindkét esetben, hogy a kérvényezők „ősi unitárius családba” házasodtak, ami biztosította lelki hasonulásukat valóságilag és nemzetileg is, minek tényét az esperes is megerősítette.⁶⁵ Fentiekén kívül még két személy kérvényét hagyták jóvá. Egyik felvételét az EKT azért engedélyezte, mert beteg ura, akit gondoz, „ősi unitárius családból származik.”⁶⁶ Másiknál az átvétel okát nem tartalmazza a határozat.⁶⁷ Ez utóbbi két eset azért hat zavaróan, mert információink kizárják fentiek esetében meglévő feltételeket. Ugyanakkor jóval megalapozottabb kéréseket utasítottak el, mint például az udvarhelyi Türk Sándorét, akinek magyar érzületéről Bálint Ödön esperes mellett⁶⁸ Sigmond József udvarhelyi lelkész és Jodál Gábor, a Magyar Párt Udvarhely megyei tagozatának egykori elnöke is írásbeli bizonyágot tett.

Az egyházi vezetőség „zsidótlanító” törekvésének szélsőségekbe hajló, bizarr jellegére utalnak azok az esetek, amikor a felvétel egy etnikailag magyar, felekezetileg izraelita számára is kérdésessé vált, nehézségekbe ütközött, elsősorban akkor, ha felvétele az egyházba zsidó származású

⁶³ EUEGyLt. 995/925 84/973/ 942; EUEGyLt. 995/1925 139/1044/944; EUEGyLt. 995/1925 108/181/944; EUEGyLt. 995/1925 105/1409/943; EUEGyLt. 995/1925 80/709/942.

⁶⁴ EUEGyLt. 995/1925 126/748/944 „[...] a kérésben felhozott indokokra való tekintettel, figyelemmel Főtisztelendő Püspök Úr ajánlására is, szavazattöbbséggel járul hozzá ahhoz, hogy Mihály Sándornét, szül. Bernát Saroltát és Feigl Istvánt az unitárius egyház tagjai közé marosvásárhelyi esperes lelkész a[tyánk]fia felvegye.”

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ EUEGyLt. 995/1925 135/87/944.

⁶⁷ EUEGyLt. 995/1925 134/871/944.

⁶⁸ EUEGyLt. 995/1925 84/ad 973/942 „[...] mint csendes természetű és jó zsidó emberekkel, föltétlenül nyer az udvarhelyi egyházközség.”

személy betérését is eredményezte. Erre a faji kizárólagosságra mutat Szentiványi Sándor, Albert Erzsébet felvételi kéréséhez csatolt, kedvező elbírálást kicsikarni óhajtó, antiszemita érvet felhasználó javaslata, melyben az áll: tekintettel, hogy a kérvényezőnek nincs gyermeke, és már 60 éves, tehát gyermeke sem lehet, így kizárt, hogy átvétele zsidó származású egyén áthozatalát is eredményezze, mint egy megelőző alkalommal, amikor a magyar anya félzsidó gyermekét is magával hozta.

Az esetek nemcsak azt igazolják, hogy a magyar származás nem jelentett garanciát a visszafogadásra, ami a zsidó szellemiség, fajidegen elem importjának veszélyét is magában rejthette, hanem azt is, hogy ezek inkább „balesetszerűen”, az események szerencsés alakulása révén rendeződtek a kérvényezők számára kedvezően.

Az áttérések tárgyalásakor felvetődik Józan állásfoglalásának kérdése is. Intézkedéseiről fennmaradt adataink inkább „méréselt” filozemitizmusra utalnak. Szkeptícizmusra adnak okot ugyanakkor azok az esetek, amikor személyesen is közbenjárt egyes kérvényezők érdekében. Kérdés, hogy miért nem intézkedett hasonlóan más kérvényezők ügyében is. Erre az egyik magyarázat mozgásterének beszűkülése lehet, melyet az átvételek EKT-hatáskörébe utalása következtében állt elő.

Összegzésként elmondható: az áttérési kérelmekkel kapcsolatos dokumentumok egyértelmű bizonyítékai annak, hogy az egyház döntéseit nem gyakorlati, hanem erőteljes ideológiai elvek vezérelték. Ugyancsak e kérvényeknek és elbírálásuknak tükrében mondhatjuk, hogy az egyház következetesen felvállalta a faji alapú antisemitizmust, ami a zsidó egyének felvételének elutasítását eredményezte.

Az unitárius antiszemita irodalom

1940–1944 közt az időszakosan megjelenő unitárius kiadványokban (*Keresztény Magvető, Unitárius Egyház, Unitárius Közlöny, Unitárius Értesítő*) gyakran találkozhatunk a zsidókérdést taglaló írásokkal, amelyek újrafogalmazták, szintetizálták koruk zsidóellenes vádjait: kereszténységre veszélyes romlott szellemiség és erkölcs, világmoralomra törekvés, gazdasági kizsákmányolás, Magyarország trianoni katasztrófája. Vagyis egyaránt megtalálhatjuk ezekben mind a középkori gyökerekből táplálkozó, egyházi frazeológiára építő konzervatív, mind pedig a modern antisemitizmus által megfogalmazott zsidóellenes vádelemeket.

A Székelyudvarhelyen megjelenő *Unitárius Egyház* publikációi arra engednek következtetni, hogy nemcsak az egyház legfelsőbb vezető köreiből, hanem a lelkészek közt is többen vallottak zsidóellenes nézeteket. Kivételt ez alól két kiadvány képezett: a prédikációkat és tanulmányokat tartalmazó *Keresztény Magvető* és a Budapesten Szent-Iványi Sándor⁶⁹ által szerkesztett *Unitárius Értesítő*. Szent-Iványi egyébként a deportálások alkalmával aktívan bekapcsolódott a zsidókat mentő akciókba és a deportálások előtt és alatt is határozott filozemita álláspontot képviselt. A zsidótörvények által sújtottak segélyezésére létrehozta az *Unitárius Segélyező Bizottságot*, rendszeresen látogatta a budapesti gettók lakóit, a deportálások elől menekülőket pedig igyekezett bűvőhelyekhez juttatni, akik közül sokakat saját lakásában helyezett el ideiglenesen. Segített a deportálások alóli felmentéshez szükséges iratok megszerzésében.

Az ismertett írások az egyházon belül elharapózott zsidóellenes pszichózis bizonyítékai, s a lelkészek által tematizált, zsidókkal kapcsolatos kérdésekbe engednek betekintést. Feltűnő ugyanakkor a filozemita írások teljes hiánya, ami az itt ismertett cikkekkel egyetemben az egyház gravitációjának irányvonalát jelzik a kérdésben.

Az első zsidóellenes megnyilatkozásra az 1941-ben újraindult *Unitárius Egyház* első, szeptemberi számában került sor, ahol egy lelkész, *Szemlélő* álnév alatt, az Őszövetség és az unitárius valláserkölcsei nevelés tárgyában indított anketot. A hozzászólások egész sorát eredményező vitaindító cikk írója az Őszövetség valláserkölcsei nevelésből való kiiktatását a keresztény erkölcs negatív irányú befolyásolásával indokolta. Közhangok hangoztatásával (világuralmi törekvés) arra a következtetésre jutott, hogy az erkölcsileg elbukott zsidóság semmiféle módon sem lehet a keresztény élet példaképe.⁷⁰

Simén Dániel teológiai tanár szemléletváltást hozott: szerinte az Ótestamentum szemben áll a rabbinikus Talmuddal, mint ahogyan a keresztény világ is szemben áll az „elzsidósodó” társadalmi eszmékkel és erkölcsi

⁶⁹ Szent-Iványi Sándor (1902–1983): 1924-ben fejezte be teológiai tanulmányait. Ezt követően a cambridge-i Harvard Egyetemen folytatta teológiai tanulmányait. 1927-ben szentelték pappá. 1933-tól kezdődően oktatott az Unitárius Teológiai Akadémián, a gyakorlati tanszéken. 1938-ban Magyarországra költözött, ahol a budapesti egyházközség lelkésze volt 1946-ig, majd az Amerikai Egyesült Államokba telepedett át, ahol szintén lelkészi minőségben tevékenykedett. Tagja volt a Tizenegyek írói csoportosulásnak és az Erdélyi Fiatalok mozgalmának.

⁷⁰ *Unitárius Egyház* (továbbiakban UE) 1941/1. 2.

értékekkel. A zsidó kérdést szerinte humánusan, de véglegesen meg kell oldani. Ezt a kérdést azonban a témától különállóan kell tárgyalni.⁷¹

1944-ben a névtelen vitaindító, *Még egyszer az ó-testamentum* címen tért vissza a témához. Konklúziója, hogy a zsidóság az emberiség erkölcsi és szellemi megrontója, mely évszázadok óta mérgezte(i) a keresztény világot: „Szinte hihetetlen, hogy ép érzékek birtokában ma valaki ne érezze annak a világgúnynak undorító szagát, lelki, szellemi és erkölcsi betegségekkel telített levegőnek orrfacsaró illatát – amely csak itt minálunk is a **zsidó-tályog** fölnyitása után előttünk és körülöttünk az országban szétáradott és tudatossá lett?”⁷²

Az 1944. március 19-i német megszállás után fokozódó zsidóellenes hangulat jól nyomon követhető az írásokban, melyek hangneme egyre agresszívebb. Az egyház „vezérkarához” tartozó személyiségek közül Gelei József főgondnok és Abrudbányai János teológia tanár, dékán írásaiban található nyíltan zsidóellenes megnyilatkozásokat. Mindkettőjüknél a zsidókérdés nemcsak politikai, társadalmi, gazdasági, hanem faji problémaként is jelentkezett, amit úgy értelmeztek, hogy a magyar fajra, nemzetestre nézve végzetes következményekkel járhat a zsidókkal való keveredés.

Abrudbányai *Az unitarizmus és a fajelmélet* című tanulmányában a keresztény, nyugati civilizációt fenyegető kommunizmusban nemzetközi erők szövetségét látta, melynek mozzgóit és tagjai a zsidók is: „A történelem ezután lesz hivatva pontosan meghatározni azt a szerepet, melyet a kommunizmuson keresztül a nemzetközi zsidóság és szabadkőművesség magára vállalt. Körvonalaiiban azonban már most is jelentkezik e szerep. Úgy látszik, mintha a zsidóság, mint faj, örök bosszút esküdött volna a Jézusban elinduló keresztény vallás ellen azért, mert annakidején ez életfelfogás és világszemlélet határozottan és megalkuvás nélkül szembehelyezkedett formális és hamisan alkalmazott faji szempontjaival. [...] a megfenyegetett nemzetek felismerték az igazi mozzgó erőket, s ma már bizonyosabban tudják, hogy e világraszóló műveltetben a kéz Ézsaué, de a hang Jákobé.”⁷³

Gelei József *Nemzetnevelés* címet viselő, utópisztikus, fajvédelmi szempontok alapján felépített nemzetnevelési programjában a nemzet létében fenyegető népként jelenítette meg a zsidóságot. A nemzetiszocialista minta alapján elképzelt, individualizmust elutasító, a társadal-

⁷¹ UE 1941/4. 27.

⁷² UE 1944/5. 1.

⁷³ Uo. 82–83.

mat militarista szellemben és formában megszervezni óhajtó programjában többször is figyelmeztetett a leselkedő belső veszélyre. Szélsőséges zsidóellenességére mutat a nemzettest biológiai állagának „nemesítésére” vonatkozó kijelentése, miszerint „[...] a nemzet állagának minőségi nevelése, mely a fajbiológia ismeretei alapján a nemzet testét megszabadítja a káros fajjidegen elemektől és ezáltal az elkülönítéssel nemesíti.”⁷⁴

Az írások szerzőinek szemében a zsidóság nem etnikai vagy felekezeti, hanem faji kategóriaként jelent meg. Olyan fajként tekintettek rá, amely az erkölcs, szellemi élet és ethosz tekintetében az ókortól kezdődően negatív előjelű átalakuláson ment keresztül. Következésképpen, az egyetemes kereszténységgel együtt a keresztény elveken álló magyar társadalom is állandó és valós veszélynek van kitéve, mely a zsidóktól való teljes elkülönülés révén védhető ki.

Antiszemita tartalmú megnyilvánulások világi nyilvánosság előtt

Az egyház tiszt- és tisztségviselői nemcsak egyházi berkekben, hanem világi nyilvánosság előtt is kifejezésre juttatták véleményüket e kérdésben, melyeknek központi vezérgondolata a zsidóságnak, mint a nemzetépítés egyetlen akadályának az eltávolítása, kikapcsolása volt.

Az *Unitárius Közlöny* 1941. októberi számában olvashatjuk, hogy a székelykeresztúri országzászló avatóján Csíki Gergely a székely erényeket dicsőítve azon hitének adott hangot, hogy korának Magyarországnak nem volna zsidókérdés, ha a székelységet már régebben a kereskedelem és ipar útjára helyezték volna.⁷⁵ 1942 februárjában vitéz Kozma Ferenc vezérkari százados (a Duna-tiszamenti egyházkör felügyelőgondnok) a kolozsvári unitárius kollégium dísztermében nem feledkezett meg a zsidókról: az oroszországi keresztény egyházak siralmas helyzetének szemléletes bemutatása után (a keresztény templomokat raktárakká, gyűléstermekké alakították, nincsenek istentiszteletek stb.) beszámolóját így folytatta: „A zsidó templomokban azonban ma is rendesen tarják az istentiszteleteket. Ez szerintem mindennél többet mond.”⁷⁶ – sejtetve a zsidók és szovjet, ateista hatalom közötti rokoni kötődéseket.

⁷⁴ Gelei József: *Nemzetnevelés*. Kolozsvár, 1942. 17.

⁷⁵ UK 1941/10. 155–157.

⁷⁶ UK 1942/ 2. 29.

1943. január 10-én R. Filep Imre rádióközvetítéses, újévi „programadó” istentiszteleti beszédében az anakronisztikus múlt elvetésére és nemzeti, társadalmi (család, közösség), politikai, kulturális, vallásos megújulásra, újjászületésre buzdított. Beszédében a nemzet újjáépítésének, megújulásának alapját a családban jelölte meg. Emiatt ki kell küszöbölni az érdekházasságot és meg kell teremteni a «vér tisztaságát», meg kell gátolni az elkorcsosulást, megteremteni a «rasszot», a jófajtájú magyart.⁷⁷ A szellemi tisztaság, az erkölcsi, jellembeli szilárdság, erősség és életrevalóság első feltétele ugyanis a biológiai értelemben vett vértisztaság.⁷⁸ Közösségi szinten a vérségi alapú társadalmi szolidaritás helyreállítását tartotta kívánatosnak, melyben a „farizeusi szellem” okozott felbecsülhetetlen károkat. A harc, ami folyik az országban és a keleti arcvonalon tulajdonképpen harc Jézus és Marx között.⁷⁹ R. Filep tehát beszédében, bár kódoltan, de a magyar társadalom zsidóktól való megtisztulására célzott.

A legérdekesebb epizódjai ennek a fejezetnek Abrudbányai nevéhez kapcsolódnak. Az első felvonása 1944. június 20-án Kolozsváron játszódott le, amikor Jaross Andor belügyminiszter erdélyi körútja alkalmával a bombatámadást szenvedett Kolozsvárt is meglátogatta. A *Keleti Magyar Újság* beszámolója szerint Jaross fogadtatásán a különböző intézmények és testületek képviselői mellett jelen voltak az egyház képviselői is.⁸⁰ Jarost a város nevében „[...] őszinte szívvel és bajtársi hűséggel [...]”⁸¹ Abrudbányai köszöntötte, aki személyének méltatása után a belső front megerősítésének szükségességéről beszélt, mint ami elengedhetetlen feltétele a győztesen megvívandó háborúnak. Jaross belügyminiszterré válása óta – mondta – „ezen belső arcvonalon őszinte és határozott törekvéseket látunk a kormányzat részéről, s nem hallgathatjuk el, hogy rövid három hónap alatt majdnem véglegesen és talán örökre megoldottak egy olyan százados problémát, mely megoldhatatlanságában sírjává lehetett volna a magyarságnak.”⁸² Figyelembe véve a beszéd elhangzásának helyszínét és

⁷⁷ R. Filep Imre: *Újévi magyar prédikáció*. Kolozsvár, 1943. 10.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo. 16.

⁸⁰ „A terembe lépő belügyminisztert a közönség nagy lelkesedéssel és éljenzéssel fogadta, amit a belügyminiszter felemelt karral mosolyogva viszonzott.” *Keleti Magyar Újság*, 1944/138. június 21. 5.

⁸¹ Uo.

⁸² Uo. A továbbiakban Abrudbányai a nemzet háborús erőfeszítésének növelését sürgette és nagy vehemenciával támadta a nemzet azon tagjait, akik nem hoznak meg minden áldozatot a végső győzelemért.

időpontját, egyértelműnek látszik, hogy a rövid három hónap alatt megoldott százados probléma alatt Abrudbányai a zsidó deportálásokra gondolt.

A második, nevéhez köthető megnyilatkozás a *Keleti Újságban* megjelenő írása. Ebben a deportálásokat elengedhetetlen szükségszerűségként tüntette fel, mely végleg megoldja a több évszázados ellenség problémáját. A zsidóságtól való megtisztulás, írta, a „nagy magyar sorskérdések” megoldásának első lépése, alapkövetétel, melyen egy új nemzeti élet fog felépülni.⁸³

Az „egyházi zsidótörvény” utóélete. A múlt „elhallgattatása”

Az 1454/1941. számú EKT-javaslat Főtanács általi megszavazása 1941. november 16-án, annak törvényerőre emelkedését és az egyház alapokmányát képező *Szervezeti Szabályzatba* való foglalását jelentette. A magyar államhatalom megszűntével bekövetkezett politikai fordulat eredményeként, az EKT 1944. november 24-én, a Jogügyi Bizottság javaslatára, hatályon kívül helyezte a diszkriminatív határozatot. Azaz, akárcsak 1940-ben, az 1944 őszén bekövetkezett politikai események is az egyházpolitika gyors metamorfózisához vezettek. E kényszerű váltás azonban nem csak a hivatalos diskurzust érintette, hanem az egyház személyi állományát is, akik közül többeknek revideálniuk kellett a zsidóságról előzően alkotott véleményüket is. E külső kényszerítő erő hatására előállt „mentális revíziót” jelzi a zsidóellenes rendelkezés hatályon kívül helyezése is.

Az 1945. március 30-i rendelet törvény rendelkezéseinek megfelelően május 8-án az EKT kör- és egy központi tiszogató bizottság felállítását rendelte el az 1940–1944 között szélsőséges, antidemokratikus nézeteket valló személyek büntetésére. Május 29-én az EKT három személy nevének felterjesztését javasolta a vallásügyi minisztériumba: Abrudbányai Jánost, aki tagja volt az Imrédy-párt (Magyar Élet Pártja) kolozsvári vezetőségének és a nyilvánosság előtt szóban, a *Keleti Újságban* pedig írásban is többször hangot adott zsidóellenességének. R. Filep Imre központi missziós lelkész, aki szintén az Imrédy-párt kolozsvári tagozatának volt vezető tagja, és aki ebben a minőségben „[...] vidéken több esetben propaganda utakat tett és demokrataellenes magatartást

⁸³ Keleti Újság 1944/109. május, vasárnap.

tanúsított [...]”⁸⁴ Ifj. Máthé Lajos szentábrahámi lelkészt pedig az *Unitárius Egyház*-ban megjelenő, *Még egyszer az Ótestamentum* című zsidóellenes írásáért. Abrudbányai és Filep esetében állásukból való eltávolításukat, Máthé esetében pedig kéthavi felfüggesztést javasolt.⁸⁵

Lőrinczy Mihály marosvásárhelyi vallásoktató lelkész (egyházközi közgyűlésen zsidóellenes előadást tartott), Kiss Károly bihari lelkész (szélsőjobboldali tevékenységet folytatott), Rázmány Mór központi tisztviselő (zsidóellenes kijelentéseket tett több ízben és azokat a háború befejezte után is fenntartotta) ügyeinek elbírálását pedig Józánra bízta.⁸⁶

Kiss Elek ügyét a Tisztogató Bizottság javaslatára nem terjesztették fel a minisztériumhoz. Elintézését az EKT saját hatáskörébe utalta. Mivel a tisztogató bizottság zsidókkal kapcsolatos kérdések megválaszolására is felszólította (ezekre nemleges válaszolt), egyértelműnek látszik, hogy ő is zsidóellenes magatartása miatt került a vizsgálódások középpontjába. Kisst a főjegyzői tisztség lemondására is felkérték, amit azonban elutasított, és mivel senki nem kezdeményezett ellene fegyelmi eljárást az EKT ügyének további tárgyalását lezárta.⁸⁷

Az EKT végül csupán a három javasolt személy nevét terjesztette fel a minisztériumhoz: Abrudbányai Jánost,⁸⁸ R Filep Imrét és ifj. Máthé Lajost. Antidemokratikus tevékenység és az Imrédy-párttagság volt a vád Abrudbányainál és Filepnél, ifj. Máthénál pedig a már említett antiszemita újságcikk.⁸⁹ Ügyükben először a minisztérium szeptember 9-én egy három személyből álló bizottság kiküldéséről határozott, amelynek helyszíni vizsgálata után fog határozatot hozni. A vizsgálatra azonban nem került sor, és a november 6-án kelt minisztériumi leirat értesítette az egyházat, hogy „[...] azon egyházi személyek, akik szolgálatukból fel lettek mentve, az állam apparátusának megtisztítását célzó purifikációs törvények alapján, helyeztessenek vissza törvényes jogaikba, azzal az időponttal, ami-

⁸⁴ Purifikáció EUEGyLt. 1/ad302/945 Egyik minisztériumhoz felterjesztendő szövegváltozatban az olvashatjuk, hogy nevezett elkísérte Jarost székelyföldi körútjára is.
⁸⁵ Uo.

⁸⁶ EUEGyLt. Purif. 1/ad302/945.

⁸⁷ EKT jkv. 1945. jún. 28. 190. jkv. 262.

⁸⁸ Abrudbányait 1946. április 15-én a kolozsvári Népbíróság háborús bűnösökként ítélte el és vagyonelkobzással sújtotta. *Monitorul Oficial*. 20. auguszt 1946. Nr. 192. 9077; Az ítélet elől Magyarországra menekült.

⁸⁹ Purif. EUEGyLvt. 1/302/945.

kor a purifikálás megtörtént, kivétel ez alól azon lelkészek, akik elhagyták az ország területét és e pillanatig még nem tértek vissza állásaikba.”⁹⁰

Az egyháznak viszonylag hamar és zökkenőmentesen sikerült rendeznie e kérdést. Elgondolkodtató, hogy az EKT sorából, bár sorozatosan szavazott meg zsidóellenes javaslatokat, mégsem került egyetlen személy sem a tisztoगतó bizottság vizsgálódásának körébe. Mindez azt jelzi, hogy az egyház vezetőségét tömörítő EKT nevezett személyeken keresztül igyekezett elhárítani elsősorban önmagáról a veszélyt. A tisztoगतó bizottság által megnevezett személyek kis száma, elkövetett cselekedeteiknek minimalizálása, ugyancsak a zökkenőmentes, nagyobb hullámverések nélküli rendeződés vágyát sugallja, amit sikerült is megvalósítani.

Belső vitára, átfogó és mélyreható purifikációra tehát, a központi vezetők érintettségéből és a negatív megítélés elhárításának szándékából eredően, nem került sor. A múlt elkendőzésére mutat az érintettek további életpályája is. Gelei József továbbra is az egyház berkeiben maradt és 1945 áprilisától a Magyarországi Unitárius Egyház Egyházi Képviseelő Tanácsának tagjává választották. Abrudbányai János a Kocsordi Unitárius Egyházközség lelkésze lett. R. Filep Imre Romániából történő távozása után 1946-tól 1953-ig a Hódmezővásárhelyi Unitárius Egyházközségben, majd ezt követően a Budapesti Unitárius Egyházközségben (Nagy Ignác utca) szolgált. 1966-tól püspöki helynöke, majd 1968-tól helyettes püspöke lett a Magyarországi Unitárius Egyháznak. Kiss Elek, József Miklós halála után, 1946 szeptemberében a székelykeresztúri zsinat a Romániai Unitárius Egyház püspökévé választotta, mely tisztséget 1971-ben bekövetkezett haláláig betöltött. Rázmány Mór főszámvevőként megőrizte központi tisztviseelői állását a Romániai Unitárius Egyház közigazgatási apparátusában. Lőrincz Mihály megőrizte marosvásárhelyi hitoktatói állását, majd miután 1946-ban letette a teológiai magántanári vizsgát, az Unitárius Teológiai Akadémia öszövségi tanszékének tanárává nevezték ki 1947-ben. Tudomásunk szerint „érintetlenül maradtak” és mentesültek bárminemű büntetőeljárás alól a nyíltan zsidóellenes nézeteket valló lelkészek is.

Az egyház zsidókkal szemben tanúsított magatartása azonban nem maradt visszhang nélkül a köztudatban. Ürmösi Károly kolozsvári lelkész 1944-ről szóló jelentése szerint az izraelita vallásról történő áttérések számának csökkenése a közelmúlt zsidópolitikájának

⁹⁰ Purif. EUEGyLt. 8/1125/945.

számlájára írható. Ezt egy példával is szemléltette. Egy bukaresti izraelita kolozsvári tartózkodása idején 100%-os bizonyossággal jelezte belépési szándékát, később azonban már nem jelentkezett, vélhetőleg az utólagosan nyert kedvezőtlen információk miatt – írta Ürmösi.⁹¹

Ürmösi megállapításának valóságát a következő év tragikus eseményei is igazolták. 1945. augusztus 23-án, a román kiugrás egyéves évfordulójának Kolozsváron tartandó ünnepségre Józán Miklóst is meghívást kapott. Ürmösi József szerint a délelőtt kilenc órakor kezdődő ünnepségen megjelenő és dísztribünön helyét elfoglaló püspök ellen a tribün két oldalán elhelyezkedett „zsidó demokrata csoportok” tüntetni kezdtek a következőket skandalálva: „Menjen haza, mit keres itt a zsidók ellen tüntető egyház feje.”⁹²

Írásunk kísérletjellege abból az állításunkból fakad, amely a bekövetkezett államhatalmi fordulat adta új konjunktúrában és az unitarizmus magyar jellegének axiómájában látja az egyház zsidóellenes politikájának elsődleges okait. Úgy találjuk, hogy az unitárius vallás magyar jellegének hite okolható elsődlegesen az antiszemitizmus ilyen arányú és ennyire szélsőséges elterjedéséért. Annak, amely szakítva az évszázados hagyományokra visszatekintő toleráns politikájával, egy terjeszkedő pályára lépve, magának követelte a nemzet szellemi, lelki irányítását, védelmét. Ebbe a szerepbe pedig szervesen beletartozott a „zsidó szellemiség” és zsidó származású állampolgárok kikapcsolásának szándéka is. Erre utal az áttérést engedélyező kérések elutasítása, a kérdésben foganatosított intézkedések, valamint az egyházi kiadványokban megjelenő írások. Mindez egyben azt is jelenti, hogy az egyház vezetőségének nagyobbik része inkább a zsidóellenes álláspont felé gravitált. Természetesen voltak filoszemita érzelműek is, pl. Józán Miklós, Szentiványi Sándor. Vagy azok a lelkészek is, akik felterjesztéseikben támogatón viszonyultak a zsidó kérvényezők felvételi kéréseihez: Sigmond József, Ürmösi Károly, Köntés Béla. Forrásaink szegénysége azonban nem enged mélyebb betekintésre lehetőséget a lelkészek álláspontját illetően. Ez annak is tulajdonítható, hogy a legtöbb egyházközségbe nem érkeztek áttérési kérések, így nem születhettek támogató vagy ellenző felterjesztések. Ugyanakkor, ha az *Unitárius Egyház* vidéki kiadványra támaszkodunk, hasonló következtetésre juthatunk: a mérleg nyelve a zsidóellenesség felé billen.

⁹¹ Esperesi vizsgálószerk EUEGyLt. Ev. I. 1944.

⁹² EUEGyLt. Kiss Elek hagyaték. *Ürmösi József ny. unitárius lelkész és püspöki titkár élettörténete és önéletrajza. I-ső rész.*

ANDERS BLOMQVIST

A magyar elit stratégiái és diskurzusai a két világháború közötti Romániában

Horváth Sz. Ferenc: *Elutasítás és alkalmazkodás között. A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940).*

Pro-Print, Csíkszereda, 2007. *

Horváth Sz. Ferenc doktori disszertációjában – melyet a Heidelbergi Egyetemen védett meg – a két világháború közötti romániai magyar elit diskurzusait, irányzatait és stratégiáit vizsgálja. Elsősorban azt kutatja, hogy az 1930-as években a magyar elit milyen stratégiákkal válaszolt a román nemzetépítő törekvésekre, valamint a – főként a nemzetszocialista Németországból érkező – jobboldali elképzelésekre és hatásokra. A szerző azért választotta kutatása tárgyául a magyar elitet,

* A magyar kiadás eredeti német változata: Franz Sz. Horváth: *Zwischen Ablehnung und Anpassung: Politische Strategien der ungarischen Minderheitselite in Rumänien 1931–1940.* München: Ungarisches Institut, (Studia Hungarica: Schriften des Ungarischen Instituts München, 50), 2007.

mivel az Románia legnagyobb kisebbségi elitjét alkotta, és a revizionista anyaországgal fenntartott kapcsolatai miatt komoly fenyegetést jelentett az ország stabilitására. A nyilvánvalóan revizionista elképzeléseken kívül a szerző bemutatja a magyar kisebbségen belül létező különböző – a radikális baloldaltól egészen a szélsőjobboldalig terjedő – irányzatok szemléletét, és a talán kevésbé ismert antiszemita elképzeléseket is elemzi. Az ideológiai sokféleség komoly kihívás elé állította a magyar kisebbségi pártot a tekintetben, hogy miként őrizze meg egységét és a választásokon miként mobilizálja a kisebbségi magyarok szavazatait.

Horváth Sz. Ferenc a könyv bevezetőjében áttekinti a magyar elit politikai stratégiáit az 1920-as években, valamint felvázolja elméleti és módszertani megközelítésének alapjait. A kutatási keretet röviden úgy jellemezhetjük, hogy a szerző a többségi társadalom nemzetépítési folyamatát és az erre adott különböző kisebbségi reakciókat és álláspontokat vizsgálja.¹ Utóbbiakat az Ernest Gellner tipológiájából átvett ideáltípusok segítségével szemlélteti: migráció, asszimiláció és irredentizmus. Az utolsó két típust kibővíti az A. D. Smith-től kölcsönzött négy újabb típussal: elkülönülés, kommunializmus, kulturális autonómia és szeparatizmus.²

Ez a fogalmi keret – annak ellenére, hogy eléggé hagyományos megközelítést tükröz – nagyon jól illeszkedik a szerző kutatási eredményeihez. Maga a tanulmány szintén hagyományosnak mondható abban az értelemben, hogy egy etnikai csoportra és annak elitjére összpontosít. Ettől függetlenül a könyv fontos hiánypótló munka a magyar kisebbségi elit kutatásában, a szerző által felhasznált fogalmi modell pedig lehetőséget nyújt arra, hogy a magyarok könnyen összehasonlíthatóvá váljanak más kisebbségekkel is.³ A tanulmány szilárd és jól dokumentált empirikus munkán alapul, a szerző széleskörű forráskutatást folytatott,

¹ A nacionalista politikákról lásd: Rogers Brubaker et al: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*, Princeton, New Jersey, 2006.

² Ernest Gellner: *Nationalism und Moderne*, Hamburg, 1995; Anthony D Smith: *The Ethnical Revival*, Cambridge, 1981. Ezzel kapcsolatban lásd még Albert Hirschmann: *Exit, voice, and loyalty: responses to decline in firms, organizations, and states*, Cambridge, Mass., 1970.

³ A témakörben megjelent korábbi tanulmányok: Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története*, Budapest, 1941; Zsolt K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiss. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus, 1918–1928*. München, 1993; Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között, *Regio*, No. 2, 1997, pp. 32–67.

különböző anyagokban, újságokban és magángyűjteményekben található adatokat használt fel.⁴

Az első fejezet az 1930-as évek elejét vizsgálja, amikor a politikai elképzelések sora a bukaresti központtal tárgyalni hajlandó fiatal baloldali liberálisok felfogásától egészen az antiszemita nézeteket is valló, a román állammal való együttműködéstől teljes mértékben elzárkózó keresztény körök szemléletéig terjedt. A magyar párt kettős szerepet játszott: egyrészt a román államtól elszenvedett sérelmeivel Bukaresthez fordult, másrészt pedig a jövőre vonatkozó autonómia-terveket dolgozott ki Budapesten.

A második fejezetben a szerző bemutatja, hogy a Nemzeti Liberális Párt (1934–37) kormányzása idején a magyarok egységesebbek lettek annak köszönhetően, hogy a román államosítás folyamata egyre intenzívebbé vált. A magyar párt az önállóság és az elutasítás politikáját támogatta, miközben a revízióban reménykedett. Ez az elutasítás öltött testet 1937-ben a "Nem lehet" vitában is, amelyet Makkai Sándor cikke ösztönzött, mely szerint a kisebbségi lét emberhez méltatlan állapot.⁵ Az elutasítás azt is jelezte, hogy a kisebbség egyes csoportjai nem tudták elképzelni saját jövőjüket Romániában, ehelyett makacsul reménykedtek a határváltoztatásban. A magyar elit körében eközben egyre nagyobb teret nyertek a nemzetiszocialista propagandára fogékony, populizmuson és faji antiszemitizmussal áthatott, keresztény kizárólagosságon alapuló jobboldali elképzelések. A revizionizmus reményében mindezek Németország külpolitikájának támogatásával is párosultak.

Az utolsó fejezetben a szerző azt elemzi, hogy a királyi diktatúra (1938–40) időszaka alatt a magyar kisebbség hogyan hozta létre saját nemzeti közösségét. Vezetői szoros kapcsolatban álltak Budapesten. Ebben az utolsó időszakban romlott meg a magyarok és zsidók közötti viszony, mivel a kisebbségi elit átvette a magyarországi antiszemita elképzeléseket, amelyek 1939-ben már két zsidótörvényben is megnyilvánultak. A romániai és a magyarországi magyar elit egyaránt támogatta Németország külpolitikáját, amely hozzáállás 1940-ben meghozta gyümölcsét, és Erdély

⁴ Egyetlen megjegyzésem ezen a ponton, hogy az etnikumra vonatkozó demográfiai adatokat a szerző számos másodlagos forrásból közli, ahelyett, hogy közvetlenül az elsődleges forrásra hivatkozna. Lásd például a 65. oldalon közölt 1930-as romániai népszámlálási adatokat.

⁵ Cseke Péter (szerk.): *Nem lehet. A kisebbségi sors vitája*, Budapest, 1989.

felét visszacsatolták Magyarországhoz. Az ezt megelőző hosszú várakozásra utal Mikó Imre könyvének címe is: *Huszonkét év*.⁶

Véleményem szerint a disszertáció jól megírt és eredeti empirikus megállapításokon alapul. A szerző szemléletesen mutatja be, hogy mennyire eltértek egymástól a kisebbségi magyar politikai álláspontok, valamint, hogy azokra hogyan hatottak a román, magyar és nemzetközi politikai áramlatok, különösképpen a Németországból érkezők.

A kötet általános bemutatása után a következőkben kritikusan viszonyulok a szöveghez, mivel a tematikához köthető máfajta szempontokra is fel szeretném hívni a figyelmet. Ezzel nem magát a tanulmányt akarom közvetlenül kritizálni, inkább alternatív megközelítési módokat vázolok fel.

Habár a cím azt jelzi, hogy a könyv a stratégiákról szól, a tanulmány elemző része – amely nagyrészt újságcikkek feldolgozásán alapul – inkább a lehetséges stratégiák kialakításával kapcsolatos diskurzusokra és vitákra reflektál, és kevésbé átfogóan elemzi azokat a stratégiákat, amelyek az adott időszakban valóban lehetségesek lehettek volna. Úgy gondolom, hogy sem e kollektív stratégiák társadalmi-gazdasági szempontjai, sem pedig a vezetők személyes indítékai nincsenek kimerítően tárgyalva az elemzés során. Sok magyar kisebbségi vezetőnek volt személyes érdekeltsége az egyes gazdasági területeken, például számosan közülük elvesztették földjeiket az 1921-es földreform következtében. Ez a magyar párt tiltakozásaiban úgy jelent meg, mint a teljes magyar kisebbség sérelme, miközben földnélküli magyarok is kaptak földet a reform során. Az elit gazdasági érdekei szintén jól megfigyelhetők a Magyarországról érkező támogatási programok esetében is. E programok például meghatározott magyar etnikai társaságoknak nyújtottak pénzügyi támogatást, tehát az nem mindig lett egyenlően szétosztva a magyar kisebbségen belül.⁷

Az elit szoros szálakkal kötődött Magyarországhoz, ahonnan a kisebbség alapvető gazdasági támogatást kapott. Panaszaikat elküldték a Népszövetségnek is. A magyar elitet a politikai és gazdasági céljai mindig arra ösztönözték, hogy helyzetét a lehető legsötétebb színben fesse le, így remélve segítséget és támogatást. Romániában az elitek által irányított etnikai elkülönülés ahhoz a kettősséghez vezetett, hogy a magyar

⁶ Mikó Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története*, Budapest, 1941.

⁷ Lásd például a Keleti Akción belüli Hitel Akciót. MOL P 1077.

kisebbség kirekesztette önmagát, miközben ki is rekesztődött a román társadalomból, és a magyar politikai és kulturális nemzethez való tartozást választotta. Ebben a folyamatban a gazdasági tényezők is szerepet játszottak, mivel Magyarország biztosíthatta és állíthatta vissza a kisebbségi elit korábbi gazdasági és politikai pozícióit. Ahhoz azonban, hogy e folyamat során létrejövő politikai álláspontokat pontosan megérthessük, a magyarországi revizionizmus változatait is elemeznünk kell.⁸

A kapcsolatkutatások és az összehasonlító megközelítések hasznosak lehetnek a komplex, nemzetileg és etnikailag érzékeny témákat érintő történelmi folyamatok megértésében.⁹ A problémát ugyanis abban látom, hogy ha csupán egyetlen etnikai csoportra összpontosítunk, akkor szűklátókörű és etnocentrikus következtetésekre juthatunk. Úgy gondolom azonban, hogy a szerző által alkalmazott fogalmi modell ebben az esetben lehetővé teszi azt, hogy a tanulmány eredményei könnyen felhasználhatóak legyenek egy összehasonlító elemzés során is.

A kutatás megállapításait érdekes lenne összevetni a dualista korszak alatti román kisebbség helyzetével, mivel hasonló dolgokat figyelhetünk meg például az aktív és passzív politika közötti elmozdulás, a kisebbségi jogok és törvények végrehajtásáért folytatott küzdelem, a kisebbségi párton belüli társadalmi és gazdasági feszültségek, az anyaállammal kialakított kulturális és politikai kapcsolat fejlődése, a nemzetközi tiltakozások és propaganda, valamint számos egyéb kérdés tekintetében. Egy ilyen típusú összehasonlítás bemutathatná a nacionalista politikák folytonosságát és kihatásait, ezáltal fontos segítséget nyújthatna az 1930-as évek fejleményeinek megértésében is.¹⁰

⁸ Eric Beckett Weaver: *Revision and its Modes: Hungary's attempts to overturn the Treaty of Trianon 1931–8*. D.Phil. thesis, University of Oxford, 2008; Miklós Zeidler: *Ideas on territorial revision in Hungary 1920–1945*. Boulder, Colorado, 2007.

⁹ Constantin Iordachi: 'Entangled Histories': Re-thinking the History of Central and Southeastern Europe from a Relational Perspective, *Regio*, 2004, pp. 113–147; Michael Werner and Bénédicte Zimmermann: Beyond Comparison: Histoire Croisée and the Challenge of Reflexivity, *History and Theory*, 45, February 2006, pp. 30–50.

¹⁰ Sándor Bíró: *The Nationalities Problem in Transylvania*, Boulder, Colorado, 1992. Bíró tanulmánya mindkét időszakot tárgyalja, de kevésbé kritikus a magyar kormányzattal szemben, mint például Jászi. Oscar Jászi: *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, Chicago, 1929.

Egy más típusú összehasonlító tanulmány témája lehetne a különböző etnikai csoportok közötti kapcsolat vizsgálata.¹¹ Bár ez a tanulmány a zsidókat és a magyarokat egyaránt elemzi, a magyaroknak a zsidókról kialakított álláspontjaira fókuszál, és nem tér ki arra, hogy a zsidók hogyan viszonyultak a magyarokhoz. Érdekes szempontokat tükröznek a magyar elit köreiből is felbukkanó antiszemitizmusról tett megállapítások. Azonban ha meg akarjuk érteni ezt a jelenséget, akkor a kérdést a zsidók szempontjából is vizsgálnunk kell, azt kutatva, hogy milyen stratégiák és lehetőségek között választhattak az adott időszakban: migráció, cionizmus, közösségiség, elszigetelődés, alkalmazkodás. A későbbben bekövetkező holokauszt meghatározza a kutatók álláspontját, hajlamosak vagyunk a korábbi időszakokra is visszavetíteni az általa meghatározott nézőpontot és az 1930-as években is passzív és áldozati szerepben láttatni a zsidókat.

A sajátos etnikai kapcsolatok vizsgálatánál fontos szempont egy lokális nézőpont bemutatása is.¹² Szatmárnémetiben végzett kutatásaim során nem találkoztam semmilyen nyílt antiszemitizmussal a magyar kisebbség körében az 1930-as években. A magyar-zsidó kapcsolatok csak 1940 után romlottak meg, de a zsidó elit egy része még ezután is bizonyos védelemben részesült. Úgy gondolom, hogy a helyi kutatások a megfelelőek az etnikai kapcsolatok tanulmányozására, mivel a magyar, zsidó, román nemzetiségekről szóló szakirodalom többsége a különböző csoportok/kategóriák közül csupán egyet dolgoz fel. Amennyiben az összehasonlító és relációs megközelítéseket alkalmazzuk, ismereteink tovább gyarapodnak majd.

A szerző minden fejezetet egy rövid bevezetéssel indít, amelyben felvázolja az általános helyzetet. Ezekből a bevezetésekből hiányzik a társadalmi-gazdasági folyamatoknak, és különösen a nagy gazdasági világválság hatásainak kihangsúlyozása. A szerző a jobboldali elképzeléseket a német politika befolyásának tulajdonítja, miközben azok talán inkább a világot megrázó társadalmi-gazdasági események következményeinek tekinthetők. A zsidótörvények és intézkedések szintén a zsidók gazdasági és társadalmi aktivitását akarták korlátozni. Ezért gondolom azt, hogy

¹¹ Hildrun Glass, *Zerbrochene Nachbarschaft. Das deutsch-jüdische Verhältnis in Rumänien, 1918–1938*, München, 1996.

¹² Rogers Brubaker et al: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*, Princeton, New Jersey, 2006; Mariana Hausleitner: *Die Rumänisierung der Bukowina*, München, 2001.

a társadalmi és gazdasági tényezők fontos szerepet játszottak az antiszemitizmus megerősödésében.

Összefoglalásként elmondható, hogy a disszertáció értékes hozzájárulás a két világháború közötti Romániában élő magyar elit stratégiáinak és diskurzusainak megértéséhez, és kétségtávolan hiánypótló mű. A fogalmi keret jól illeszkedik a kutatási eredményekhez, melyek a későbbiekben könnyen alkalmazhatóak lehetnek a más elitekkel való összehasonlítás során is. A további kutatásoknak a társadalmi-gazdasági tényezők vizsgálatára kellene összpontosítania, melyeket egyrészt a társadalom minden szintjén, másrészt pedig a kisebbségi elit köreiben is kutatni kellene. A teljes csoport és az alkotó tagok egyéni érdekeinek párhuzamos vizsgálata segíthet megérteni a magyar elit stratégiáit a román állammal való kapcsolatában, mely a teljes elutasítás és az alkalmazkodás között ingadozott.

Fordította: *Szeljak György*

BAKK MIKLÓS

A határontúliség fenomenológiája

Öllős László: *Az egyetértés konfliktusa.*
A Magyar Köztársaság alkotmánya
és a határon túli magyarok.

Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2008

Öllős László nemrég megjelent, *Az egyetértés konfliktusa* című könyvét az olvasó egyfajta termékeny zavarodottsággal teheti le: elgondolkodhat azon, hogy e munka a politikai elemzés határait teszi-e próbára, avagy a politikaértelmezés fenomenologikus irányának próbál új értelmet adni.

A mű tárgya egyszerre szűk és tág: a magyar nemzetpolitika problémakatalógusát tekinti át egyetlen kiindulópontból, a magyar alkotmány „felelősségklauzulája” felől, azt vizsgálván, hogy a rendszerváltás pillanatának egyik – látszólag szilárd – meg-egyezése miképp bomlott fel a magyar bel- és külpolitika átalakuló kontextusában, anélkül azonban, hogy konszenzus újratereztésére, valamilyen alkotmányos kísérletre igazából sor került volna.

Öllős könyve klasszikus tudományrendszertani fogalmaink szerint egyaránt tartalmaz normatív és empirikus-elemző részeket. Politikai

elemzéseként azt a kérdést veti fel, hogy hol vannak e műfaj tárgyi határai az alkalmazhatóság szempontjából. A mű elemzés-karakterét mindenekelőtt az adja, hogy „valahol” a politikatudomány és a politikai publicisztika határán van. Egyfajta „harmadik műfaj” tehát, anélkül azonban, hogy teljes mértékben megfelelné a politikai elemzés nyugaton már jórészt kanonizált ismérveinek, azoknak, amelyeket – kissé elnagyoltan – Csizmadia Ervin nemrégiben a következő három feltételben foglalt össze: a) a vizsgálati tárgy speciális meghatározása; b) alkalmazott politikatudományi szemlélet és módszertan; c) erőteljes (de nem kizárólagos) üzleti profil.¹ Öllös vizsgálatának tárgya tulajdonképpen egy alkotmányos konszenzus felbomlásának a története, de ez olyan „speciális kérdés”, amelyben a teljes magyar nemzetépítési problematika megjelenik. Ennek megfelelően az alkalmazott politikatudományi szemlélet is a konstitucionalizmus szakirodalmától (ezt a Hesse, Jonson, Peuss és mások munkáira való hivatkozás jeleníti meg) a nacionalizmuselméletig és a morálfilozófiáig tágul, tehát nem marad a szakmai módszertan szűkebb keretei között. A műfaji ismérvek közül legkevésbé az üzleti-megrendelői vonatkozás van jelen, ez viszont (szintén) a politikai esszé és a publicisztika felé tolja a műfaj határát.

A politikatudomány oldaláról Öllös könyvének a fenomenológiai jellegét kell észrevennünk. Eszerint a kollektív tevékenység és az általa létrehozott interszubsztivitás az, ami „van”, és ami – a fenomenológia schützi felfogása szerint – a neki tulajdonított jelentések révén alkotja a politika tényvilágát. Öllös szerint (bár ezt nem fejti ki) az örökölt nemzeti paradigma, a magyarság egységes politikai közösségbe való egyesítésének törekvése olyan erőteljes „interszubsztív valóság”, amely alapvetően meghatározta a politikai folyamatokat, és amely az egyik alapvetően fontos értelmezési verseny origója az elmúlt húsz év vitáiban. Mi több, Öllöst továbbgondolva azt is megfogalmazhatjuk talán, hogy ebben a versenyben a magyar politikusok a nemzetpolitika valóságát „nyilvános értelemképzési folyamatban” (Szabó Márton²) állítják elő, még akkor is (de épp azáltal), hogy ez az „értelem” folyamatosan vitatható és vitatott (azaz: nyilvánosan rejtélyes).

¹ Lásd Csizmadia Ervin: *Politikatudomány és politikai elemzés*. Budapest, Századvég Kiadó, 123.

² Lásd Szabó Márton: *Diszkurzív térben*. Budapest, Scientia Humana, 1998; Szabó Márton: *A diszkurzív politológiatudomány alapjai. Elméletek és elemzések*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2003.

A határon túli magyarsággal kapcsolatos, 1989-ben kialakult alkotmányos konszenzus kérdése annyiban sajátos, hogy az ellentmondásos értelemadás igazából csak az alkotmányos klauzulába való foglalás után indult meg. Azok az értelemadó viták, amelyek utólagosan létrehozták a kilencvenes években a nemzetpolitika valóságát, 1989 előtt jóformán még csak fel sem villantak.

E viták nyomán mindazonáltal mára kialakult a határon túli magyarság törekvéseinek az a katalógusa, amelyhez a magyar állam támogatólag viszonyul. E célok tekintetében látszólagos az egyetértés, és – Öllős összegzése nyomán – a következőképpen foglalhatók össze: 1. a határon túli magyarok politikai képviseletre való törekvése államuk képviseleti testületeiben; 2. a magyar nyelv hivatalossá tétele az illető állam magyarok által lakott területein; 3. az oktatás és a kulturális élet öngazgatása (beleértve a felsőoktatást is); 4. országuk olyan területi-közigazgatási felosztása, amelyben a kisebbségi magyaroknak lehetőleg minél kisebb része szoruljon regionális szinten is kisebbségi helyzetbe, és amely tartalmazza bizonyos „területi státus” (autonómia) lehetőségét is ott, ahol ennek történeti-demográfiai feltételei adóttak; 5. az általuk lakott régiók olyan gazdasági fejlődése, amellyel nem maradnak el a többségi nemzet által lakott régióktól, de ugyanakkor amely nem jelenti településszerkezetük felbomlásának veszélyét; 6. a saját szimbólumok hivatalos szintre emelése (azaz: részesedés az állam szimbolikus javaiból); 7. részesedés a politikai reprezentáció révén a végrehajtó hatalomból (68–71.old.)

Mindezek, mondja Öllős, „klasszikus nemzeti célok”, amelyeket Magyarországnak támogatnia kell. A probléma abból adódik, hogy miközben az ilyen célok elvi támogatására adott volt a konszenzus a rendszerváltás pillanatában (anélkül azonban, hogy – néhány kevés kivétellel – szakmai és módszeres számbavételükre sor került volna), az állampolitikai eszközök hiánya és a politikai versenyben óhatatlanul felmerülő prioritásviták e konszenzusalapot nem az egyetértéses kifejtés irányába fejlesztették, hanem a politikai verseny nem szándékolt eredményeképp mintegy felszámolták. Paradox módon ehhez épp a támogatandó célok „rossz hierarchizálása” vezetett (persze nem egymagában). Öllős ugyan nem fejt ki, de elemzéséből az a konklúzió is levonható, hogy amennyiben a kisebbségi magyarság kultúrájának támogatása világosan elválik attól a politikai támogatástól, amelynek célja csupán a képviselethez jutás az illető államban, vagyis hierarchikusan is szétválik a kulturális reprodukció és a politikai érdekérvényesítés támoga-

tása, akkor a magyarországi pártok közötti versenyellentétek nem eredményeznek oly mély – és a magyarországra emlékeztető – ellentétet a kisebbségi közéletben. Csakhogy erre nem került sor, mert nagyon korán megjelent mindenütt a magyar kisebbség politikai vezetőinek a magyar kormány támogatását élvező külön csoportja, amely az eszközök és prioritások vitáinak burkában behozta a magyarországi, majd a magyar politikai közösség vitáit is a kisebbségi közéletbe.

És itt jutunk el a politikai közösség kérdéséhez, amely Öllös könyvének leginkább vitára ingerlő része, annak megválaszolásához, hogy a magyarság határokon átnyúló összetartozása milyen módon, milyen mértékben kulturális és milyen mértékben politikai természetű is. A szerző erre gyakorlati, a morális közgondolkodással egybecsengő választ ad: bár a magyar kisebbségek nem rendelkeznek magyarországi választójoggal, mégis „közel állnak Magyarország politikai közösségéhez” (96.old.).

A rigorózan feltett kérdésnek mindazonáltal egyaránt van elméleti töltete és fontos gyakorlati konzekvenciája is.

Elméleti szempontból a magyar kérdés kétségtelenül jó alkalom szembenézni a kulturális közösség–politikai közösség (nemzet) dichotómia tarthatatlanságára. A nyugat-európai térségre vonatkozóan Dieckhoff³, a kelet-közép-európaira nézve pedig Hroch⁴ írt meggyőző elemzést e francia-német eredetű paradigma tarthatatlanságáról, az utóbbi épp a magyar példán mutatja meg (mások mellett), hogy a közép-európai birtoktársadalmak, a történeti idejű „nemesi köztársaságok” hagyománya erős demokratikus komponenst épített be a nyelvivé vált nemzeti önfelfogásba, szemben azokkal a kis földműves népekkel, amelyek saját politikai rendszer nélkül teremtették meg a modern korban saját polgárságukat (észtek, lettek, szlovákok stb.). Ennek egyébként épp Magyarország és szomszédai viszonyában vannak máig is ható következményei.

Az Öllös által vizsgált kérdés nézőpontjából azonban a gyakorlati konzekvenciák fontosabbak. Ugyanis ha a magyar kulturális közösséget politikai közösségként is el tudjuk gondolni, akkor ez a „nemzetegyesítés” konkurens projektjeibe is torkollhat. (Ez néhány évvel a státustörvény vitájában domborodott ki, amely egyaránt felvillantott egy olyan

³ Dieckhoff, Alain: *Egy megrögzöttség túlhaladása – a kulturális és politikai nacionalizmus fogalmainak újraértelmezése*. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Budapest, Rejtjel K., 2004. pp.298–311.

⁴ Hroch, Miroslav: *Social Preconditions of National Revival in Europe*. Cambridge University Press, 1985.

magyar reintegrációs stratégiát, amelynek egyetlen centruma Budapest, és azt, amelyben a politikai közösség egyfajta szétfejlődés nyomán – de megőrizve a határon túli magyar nemzeti közösségek politikai szubjektivitását – azt az illető állam közjogi struktúrájának is formát adó politikai integrációk felé tereli; ez utóbbi esetben a magyar integráció Budapest és a határon túli közigazgatási egységek tisztán „kulturális föderációját” fogalmazhatná meg stratégiai eszményként.)

Még fontosabb gyakorlati konzekvencia azonban a határon túli magyar közösségek és a magyar politikai pártok viszonya. Ugyanis politikai karakterű összmagyar közösség nem képzelhető el a politikai részvétel valamilyen közös formá-ja(-i) nélkül, a részvétel első ágensei pedig mindig a politikai pártok. Vagyis: a politikai karakterű „magyar egység” nem valósulhat meg anélkül, hogy a magyarországi pártok valamilyen, határokon átnyúló mobilizációs hatást ne fejtsenek ki. Ez azt jelenti, hogy van ugyan értelme felvetni – a konszenzustervezés (normatív) nézőpontjából – azt, amit Öllös közmegegyezéses önkorlátozásként az „új alkotmányos egyetértés” elemeként ajánl, azonban a politika mozgástörvényeinek ismeretében ennek megvalósíthatatlanságával, irrealitásával is számolni kell. Ez ugyan sokkal esetlegesebbé teszi az alkotmányos egyetértés új alapjának a megteremtését, de nem reménytelené. Az egyetértés keresésének van ugyanis egy másik iránya is: ez nem a magyar pártok, politikai szereplők „leállását” jelenti az utódállamok határainál, hanem inkább azoknak a társulások döntéshozatali kereteknek a kialakítását, amelyek könnyen és gyorsan tudnak alkalmazkodni az egyes kisebbségek politikai képviseletének (helyének és súlyának) az átalakulásához.

Továbbá ez azt is jelenti, hogy a határokon átívelő nemzeti egységnek – amelyet Öllös szilárd, és a politikai konfliktusok által veszélyeztetett kulturális adottságként kezel – a konfliktusos politikai folyamat nem feltétlenül csak rombolója. Létezik az a perspektíva is, amelyből a nemzetépítés vehiculuma épp az intézményesen kordában tartott politikai konfliktus. A határokon túlnyúló (politikai) magyar nemzetépítés a klasszikus államnemzeti nation-building „posztmodern kiegészüléseként” is értelmezhető, és így az állam alatti (autonómiákra vagy regionális státusra irányuló) nemzetépítés, a határokon átnyúló – transzszuverenitást célzó – nemzetépítés, valamint a védekező nemzetépítés⁵ nem csupán a tria-

⁵ Lásd Csergő Zsuzsa – Goldgeier, James M.: *Nationalist Strategies and European Integration*. In: Kántor – Majtényi – Ieda – Vízi – Halász (eds.): *The Hungarian*

noni trauma maradványtörekvése, hanem a politikai közösségek újraalkotásának egyik, konfliktusokból építkező folyamata. Összetett folyamat, amelyben olykor épp a pártpolitikai konfliktusok állítják elő – a „próbák és hibák” módszerével – a politikai közösség újonnan lehetséges formáit. Ennek sikere természetesen nem garantált, de az eddigi sikertelenségek-ből nem feltétlenül következik az, hogy Magyarország és a határon túli magyarok kapcsolatában az önmagában harmonikus (nyelvében és kultúrájában adott) magyar közösség és a vele szemben romboló hatásúnak tekintett politikai konfliktus viszonya adhatja azokat a normatív fogódzókat, amelyek keresésére ez az esszé-elemzés indult.

ÖLLŐS LÁSZLÓ

A közösség határai

Bakk Miklós: *Politikai közösség és identitás.*

Konp-Press Kiadó, Kolozsvár, 2008

A szerző nyomban kötete első mondatában világossá teszi célját: írása kísérlet a politikai identitás filozófiai és politikaelméleti megközelítésére. Látva napjaink oly gyakran instrumentalizált politikatudományát, helyesen szögezi le, hogy a politikatudomány lemaradását a többi diszciplína mögött nem lehetséges behozni anélkül, „hogy az identitásprobléma megfogalmazásának eddigi, egyéb szakterületen elért eredményeit ne helyezzük filozófiai perspektívába.”

A filozófiai perspektíva a szerző számára elsősorban ismeretelméleti perspektíva. A dualista paradigma és a hermeneutikai reflexió, a tapasztalás, a modernitás szubjektum-objektum vitája, a nyelv a beszéd „valóságba elfoglalt helye mentén kezdi az identitás problémakörének boncolását.” Mindezekből a szerzőnek a politikai identításra vonatkozó következtetése érdekes. Eszerint a politikai identitás kérdése „nem az öntudat politikai tartalmai felől ragadható meg, hanem a beszédcselkés nyelvli horizontjai felől, amely – a beszélés minden individualizáló

szerepe mellett – életközösséget és kollektív (történeti) együttlétet fejez ki. A szerző szerint a személyes identitást felváltja a modern világ egyéni identitása. Ám sem a behaviorizmusnak, sem pedig a funkcionális szociológiának nem sikerül megbirkóznia a személyes identitás kérdésével. Ehhez perspektívát csak a narratív identitás és a kosellecki „kollektív egyedek” koncepciója kínál. Azonban e ponton a szerző a filozófiai argumentációt szociológiai érvelésre cseréli. Következtetésében a kollektív identitás, a „mi-tudat” bizonyos primátusra tesz szert. Az egyéni identitás kulturális megteremtése ugyanis szerinte nem jelenti feltétlenül a „Mi-azonosság kialakulását”.

Ezt követően a politikát is a „mi-világ” fogalmához rendeli, leszögezve, hogy „a politika a csoporttagoltságok primátusán, a morális közösségek létrejöttén alapszik, azon, aminek alapját először Arisztotelész fejtette ki a barátság fogalma segítségével”. Ugyanakkor a szerző a barátság ellentétének, az ellenségességnek tulajdonít kiemelt jelentőséget: Arisztotelésszel Carl Schmittet kell szembeállítani. A továbbiakban morálfilozófiai érvek helyett a kulturális antropológiából, illetve az etológiából vett koncepciókra támaszkodik. S végül Platónra, illetve Carl Schmittre hivatkozva leszögezi, hogy „minden politikai közösség – még a legliberálisabb is – kizár magából bizonyos nézeteket és magatartásokat”, s e közben akár erőszakot is alkalmaz. A liberális és kevésbé liberális rezsimek közt a schmitti koncepció szerint „csupán az a különbség, hogy keveset, vagy sok mindent rekesztenek-e ki, és hogy a tevéleges fellépés ellen harcolnak-e, vagy már bizonyos véleménynyilvánítások ellen is.” Ezt az alap-koncepciót ugyan többen árnyalják, de alapvetően nem utasítják el.

A politikumban így a „mi” definíciói általában megelőzik az „én”-t a szerző szerint. Sőt, a felvilágosodás szerződéselméleteit (például John Locke államfelfogását) is ily módon értelmezi. Bakk Miklós Körösenyi Andrásra utalva zárja eszmefuttatásának idevágó részét. Eszerint „a barátság politikája önmagában – mind identitáspolitika – megoldhatatlan konfliktusok forrásává válhat. Vele szemben az ellenségesség politikája – konvencionális várakozásainkkal ellentétes módon – korlátozott konfliktusokat produkál”, amelyek végül segítenek megmutatni és megformálni az igazi politikai identitást, és e két politikai logika összefonódását, kiváltképpen a nemzetépítésben. Hogy mi teszi korlátozottá az ellenségességet és hol vonja meg határait, azt a szerző nem tisztázza. Sőt, leszögezi, hogy a „valódi politikai közösség nem tud létrejönni és megerősödni pusztán erkölcsi közösség alapján, szükségképpen meg kell

határoznia, ki kell választania az ellenséget is.” A szerző végül Reinhard Koselleck felfogásához jut el, amit a schmitti politikaelmélet nyelvi diszkurzív aktualizációjaként értelmez. A szerző a nemzeti identitásra a politikai identitás részeként tekint.

A könyv érdekes, elgondolkodtató olvasmány. Figyelemreméltó kísérlet a társadalom és politika ellenségelméletének és kommunikációs elméleteinek összekapcsolására. Az összekapcsolás episztemológiai megalapozásához is több koncepciót vonultat fel a szerző. Ám amit elkerül, az a kérdés morálfilozófiai megalapozása. Enélkül azonban nyitva maradnak a problémakör morálfilozófiai kérdései.

A teljesség igénye nélkül feltennénk néhányat, hogy érzékeltessük a problémát.

Ki az, aki az ellenségességet az ellenfelek közt zajló versenyé méréséklí, és meg is tartja ezen a szinten, ha a versengő felek valamelyike a kommunikációs csatában ismét visszatér az ellenségképzéshez, amennyiben a politikát mindenekelőtt meghódítandó kommunikációs térnek látják? Eközben pedig a siker mércéjének nem az egyéniségükben különböző, sajátos és megismételhetetlen embereknek mint személyiségek a szabadságát tekintik.

Ha pedig a mérce a valamiféle mi-tudat, akkor a felvilágosodás óta ismert morálfilozófiai kérdés vetődik fel, nevezetesen ki az, aki eldönti, miből áll, s milyen jogon dönti el éppen ő?

A szerző világos és alapos leírását adja a kulturális és a politikai nemzet elméleteinek. Egy közös morálfilozófiai problémával azonban mindkét felfogásnál szembesülünk, ha a nemzeti szabadságot az egyén szabadságának tekintjük. Nevezetesen, hogy egyik esetben sem saját maga, hanem valaki más dönti el, milyen nemzethez tartozik. Az állam a politikai nemzetfelfogás dominanciája esetében, a kulturális nemzetfelfogásának estében pedig sok mindenki követelheti ezt a jogot magának: az államtól kezdve az értelmiségiek különféle csoportjain keresztül, egészen a politikai szélsőségesekig. Az ellentmondást jól jelzi, ahogy a két felfogás átnő egymásba. A politikai nemzetet tiszta eszméjét valló Franciaország minden megtesz polgárai kulturális asszimilációjáért, míg a kulturális nemzetfelfogás mindmáig táptalaja az etnikai, tehát minden másnak minősített embertől megtisztított, illetve megtisztítandó nemzetállamnak.

A pusztá érdeken alapuló korlátok ingatag voltának legfőbb argumentuma a hobbesi államfelfogás ismert bírálata. Nevezetesen azzal az állítással szemben, mely szerint azért lesz rend, mert az abszolút

hatalmat nyert uralkodónak ez lesz az érdeke, felvethető, hogy ha minden embert, akkor őt is szenvedélyek vezérlik. A legégbekiáltóbb példa pedig éppen az állam huszadik századi ellenségelmélete legfőbb képviselőjének, Carl Schmittnek az esete. Az ő állama, a náci Németország, melynek kiemelkedő jogtudósai közé tartozott, éppen a minden korlátot levetkőzött, a maga által ellenségnek nyilvánítottakat mindennemű morális gátlás nélkül elpusztító államnak az első számú példája.

A szerző a nemzeti identitást is az általa jellemzett politikai identitás értelmében vizsgálja, a „mi” és az „ők” ellentétpárja révén értelmezi. Számos, a nacionalizmus kérdéséről folytatott vitát tekint át. S csak helyeselhető, hogy szintetikus értelmezéssel próbálkozik. Például arra a megállapításra jut, hogy „az, hogy a nemzet a modernitás legátfogóbb formája, azt is jelenti, hogy a nemzet a politikai modernitásban a történelmi képzelet egyetlen integratív horizontja.” A megfogalmazás sarkítottságától eltekintve („legátfogóbb” és „egyetlen”) az értelmezéssel egyet lehet érteni. Ugyanakkor a következtetéshez, amely lehet, hogy éppen a sarkítottságból ered, már megjegyzést kell fűzni. A konzekvencia az alábbi: „Vagyis a politikai identitások végső vonatkozásait a nemzet horizontja szabja meg.” A probléma nem ismeretlen, a felvilágosodás óta ismert. Lényege, hogy létezik-e morális értelemben univerzális emberi értékrend vagy sem. S így morálisan és politikailag ennek kellene-e a végső értéknek lennie, avagy sem. A vita ma is élő. A szerző helyesen úgy érvel, hogy az állam alatti közösségek beilleszkednek a nemzetbe, az állam feletti, újabban megjelenő transznacionális intézmények pedig túlgyengék. Ám az állítás másra vonatkozik. Nevezetesen arra, hogy politikai identitásaik „végső horizontja” megáll-e a nemzetnél. Ha megállna, s szélesebb horizont sem létezne, akkor nemzetközi intézmények, nemzetközi jog sem létezhetne, ugyanis nem volnának olyan értékek (politikai értékek is), amelyeknek az emberek egy jelentős része szerint a nemzetállamnak is alá kellene rendelnie magát. Ám vannak. S a felvilágosodás óta minden ellenirányú kísérlet ellenére folyamatosan terjednek, s általuk a transznacionális intézményrendszer is terjed és erősödik. Mindazonáltal a politika legjelentősebb terepe továbbra is a nemzetállam. Eddig a pontig nyilvánvalóan igaz a szerző álláspontja. Ám semmiképpen sem ez az egyetlen terepe, s egyre inkább nem az, valamint nyilvánvalóan nem ez az egyetlen horizontja. Minthogy az ember képes rá, hogy egyetemes emberi értékekkel, politikai értékekkel is mérje önmagát s másokat. Ugyanakkor persze egy képesség problémáját feltétlenül

pontosítanunk kell. A felvilágosodás egyik legkiválóbb morálfilozófusa, Immanuel Kant szerint az ember morális adottságai nem jelennek törvényszerűen a helyes cselekvést. Mindössze olyan képességről van szó, mellyel minden emberi lény élhet. Mindenekelőtt saját felelőssége a választás. Részben persze azoké is, akik hatással vannak életére. Tehát nincsen törvényszerűen kiszolgáltatta másoknak, ugyanis választhatja elveit, s ellenállhat. Miképpen megalkudhat, el is fogadhatja mások manipulációját. Sőt, maga is csatlakozhat azok közé, akik más embereket eszközként használnak saját céljaik, érdekeik érvényesítéséhez.

A modernitás-vita kapcsán még egy észrevétel helyénvaló. A nacionalizmusnak nemcsak premodern felfogása létezik, amit a szerző részletesen boncol, hanem kifejezetten modernizációellenes is, mely szintén része lehet a nemzeti identitásnak. A nacionalizmus komplex identitás. Vannak egymásnak ellentmondó formái s elemei. Például van a liberális demokráciát elfogadó, sőt azt alkotó változata, és létezik diktatórikus, sőt totalitárius változata is. Létezik modernizációpárti és modernizációellenes változata. Vannak racionális és irracionális elemei. Természetesen meg lehet próbálkozni ráció és identitás egymástól való elválasztásával, amint az például Schöpflin György nyomán megjelenik a kötetben. Csak hogy amennyiben megkíséreljük különválasztani a rációt az emberi önazonosságtól, beleütközünk abba az ismert problémába, hogy még az elválasztás is racionális eszközökkel történik. Ám a felvilágosodás ismeretelméleti felismerései, s ezen belül John Locke óta a politikai filozófiában is megáll az a nézet, hogy a racionális képességek az emberi természet részei. Tehát mindenki képességei. Ugyanakkor persze csak képességei, s a neoszkeptikus tanítás nyomán ezek nem garantálhatják a tökéletességet. Csak lehetővé teszik a jobbat.

Hasonló ellentmondásba ütközünk, ha a csoportot, esetünkben a „mi”-tudatot az „én”, az egyén fölé kívánjuk emelni. A „mi”-t ugyanis mindig egyének fogalmazzák meg, gyakran egymással is harcolva. Ugyanakkor az egyéni identitásból, egészséges emberek esetében, mindig a közösségi következik. Az ember ugyanis társadalmi lény.

A kérdésnek tehát nem kell feltétlenül úgy hangoznia, hogy a közösség vagy az egyén definíciói előzik-e meg a másikat, hanem feltehető úgy, hogy az emberi e két adottsága miként illeszthető össze. S ennek részeként persze az is, hogy ki illesse össze az egyéni és a közösségi. Vajon a szabad polgárok összessége, avagy egyes csoportok, személyek, akik a saját maguk álláspontját nyilvánítják az egész csoport akaratává. (Meg-

jegyzésként, az első felfogás nemcsak a liberális oldalon, hanem a klaszszikus republikanizmus egyes változataiban is megjelenik, mint ahogy a másik is feltűnik úgy a szocialista, mint a konzervatív eszmevilág egyes irányzataiban.)

A „mi” és „ők” ellentétpárjára épülő politikafelfogás izgalmas összefoglalását adja a kötet. Majd a végén rávetíti a magyar nemzettudatra, sőt, a magyar kisebbségek identitására is. Az ellentétpárt a baloldal és a jobboldal fogalom párosával írja le. Ezt alkalmazza javarészt funkcionalista érvekkel a romániai magyar kisebbség politikai életére is.

A kötet egy kétségkívül jelentős hatású politika-felfogás összefoglalása és alkalmazása a magyar kisebbségek világára. Az egyetértés morális rendezőelvének hiányában azonban ebben a világban tulajdonképpen egyszerre három, időnként ellenségnek nyilvánított ellenféllel kellene küzdenie a kisebbségi magyarnak. Az egyik a többségi nemzet, tehát a románok, szlovákok, szerbek, hiszen tőlük a másféle nemzeti hagyományok elzárják, el kell hogy zárják a magyarokat. A másik a magyar nemzet Magyarországon más irányzathoz tartozó fele. A harmadik pedig az adott nemzeti kisebbség eltérő irányzataihoz tartozó tagjai. A kisebb csoportokról nem is beszélve. Ugyanakkor, amennyiben a szerző csak helyeselhető politikai pluralizmusigénye a kisebbségi politikai életben összeilleszthető egy alapvető, mondhatni íratlan alkotmánynak tekinthető egyetértéssel a politikai verseny szabályairól és az együttműködés szükségességéről, akkor sokkal tágabb tér nyílik meg. Minden irányban.

SZÁMUNK SZERZŐI

BAKK MIKLÓS, politológus

BBTE Politológia Tanszék, Kolozsvár

BAUMANN TÍMEA, antropológus

PhD hallgató, PTE Irodalomtudományi Doktori Iskola, Pécs

ANDERS BLOMQVIST, történész

Baltic and East European Graduate School,
Södertörn University College, Flemingsberg

HORVÁTH ISTVÁN, szociológus

Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár

ÖLLŐS LÁSZLÓ, politológus

Fórum Intézet, Somorja

PÁL JÁNOS, lelkész

Marosvásárhely

VÁRADI MONIKA MÁRIA, szociológus

MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest

VOGL MÁRK, jogász

PhD hallgató, PTE ÁJK Politikatudományi és Társadalom-
elméleti Tanszék, Pécs

DORIS WASTL-WALTER, geográfus

Geographisches Institut, Universität Bern, Bern

2009. 1. SZÁM

TANULMÁNYOK

MIGRÁCIÓ, DIASZPÓRA KELET- ÉS NYUGAT-EURÓPÁBAN

Halász Iván: Az 1989 utáni Szlovákia és a migrációs kihívások

Daova, Veronika: A vietnami közösség Szlovákiában – A kezdetektől napjainkig

Kopasz Edina: A belgiumi magyar diaszpóra szervezetei a XX. században

MŰHELY

Pomogáts Béla: Útkeresés és útvesztés a háború után

Vesztróczy Zsolt: Grünwald Béla, a nemzetiségpolitikai gondolkodó

KRITIKA

Cholnoky Győző: Emlékek és tények – Könyv a hűségéről és az érdekről

Szarka László: Kétnyelvű könyv a kiegyezés kori Pest-Buda és Budapest szlovák népességéről

A. Gergely András: Európa periferiája a két háború között

Zoltán András: Ruszin kármentés a magyar időkből – Káprály Mihály sajtószöveg-publikációiról

Zoltán András: Egy rutén értelmiségi válaszüton: Sztripszky Hiador Udvari István posztumusz könyvéről

Arday Lajos: Nyugat-Magyarország az első világháború után

SZEMLE

NEMZETI TUDAT, NEMZETI ÉS ETNIKAI FOLYAMATOK

Wagner, R.: Kommunizmus román módra. A kisajátított emlékezet és támogatói (*Varga-Kuna Bálint*)

- Johnson, C.:* Területmegosztást a békéért. Szuverenitás, demográfia és az etnikai polgárháborúk összefüggései (*Lajtai L. László*)
- Grigoriadis, I. N.:* A török EU-csatlakozási folyamat és a „szekularizmus” útjai (*Komáromi Sándor*)
- Matton, S.:* Szlovénia Európa szívében – Beszélgetés Danilo Türk, szlovén elnökkel (*Kakasy Judit*)
- Luft, S.:* „Egyszer török – mindig török”: törökök Németországban (*Komáromi Sándor*)
- Ziegler, Ch. E.:* Oroszország, 2007 (*Décsi Timea*)
- Dieckhoff, A.:* Milyen jövője legyen Izraelnek? (*Kakasy Judit*)
- Ganguly, S.:* India, 2007: a lehetőségek és csalódások éve (*Décsi Timea*)
- Thawngmung, A.M.– Myoe, M.A.:* Mianmar, 2007: Fordulópont? (*Décsi Timea*)
- Suter, K.:* Ausztrália: az őslakosok nem javuló helyzete (*Décsi Timea*)

NEMZETI ÉS NEMZETISÉGI IRODALMAK

- Márku, A.:* Híradás a kárpátaljai magyar fiatalok nyelvhasználatáról (*Bárányné Komáromi Erzsébet*)

KISEBBSÉGEK KULTÚRÁJA

- Wendland, A.V.:* Kulturális transzfer, egybeszövődés: Európai történelem és kelet-európai összetevője (*Komáromi Sándor*)

- KÖZÉP- ÉS KELET-EURÓPAI NÉPEK ÉS ORSZÁGOK KAPCSOLATAI**
- Maćkóu, J.:* Stagnáló lengyel-német kapcsolatok (*Komáromi Sándor*)

KISEBBSÉGI POLITIKA

- Mihailescu, M.:* A minimális konszenzus politikája. Többnemzetiségű ellenzéki szövetségesek a posztkommunista Romániában és Szlovákiában (*Varga-Kuna Bálint*)
- Hloušek, V.–Kopeček, L.:* Törésvonalak a mai cseh és szlovák politikában. Az állandóság és a változás között (*Varga-Kuna Bálint*)
- Tomova, I.:* Roma szegregáció a posztszocializmusban: bulgáriai helyzetkép (*Komáromi Sándor*)
- Heberer, T.–Senz, A.:* Kínai újnacionalizmus (*Komáromi Sándor*)
- Lourance, S.:* Identitás, sérelmek és politikai aktivitás. Közelmúltbeli adatok az Izraelben élő palesztinok közösségéről (*Lajtai L. László*)

Cashaback, D.: Az Oroszországi Föderáció aszimmetrikus szövetségi modellje a Tatár Köztársaság nyelvpolitikájának vizsgálatán keresztül
(*Lajtai L. László*)

NEMZETI ÉS ETNIKAI KISEBBSÉGEK TÖRTÉNETE

Spannenberger, N.: A katolikus egyház Magyarországon, 1918–1939
(*Komáromi Sándor*)

Urban, T.: Hontalanul: lengyelek, németek és a kettős elűzés
a XX. században (*Komáromi Sándor*)

FOGYATÉKOSSÁG ÉS TÁRSADALOM

A FOGYATÉKOSSÁGTUDOMÁNY ÉS A GYÓGYPEDAGÓGIA FOLYÓIRATA

I. ÉVFOLYAM, 2009/1. SZÁM

Üdvözlét az Olvasónak! (A TÁRS-FŐSZERKESZTŐK)

KUTATÁS

Új kutatási irányzatok a fogyatékossgtudományban

(Marton Klára – Könczei György)

Egy évtized változásai: reflexiók az „emancipatív” fogyatékossg-
kutatásra *(Colin Barnes)*

DOKUMENTUMOK

A fogyatékossggal élő személyek jogairól szóló egyezmény.

Jogi vélemény a fogyatékossggal élő személyek jogairól szóló

ENSZ-egyezmény 12. cikkével kapcsolatban

(Nemzetközi Fogyatékosjogi Munkacsoport)

Bizonyítási kísérlet és kommentár a 12. cikkelyhez, avagy a cselekvőké-
pesség problémája *(Gombos Gábor és munkatársai)*

FORRÁS

*Susan Wendell: Az elutasított test – Feminista filozófiai elmélkedés
a fogyatékossgról (A könyv első fejezete)*

FÓRUM

Tudományos vitáink természetrajzához – Vitaindító bevezető a rovat elé

(Zászkaliczky Péter) Mesterházi Zsuzsa hozzászólása, Nagy Zita Éva
és Verdes Tamás kommentárja

KULTÚRA

A fogyatékos női testről alkotott kép(zet)ek *(Hernádi Ilona)*

SZEMLE

A fogyatékoságtudomány útjai kettős történeti keretben, avagy első,
kísérleti metszet a fogyatékoságtudományról
(*Nagy Zita Éva – Könczei György – Hernádi Ilona*)

Fogyatékoságtörténeti Vándorkiállítás (*Könczei György*)

XVIII . évfolyam, 2009/1

DEMOKRÁCIAELMÉLET

Ilonszki Gabriella – Lengyel György: Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia?

Gedeon Péter: Gazdasági fejlődés és politikai demokrácia

EURÓPAI POLITIKA

Lux Ágnes: Az Európai Unió „alkotmányozó” kormányközi konferenciái
Türke András István: Kísérletek az Európai Unió jogi kereteinek megváltoztatására a 21. század elején. Az alkotmányos szerződéstől a lisszaboni szerződésig, különös tekintettel a közös kül- és biztonságpolitika jogi hátterére (2001–2008)

POSZTMODERN KORMÁNYZÁS

G. Fodor Gábor – Kitta Gergely: Kommunikációs paradigma, avagy a kormányzás uralkodó beszédmódja

ELITKUTATÁS

Schwarcz András: Teljes elitváltás Magyarországon a második világháború után

MÉDIA ÉS POLITIKA

Bajomi-Lázár Péter – Sükkösd Miklós: Médiapolitikai trendek Kelet-Közép-Európában 1989–2008

KÖNYVEKRŐL

Jakab András: Fleck Zoltán: Jogállam és igazságszolgáltatás a változó világban (Budapest: Pallas Páholy–Gondolat Kiadó 2008)

Könyvfigyelő

Abstract

Contents

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

10. évfolyam • 35. szám, 2009. április

TÁRSADALOMNÉPRAJZ: A TEXTUSTÓL A SŰRŰ LEÍRÁSIG

Tóth G. Péter: Tárgyak, férgesek, démonok. Társadalmi válságtünetek

és demonológiai diagnózisok a kora újkori Magyarországon

Tötszegi Tekla: Ruhatár és státusteremtés a kalotaszegi Mérán

Nyisztor Tinka: Egy gazdálkodó család hétköznapi táplálkozása

Moldvában

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Granasztói Péter: Tanyai naplók. I. Táj- és Népkutató Tábor,

Kiskunhalas, 1939. július

KÖRKÉP

Pozsony Ferenc: Magyarfenes. Egy falu az észak-erdélyi autópálya
szomszédságában

Kovács Ákos András – Szűcs Zoltán Gábor: Hogyan olvassuk a 18. század
magyar politikai irodalmát?

FÓRUM

Markó György: Morcos válasz egy „marcona” történésznek

Csikány Tamás: A hadtörténelem támadólagos védelme
egy morózus hadtörténezzsel szemben

Pollmann Ferenc: Második nekifutásra. Még egyszer a „marcona”
történelemről

KÖNYVEK

Elméletek és történetek.

Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): Történetelmélet I–II.

(*Granasztói György*)

A magyar várostörténet horizontján.

Bácskai Vera: Városok és polgárok Magyarországon (*Sonkoly Gábor*)

Távoli közelmúlt.

Horváth Sándor (szerk.): Mindennapok Rákosi és Kádár korában.

Új utak a szocialista korszak kutatásában (*Koltai Gábor*)

Szerzőink

Contents

Abstracts

REGIO

ALAPÍTOTTA 1990-BEN
Írók Szakszervezete Széphalom Könyvműhely
Tóth László

ELŐFIZETHETŐ

Néprajzi Múzeum
1055 Budapest, Kossuth Lajos tér 12.
Kálmánczi Sándorné (aja@neprajz.hu)

Egy szám ára: 990 Ft

Előfizetési díj egy évre: 3300 Ft

Megjelenik: évente négyszer.

ISSN 0865-557X

